किरातमण्डलं नेदं मम नाहं च मण्डलम् ।
निजसंकेतमात्रेण केवलं देश एव मे ॥ ४
त्यक्तो मयैष संकेतो नाहं देशो न वैष मे ।
इदानीं नगरं शिष्टमेष एवात्र निश्चयः ॥ ५
पताकावनपङ्क्त्याढ्या भृत्योपवनसंकुला ।
गजाश्वसामन्तयुता पुरी नाहं न मे पुरी ॥ ६
व्यर्थसंकेतसंबन्धं संकेतविगमे क्षतम् ।
भोगवृन्दं कलत्रं च नाहं नैतन्ममाखिलम् ॥ ७
एवं सभृत्यं सबलं सवाहनपुरान्तरम् ।
नाहं राज्यं न मे राज्यं संकेतो ह्ययमाकुलः ॥ ८
देहमात्रमहं मन्ये हस्तपादादिसंयुतम् ।
तदिदं तावदाश्वन्तरलमालोकयाम्यहम् ॥ ९
तदत्र तावन्मांसास्थि नाहमेतदचेतनम् ।
न चैतन्मम संश्लेषमेत्यब्जस्य यथा जलम् ॥ १०
मांसं जडं न तदहं नैवाहं रक्तमप्यलम् ।
जडान्यस्थीनि नैवाहं न चैतानि मम क्वचित् ॥ ११
कर्मेन्द्रियाणि नैवाहं न च कर्मेन्द्रियाणि मे ।
जडं यत्किल देहेऽस्मिंस्तदहं नैव चेतनः ॥ १२
नाहं भोगा न मे भोगा न मे बुद्धीन्द्रियाणि च ।
जडान्यसत्स्वरूपाणि न च बुद्धीन्द्रियाण्यहम् ॥ १३
मूलं संसृतिदोषस्य मनो नाहं जडं हि तत् ।
अथ बुद्धिरहंकार इति दृष्टिर्मनोमयी ॥ १४
मनोबुद्धीन्द्रियाद्यन्तो भूतकोशश्चलद्वपुः ।
नाहमेवं शरीरादि शिष्टमालोकयाम्यहम् ॥ १५
शेषस्तु चेतनो जीवः स चेच्चेत्येन चेतति ।
अन्येन बोध्यमानोऽसौ नात्मतत्त्ववपुर्भवेत् ॥ १६

एवं त्यजामि संवेद्यं चेत्यं नाहं हि तत्किल ।
शेषो विकल्परहितो विशुद्धचिदहंस्थितः ॥ १७
चित्रमेषोऽस्मि लब्धात्मा जातः कालेन कार्यवान् ।
एष सोऽहमनन्तात्मा नान्तोऽस्य परमात्मनः ॥ १८
ब्रह्मणीन्द्रे यमे वायौ सर्वभूतगणे तथा ।
स एष भगवानात्मा तन्तुर्मुक्तास्विव स्थितः ॥ १९
चिच्छक्तिरमला सैषा चेत्यामयविवर्जिता ।
भरिताशेषदिक्कुञ्जा भैरवाकारधारिणी ॥ २०
सर्वभावगता सूक्ष्मा भावाभावविवर्जिता ।
आब्रह्मभुवनान्तःस्था सर्वशक्तिसमुद्गिका ॥ २१
सर्वसौन्दर्यसुभगा सर्वप्राकाश्यदीपिका ।
सर्वसंसारमुक्तानां तन्तुराततरूपिणी ॥ २२
सर्वाकारविकाराढ्या सर्वाकारविवर्जिता ।
सर्वभूतौघतां याता सर्वदा सर्वतां गता ॥ २३
चतुर्दशविधान्येषा भूतानि भुवनोदरे ।
एतन्मयीयं कलना जागती वेदनात्मिका ॥ २४
मिथ्यावभासमात्रं तु सुखदुःखदशागतिः ।
नानाकारमयाभासः सर्वमात्मैव चित्परा ॥ २५
सोऽयमात्मा मम व्यापी सेयं यदवबोधनम् ।
सेयमाकलिताङ्गाभा करोति नृपविभ्रमम् ॥ २६
अस्या एव प्रसादेन मनो देहरथे स्थितम् ।
संसारजाललीलासु याति वल्गति नृत्यति ॥ २७
इदं मनःशरीरादि न किंचिदपि वस्तुतः ।
नष्टे न किंचिदप्यस्मिन्परिनश्यति पेलवे ॥ २८
जगज्जालमयं नृत्तमिदं चित्तनटैस्ततम् ।
एतयैवैकया बुद्ध्या दृश्यते दीपलेखया ॥ २९

विचार्य निरस्यति—**नाहमित्यादिषड्भिः** । जगत्पदेन ऊर्ध्वाधोलोका गृह्यन्ते ॥ ३ ॥ निजः संकेतः सर्वजनसंमत्या पट्टाभिषेकादिना अहं राजेति कल्पना तावन्मात्रेण ॥ ४ ॥ अत्र एतस्मिन्नगरेऽपि संकेतत्यागादेष एव निश्चयः ॥ ५ ॥ तमेव निश्चयं स्फुटमाह—**पताकेति** ॥ ६ ॥ व्यर्थेन संकेतेन संबध्यत इति संबन्धम् ॥ ७ ॥ आकुलः काकिणीकार्षापणसंबन्धवदन्धपरम्पराव्यवहारसिद्ध इति यावत् ॥ ८ ॥ संकेतमात्रत्यागोपायेन बाह्यैः संबन्धं निरस्य अचेतनत्वहेतुना देहेन्द्रियादिभिरपि तं निरसितुमारभते—**देहमात्रमित्यादिना** । ॥ ९ ॥ संश्लेषं संबन्धमपि नैति । असङ्गत्वादित्यर्थः ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥ १२ ॥ बुद्धीन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि ॥ १३ ॥ अथ बुद्धिरहंकार इति या दृश्यत इति दृष्टिः सापि नाहं न ममेत्यनुषज्यते । यतः सा मनोमयी अन्तःकरणावस्था । भेदरूपेति यावत् ॥ १४ ॥ शरीरादिमनोबुद्धीन्द्रियाद्यन्तो भूतकोशः स्थूलसूक्ष्मभूतसंघात एवमुक्तरीत्या नाहम् । शिष्टमवशिष्टमालोकयामि । दृष्ट्वा विचारयामीति यावत् ॥ १५ ॥ चेतनः प्रमाता चेत्येन प्रमेयेण सह चेतति । तथाच अहमिदं चेतयामीति त्रिपुटीसाक्षिणा बोध्यमानोऽसौ प्रमाता नात्मनस्तत्त्ववपुस्तात्त्विकं रूपमिति संभाव्यत इत्यर्थः ॥ १६ ॥ एवमनयैव युक्त्या साक्षिसंवेद्यं प्रमितिं प्रमेयं च त्यजामि । हि यस्माच्चेत्यं नाहं किलेति प्रसिद्धम् । विशुद्धचित् शुद्धसाक्षी अहमात्मेति स्थितः । निश्चये प्रतिष्ठित इत्यर्थः ॥ १७ ॥ तद्दर्शनमात्रेण कण्ठचामीकरवत्तल्लाभमाश्चर्यभूतं दर्शयति—**चित्रमिति** । कालेनानादिकालादारभ्य यतमानोऽप्यद्य कार्यवान् परमपुरुषार्थफलवान् जातोऽस्मीत्यर्थः ॥ १८ ॥ 'एष ब्रह्मैष इन्द्रः' इत्यादिश्रुतिगणाननुभवेन संवादयति—**ब्रह्मणीति** ॥ १९ ॥ अज्ञानां भयहेतुत्वाद्भैरवाकारधारिणी ॥ २० ॥ सर्वेषु भावेषु मनोवृत्तिषु गता । 'प्रतिबोधविदितं मतम्' इति श्रुतेः ॥ २१ ॥ सर्वसौन्दर्यं निरतिशयानन्दस्तेन सुभगा पूर्णा । संसारलक्षणानां मुक्तानां मुक्ताफलानाम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ भुवनसंख्यया चतुर्दशविधानि भूतानि धत्ते इति शेषः ॥ २४ ॥ २५ ॥ व्यापी जगदनुगतः । अवबोधनं मद्बुद्धिसाक्षी । सेयं चिद्द्रष्टृदृश्यभेदेनाकलितशरीरा सती नृपोऽहमिति विभ्रमं करोति । प्राकृतवतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ एतया उक्तया साक्षिरूपया

कष्टं मुधैव मे चिन्ता निग्रहानुग्रहस्थितौ ।
बभूव देहनिष्ठेह न किंचिदपि देहकम् ॥ ३०
अहो त्वहं प्रबुद्धोऽस्मि गतं दुर्दर्शनं मम ।
दृष्टं द्रष्टव्यमखिलं प्राप्तं प्राप्यमिदं मया ॥ ३१
सर्वं किंचिदिदं दृश्यं दृश्यते यज्जगद्गतम् ।
चिन्निष्पन्दांशमात्रांशान्नान्यत्किंचन शाश्वतम् ॥ ३२
क तौ कीदृग्विधौ वापि किंनिष्ठौ वा किमात्मकौ ।
निग्रहानुग्रहौ लोके हर्षामर्षक्रमौ तथा ॥ ३३
किं सुखं किं नु वा दुःखं सर्वं ब्रह्मेदमाततम् ।
अहमासं मुधा मूढो दिष्ट्या मूढोऽस्म्यहं स्थितः ॥ ३४
किमस्मिन्नेवमालोके शोच्यते किं विमुह्यते ।
किं प्रेक्ष्यते किं क्रियते स्थीयते वाथ गम्यते ॥ ३५
किंचिदेवमिदं नाम चिदाकाशं विराजते ।
नमो नमस्ते निस्तत्त्व दिष्ट्या दृष्टोऽसि सुन्दर ॥ ३६
अहो नु संप्रबुद्धोऽस्मि सम्यग्ज्ञातमलं मया ।
नमो मह्यमनन्ताय सम्यग्ज्ञानोदयाय च ॥ ३७
विगतरञ्जननिर्विषयस्थिति-
गतभवभ्रमरञ्जितवर्जिते ।
स्थिरसुषुप्तकलाभिगतस्ततः
समसमं निवसाम्यहमात्मनि ॥ ३८

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे सुरघुवृ०सुरघुविश्रान्तिर्नामैकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

षष्टितमः सर्गः ६०

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
इति हेमजटाधीशो लेभे पदमनुत्तमम् ।
विवेकाध्यवसायेन ब्राह्मण्यमिव गाधिजः ॥ १
अनर्थाकारकार्यासु नासीच्चेष्टासु खेदवान् ।
भूयोभूयः प्रयुक्तासु दिनमालास्विवेश्वरः ॥ २
ततःप्रभृति सोऽतिष्ठत्सर्वदा विगतज्वरः ।
समासमे स्वके कार्ये जलौघाग्र इवाचलः ॥ ३
हर्षामर्षविनिर्मुक्तः प्रत्यहं कार्यमाहरन् ।
उदारगम्भीरवपुर्जहाराम्बुनिधेः श्रियम् ॥ ४
सुषुप्तपदधर्मिण्या चित्तवृत्त्या व्यराजत ।
निष्कम्पया प्रकाशिन्या दीपः स्वशिखयेव सः ॥ ५
न निर्घृणो दयावान्नो न द्वन्द्वी नाथ मत्सरी ।
न सुधीर्नासुधीर्नार्थी नानर्थी स बभूव ह ॥ ६
समदर्शनया नित्यं वृत्त्याऽचापलधीरया ।
अन्तःशीतलया रेजे परिपूर्णार्णवेन्दुवत् ॥ ७
सर्वं चित्तत्वकलनं जगदित्यवलोक्य सः ।
प्रशान्तसुखदुःखश्रीस्तस्य पूर्णा मतिर्बभौ ॥ ८
उल्लसन्विकसन्पूर्णस्तिष्ठन्गच्छन्विशन्स्वपन् ।
अभूत्समसमाधिस्थः प्रबुद्धश्चिल्लयं गतः ॥ ९
स कुर्वन्विगतासङ्गं राज्यं राजीवलोचनः ।
अतिष्ठदक्षताकारो भूरिवर्षशतान्यथ ॥ १०

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ चितो यो निष्पन्दो मायया जीवभावभ्रमस्तदंशः सप्तदशकलिङ्गभ्रमस्तस्य मात्रा बाह्यान्तःकरणभेदभ्रमास्तदंशो जाग्रत्स्वप्नदृश्यभ्रमस्तस्मादन्यत्किंचिच्छाश्वतं कालत्रयाबाध्यं दृश्यं न विद्यत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ एवं जगतो मृषात्वे निग्रहानुग्रहक्रमौ तत्प्रयोजकहर्षामर्षक्रमौ च निराश्रयौ निष्प्रकारौ निर्विषयौ निःस्वरूपौ च संपन्नावित्याह—क्केति ॥ ३३ ॥ स्वमोहेऽपगते सुखदुःखादिप्रसक्तिरेव नास्तीत्याह—किमिति । सांप्रतममूढः स्वरूपे स्थितोऽस्मीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ एवमानन्दैकरसपूर्णस्वभावेनालोक्यते अनुभूयत इत्येवमालोकस्तस्मिन् । किंशब्दा आक्षेपे । शोकादिसंभावनैव नास्तीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ किंचिदलौकिकचमत्कारम् । इदं चिदाकाशम् ॥ ३६ ॥ सम्यग्ज्ञाने उदय आविर्भावो यस्य तथाविधाय । चकारः पूर्वश्लोकनमस्कार्यसमुच्चयार्थः । सम्यग्ज्ञानलक्षणायाभ्युदयाय चेति वा ॥ ३७ ॥ विगतरञ्जनत्वादेव निर्मृष्टावस्थात्रयविषयस्थितिरिति शोधितत्वंपदार्थनिर्देशः । गतभवभ्रमत्वादेव वियदाद्यध्यारोपरञ्जितवर्जिते इति शोधिततत्पदार्थनिर्देशः । भावे क्तः । स्थिरया सुषुप्तिकलया स्वाप्यययुक्त्येव उपाधिविगमादभिगत एकीभूत इत्यखण्डैक्यनिर्देशः । ततस्तस्मादहमात्मनि प्रत्यग्ब्रह्मणि समसममात्यन्तिकाभेदलक्षणपरमसाम्येन निवसामि न कदाचिदपि मे पुनर्वैषम्यप्रसक्तिरिति फलावस्थानिर्देशः ॥ ३८ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे सुरघुविश्रान्तिर्नामैकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

आदेहपातं सुरघोरसङ्गाचार उच्यते ।
जीवन्मुक्तस्य तस्याथ देहशान्तौ खवत्स्थितिः ॥ १ ॥

गाधिजो विश्वामित्रः ॥ १ ॥ भूयोभूयः पुनःपुनः प्रयुक्तासु अनुष्ठितासु धर्मार्थप्राप्त्युपायचेष्टासु परिचेष्टितैर्दैवादनर्थाकाराणि विफलानि दुःखपर्यवसितानि वा कार्याणि फलानि यासां तथाविधासु सतीषु खेदवान्नासीत् । ईश्वरो दिनेश्वरः सूर्यः ॥ २ ॥ समासमे अनुग्रहनिग्रहरूपे निजे राजोचिते कार्ये यथा नदीमध्यगतः पर्वतो निष्कम्पस्तिष्ठति तद्वत् ॥ ३ ॥ कार्यमायव्ययादि । आहरन् कुर्वन् ॥ ४ ॥ सुषुप्ताविव निश्चलयेति यावत् ॥ ५ ॥ 'अमत्सरी' इति पाठे अत्यन्तनिर्मत्सरत्वत्परदोषोपेक्षकः ॥ ६ ॥ अचापलधीरयेति च्छेदः । परिपूर्णौ यौ अर्णवेन्दू तद्वत् ॥ ७ ॥ स इत्यस्य समसमाधिस्थोऽभूदिति परेणान्वयः । तत्र हेतुर्यतस्तस्य परिपूर्णा मतिर्बभाविति ॥ ८ ॥

संनिवेशमिमं देहनामकं तदनु स्वयम् ।
स जहौ तेजसाक्रान्तो रूपं हिमकणो यथा ॥ ११
विवेश परमाद्यन्तकारणं कारणेश्वरम् ।
प्रज्ञया सरितां वारि परिपूर्णमिवाम्बुधिम् ॥ १२

अधिगतविमलैकरूपतेजा
विजनदशां समुपेत्य शान्तशोकः ।
अलमभवदसौ परस्वरूपं
घटखमिवाम्बरसंयुतं महात्मा ॥ १३

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे सुरघुवृत्तान्ते सुरघुनिर्वाणं नाम षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

एकषष्टितमः सर्गः ६१

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
एवमुत्पलपत्राक्ष राघवाघविपर्यये ।
पदमासादयाद्वन्द्वं विशोको भव भूतये ॥ १
एतां दृष्टिमवष्टभ्य न मनः परितप्यते ।
घोरे तमसि निर्मग्नं लब्धदीपं शिशुर्यथा ॥ २
विवेकावस्थया चेतस्तथैवायाति निर्वृतिम् ।
पतच्छ्वभ्रे दृढतृणप्रचयालम्बनादिव ॥ ३
अथैतां पावनीं दृष्टिं भावयित्वाप्युदाहरन् ।
नित्यमेकसमाधानो भव भूषितभूतलः ॥ ४
श्रीराम उवाच ।
कथमेकसमाधानं कीदृशं वा मुनीश्वर ।
वाताहतमयूराङ्गरुहलोलं मनो भवेत् ॥ ५
श्रीवसिष्ठ उवाच ।
शृणु तस्यैव सुरघोः प्रबुद्धस्य सतस्तदा ।
पर्णादस्य च राजर्षेः संवादमिममद्भुतम् ॥ ६
राघवैकसमाधानबोधितायोजितात्मनोः ।
परस्परं समालापमिमं प्रकथयामि ते ॥ ७
बभूव पारसीकानां पार्थिवः परवीरहा ।
परिघो नाम विख्यातः परिघः स्यन्दने यथा ॥ ८
स बभूव परं मित्रं सुरघो रघुनन्दन ।
नन्दनोद्यानसंस्थस्य मदनस्येव माधवः ॥ ९
कदाचित्परिघस्याभूदवर्षं मण्डले महत् ।
कल्पान्त इव संसारे प्रजादुष्कृतदोषजम् ॥ १०
विनेशुर्जनतास्तत्र बह्वयः क्षुत्क्षामजीविताः ।
ज्वलिते विपिने वह्नौ यथा भूतपरम्पराः ॥ ११
तद्दुःखं परिघो दृष्ट्वा विषादमतुलं ययौ ।
तत्याजाश्वखिलं राज्यं दग्धं ग्राममिवाध्वगः ॥ १२
प्रजानाशप्रतीकारेष्वसमर्थो विरागवान् ।
जगाम विपिने कर्तुं तपोऽजिनमुनीन्द्रवत् ॥ १३
पौराणामपरिज्ञाते कास्मिंश्चिद्दूरकानने ।
समुवास विरक्तात्मा लोकान्तर इवापरे ॥ १४
तपश्चरञ्छान्तमतिर्दान्तः कन्दरमन्दिरे ।
स्वयं शीर्णानि शुष्काणि तत्र पर्णान्यभक्षयत् ॥ १५
चिरं हुताशवच्छुष्कपर्णान्येवाथ भक्षयन् ।

उल्लसन्वपुषा । विकसंश्चेतसा ॥९॥१०॥ आक्रान्तः शोषितः । रूपं मूर्ताकारम् ॥ ११ ॥ सर्वेषामेवान्तःकारणानां हिरण्यगर्भादीनामीश्वरं नियन्तारम् । सर्वजगतामाद्यन्तयोः सृष्टिप्रलययोः कारणं परं ब्रह्म प्रज्ञया साक्षात्कारवृत्त्या जन्मादिहेतुबीजशक्त्यविद्यावरणबाधेन सरितां वारि कूलद्वयपरिच्छेदत्यागेन पूर्णमर्णवमिव विवेशेत्यर्थः ॥ १२ ॥ तत्प्रविश्यासौ कीदृगभूत्तदाह—**अधिगतेति**। असौ सुरघुः प्रज्ञया अधिगतं स्वात्मतया प्राप्तं विमलमेकरूपमानन्दैकरसं तेजः स्वप्रकाशात्मरूपं येन तथाविधः सन् विजनां जन्मादिविक्रियाहीनां दशां समुपेत्य शान्तसर्वशोकः सन् घटभङ्गे घटखमम्बरेण महाकाशेन संयुतमेकीभूतमिव परस्वरूपमेव अभवत् । तदेवास्य निर्वाणमित्यर्थः ॥ १३ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे सुरघुनिर्वाणं नाम षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

सहजैकसमाधानलक्षणप्रतिपत्तये ।
परिघेणात्र संवादः सुरघोरुपवर्ण्यते ॥ १ ॥

हे राघव, एवं सुरघुवत्त्वमपि अघस्य हर्षशोकादिनिमित्तस्य पापस्य विपर्यये तत्त्वबोधेन समूलमुच्छेदे सति ॥ १ ॥ शिशुर्बाल इव घोरे अज्ञानतमसि निर्मग्नं मन एतां दृष्टिमवष्टभ्य लब्धदीपं प्राप्तप्रकाशं सन्न परितप्यते ॥ २ ॥ श्वभ्रे मोहान्धकूपे पतन्मनस्तथा तादृश्या सुरघूपवर्णितप्रकारयैव विवेकावस्थया दृढस्य तृणप्रचयस्य कक्षस्य आलम्बनादिव निर्वृतिं विश्रान्तिसुखम् ॥ ३ ॥ भावयित्वा पुनःपुनः परिशीलनेन स्वयं दृढीकृत्यान्येभ्योऽप्युदाहरन्नुपदिशन् ॥ ४ ॥ वातैराहतं मयूराङ्गरुहं बर्हमिव लोलं चपलं मन एकसमाधानं कथं केन प्रकारेण भवेत् ॥ ५ ॥ ६ ॥ हे राघव, एकसमाधाने बोधित आयोजित आत्मा ययोः ॥ ७ ॥ पारसीका देशविशेषाः । पार्थिवो राजा । स्यन्दने रथे परिघोऽक्षदण्ड इवाधारभूतः ॥ ८ ॥ माधवो वसन्तः ॥ ९ ॥ अवर्षमनावृष्टिः । किं राजदोषान्नेत्याह—**प्रजेति** ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ अजिनप्रधाना मुनीन्द्रा अजिनमुनीन्द्रास्तद्वत् ॥ १३ ॥ अपरे द्वितीये लोकान्तरे परलोक इवेत्युत्प्रेक्षा ॥ १४ ॥ अतिविरक्तत्वात्पर्णकुट्यादिपरिग्रहोऽप्यस्य नाभूदिति सूचनाय कन्दरमन्दिरे इत्युक्तम् ॥ १५ ॥ असौ

१ परिघस्य नामान्तरमेतत्.

पर्णाद इति नामासौ प्राप मध्ये तपस्विनाम् ॥ १६
ततःप्रभृति पर्णादनामा राजर्षिसत्तमः ।
जम्बूद्वीपे बभूवासौ विख्यातो मुनिसद्मसु ॥ १७
ततो वर्षसहस्रेण तपसा दारुणात्मना ।
प्रापदभ्यासवशतो ज्ञानमात्मप्रसादजम् ॥ १८
बभूव विगतद्वन्द्वो निराशः शान्तमानसः ।
नीरागो निरनुक्रोशो जीवन्मुक्तः प्रबुद्धधीः ॥ १९
विजहार यथाकामं त्रिलोकीमठिकामिमाम् ।
सिद्धसाध्यैः समं साधो सहंसालिरिवाब्जिनीम् ॥ २०
एकदा तस्य सदनं हेमचूडमहीपतेः ।
प्राप रत्नविनिर्माणं मेरोः शृङ्गमिवापरम् ॥ २१
ते तत्र प्राक्तने मित्रे पूजामकुरुतां मिथः ।
पूर्णौ विज्ञातविज्ञेयौ मौर्ख्यगर्भाद्विनिर्गतौ ॥ २२
अहो नु बत कल्याणैः फलितं मम पावनैः ।
संप्राप्तवानहं यत्त्वामित्यन्योन्यमथोचतुः ॥ २३
आलिङ्गितशरीरौ तावन्योन्यानन्दिताकृती ।
एकासने विविशतुश्चन्द्रार्काविव भूधरे ॥ २४

परिघ उवाच ।

परमानन्दमायातं चेतस्त्वद्दर्शनेन मे ।
इन्दुबिम्ब इवोन्मग्नं मनः शीतलतां गतम् ॥ २५
अकृत्रिमसुखं प्रेम वियोगे शतशाखताम् ।
प्रयाति पल्वलतटेऽच्छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ २६
विश्रब्धास्तान्कथालापांस्ता लीलास्तच्च चेष्टितम् ।
संस्मृत्य प्राक्तनं साधो हृष्यामि च पुनःपुनः ॥ २७
ज्ञानमेतन्मया प्राप्तं त्वया ज्ञातं यथाऽनघ ।
माण्डव्यस्य प्रसादेन परमात्मप्रसादजम् ॥ २८
अद्य कच्चिददुःखस्त्वं कच्चिद्विश्रान्तवानसि ।
परमे कारणे मेराविव भूमण्डलाधिपः ॥ २९
कच्चित्परमकल्याण आत्मारामतया तव ।
प्रसादो जायते चित्ते शरदीव सरोम्भसि ॥ ३०
कच्चित्करोषि समया सुप्रसन्नगभीरया ।
इष्ट्या सुभग कार्याणि कार्याण्येव नराधिप ॥ ३१
निराधिव्याधयो धीराः कच्चित्संपन्नशालयः ।
जनतास्तव देशेषु तिष्ठन्ति विगतज्वरम् ॥ ३२
कच्चिदुद्दामफलिनी फलिनीव फलानता ।
धरा तव फलापूरैर्भृशं धारयति प्रजाः ॥ ३३
कच्चित्तव दिगन्तेषु चन्द्रस्येवांशुपञ्जरम् ।
तुषारनिकराकारं प्रसृतं पावनं यशः ॥ ३४
कच्चिद्गुणगणैरेता दिशो निर्विवरीकृताः ।
त्वया सरोम्भसाऽबाह्या बिसानामिव भूमयः ॥ ३५
कच्चित्कलमकेदारकोणस्थानेषु हृष्यतीः ।
प्रतिग्रामं कुमार्यस्ते गायन्त्यानन्दनं यशः ॥ ३६
कुशलं तव धान्येषु धनेषु विभवेषु च ।
भृत्येषु च कलत्रेषु पुत्रेषु नगरेषु च ॥ ३७
आधिव्याधिविहीनेयं कच्चित्कायलता तव ।
फलं फलति पुण्याख्यं यदिहामुत्र चोदितम् ॥ ३८
आपातरमणीयेषु वर्ततात्यन्तवैरिषु ।
कच्चिद्विषयसर्पेषु सविरागं मनस्तव ॥ ३९
अहो बत चिरं कालमावां विश्लेषमागतौ ।
कालेन श्लेषितौ भूयो वसन्ताद्रितटाविव ॥ ४०
न ता जगति विद्यन्ते सुखदुःखदशाः सखे ।
जीवद्भिर्या न दृश्यन्ते संयोगजवियोगजाः ॥ ४१
तथैतास्वतिदीर्घासु दशास्वन्यत्वमागताः ।
भूयो वयमपि श्लिष्टाश्चित्रो हि नियतेर्विधिः ॥ ४२

परिघः ॥ १६ ॥ १७ ॥ आत्मप्रसादश्चित्तशुद्धिरीश्वरानुग्रहश्च तस्माज्जातं तत्त्वज्ञानं प्रापत्प्राप्तवान् ॥ १८ ॥ १९ ॥ सिद्धैराख्ढैः साध्यैराख्ढुभिश्च कदाचित्परिवृतः । हंसैः सहितः सहंसोऽलिर्भ्रमरोऽब्जिनीं कमलिनीमिव ॥ २० ॥ हेमचूडः स्वर्णजटाख्यो देशस्तन्महीपतेः सुरघोः ॥ २१ ॥ मौर्ख्यगर्भः संसारस्तस्माद्विनिर्गतौ जीवन्मुक्तावित्यर्थः ॥ २२ ॥ कल्याणैः सुकृतैः । फलितमिति भावे क्तः ॥ २३ ॥ २४ ॥ चितिशक्तिप्रधाने आनन्दाविर्भावो मननशक्तिप्रधाने तापोपशम इति विशेषद्योतनाय चेतो मन इति भेदोक्तिः ॥ २५ ॥ अच्छिन्नमूलश्छिन्नशाखो द्रुमः इवेति योज्यम् ॥ २६ ॥ विश्रब्धान् विश्वासगर्भान् । तान् प्राक्तनान्सुखदुःखकथालापान् ॥ २७ ॥ त्वया यथा माण्डव्यस्य प्रसादेन ज्ञातं तथैव मया परमात्मन ईश्वरस्य तपसाऽऽराधितस्य प्रसादजमेतज्ज्ञानं प्राप्तम् ॥ २८ ॥ परमे कारणे विवर्तोपादानत्वोपलक्षिते ब्रह्मणि कच्चिदुत्तरोत्तरभूमिकापरिपाकेन विश्रान्तवानसि ॥ २९ ॥ प्रसादो रजस्तमोभ्यामनावरणम् ॥ ३० ॥ कार्याणि सर्वजनहितत्वादवश्यकर्तव्यान्येव कार्याणि कर्माणि करोषि ॥ ३१ ॥ जनताः प्रजासमूहाः ॥ ३२ ॥ धरा पृथ्वी उद्दामफलिनी उत्कृष्टसस्यादिफलवती फलैरानता फलिनी कल्पलतेव तव प्रजाः फलापूरैः काले काले तत्तदभिलषितफलपूरणैर्भृशमतिशयेन धारयति बिभर्ति पोषयति कच्चित् ॥ ३३ ॥ चन्द्रस्य अंशुपञ्जरं किरणजालमिव ॥ ३४ ॥ सरोम्भसा तडागोदकेन अबाह्याः स्वान्तर्गता बिसानां मृणालानां भूमय इव त्वया दिशो गुणगणैर्यशोभिर्निर्विवरीकृताः पूरिताः कच्चित् ॥ ३५ ॥ कलमकेदाराणां कोणाश्चतुष्कसंधयस्तत्रत्येष्वासन्दीस्थानेषु । हृष्यतीर्हृष्यन्त्यः । छान्दसो विभक्तिव्यत्ययः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ इह ऐहिकफलत्वेन चोदितं कारीर्यादि । अमुत्र पारलौकिकफलत्वेन चोदितं ज्योतिष्टोमादि ॥ ३८ ॥ तव मनो विषयसर्पेषु कच्चित्सविरागं वर्तेत वर्तते ॥ ३९ ॥ ४० ॥ इष्टानिष्टजनसंयोगजास्तद्वियोगजाश्च सुखदुःखदशाः ॥ ४१ ॥ अन्यत्वं वियोगमागताः प्राप्ताः । नियतेः प्राणिकर्मानुसारिण्या

सुरघुरुवाच ।

भगवन्नियतेरस्या गतिं सर्पगतेरिव ।
दैविक्याः को हि जानाति गम्भीरां विस्मयप्रदाम् ॥
त्वमहं च व्यपोह्येति दूरे दूरदशासु च ।
अद्य संघटितौ भूयः किमसाध्यमहो विधेः ॥ ४४
वयं त्वद्य महासत्त्व भृशं कुशलिनः स्थिताः ।
त्वदागमनपुण्येन परां पावनतां गताः ॥ ४५
पश्य त्वदागमक्षीणपापानां पुण्यपादपैः ।
तथा फलितमस्माकं न यथा वयमाकुलाः ॥ ४६
सर्वाः संपत्तयोऽस्माकं राजर्षे संस्थिताः पुरे ।
भवदागमनेनाद्य प्रयाताः शतशाखताम् ॥ ४७
विकिरति परितो रसायनाना-
मिव निकरं मधुरं महानुभाव ।
तव वचनमवेक्षणं च पुण्यं
परमपदप्रतिमो हि साधुसङ्गः ॥ ४८

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे सुरघुवृ० सुरघुपरिघसमागमो नामैकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

द्विषष्टितमः सर्गः ६२

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

अथैवंप्रायया तत्र विश्रम्भकथया चिरम् ।
प्राक्तनस्नेहगर्भिण्या स्थित्वोवाचायुधाभिधः ॥ १

परिघ उवाच ।

यद्यत्संसारजालेऽस्मिन्क्रियते कर्म भूमिप ।
तत्समाहितचित्तस्य सुखायान्यस्य नानघ ॥ २
कच्चित्संकल्परहितं परं विश्रमणास्पदम् ।
परमोपशमं श्रेयः समाधिमनुतिष्ठसि ॥ ३

सुरघुरुवाच ।

एतन्मे ब्रूहि भगवन्सर्वसंकल्पवर्जितम् ।
परमोपशमं श्रेयः समाधिर्हि किमुच्यते ॥ ४
यो ज्ञो महात्मन्सततं तिष्ठन्व्यवहरंश्च वा ।
असमाहितचित्तोऽसौ कदा भवति कः किल ॥ ५
नित्यं प्रबुद्धचित्तास्तु कुर्वन्तोऽपि जगत्क्रियाः ।
आत्मैकतत्त्वसंनिष्ठाः सदैव सुसमाधयः ॥ ६
बद्धपद्मासनस्यापि कृतब्रह्माञ्जलेरपि ।
अविश्रान्तस्वभावस्य कः समाधिः कथं च वा ॥ ७
तत्त्वावबोधो भगवन्सर्वाशातृणपावकः ।
प्रोक्तः समाधिशब्देन नतु तूष्णीमवस्थितिः ॥ ८
समाहिता नित्यतृप्ता यथाभूतार्थदर्शिनी ।
साधो समाधिशब्देन परा प्रज्ञोच्यते बुधैः ॥ ९

ईश्वरेच्छाया विधिर्विलासश्चित्रः अद्भुतः ॥ ४२ ॥ परिघोक्तमर्थमनुमोदमानः सुरघुरपि तमेवाह—**भगवन्नि**त्यादिना । दैविक्याः देव ईश्वरस्तदिच्छारूपायाः ॥ ४३ ॥ देशतो दूरे कालतश्च दूरदशासु इति एवं व्यपोह्य वियोज्य ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ तथा तादृशच्चित्तसमाधानात्मना फलितं यथा वयं न व्याकुलाः सर्वव्याकुलतानिर्मुक्ताः कृतकृत्याः संपन्नाः ॥ ४६ ॥ **शतशाखतां**। सर्वतः फलोन्मुखतामिति यावत् ॥ ४७ ॥ **हे महानुभाव**, पुण्यं तव वचनमवेक्षणं दर्शनं च परितो रसायनानाममृतानां निकरं विकिरति वर्षतीव । हि यस्मात्साधूनां सङ्गः समागमः परमपदप्रतिमः । मोक्षसुखप्राप्तितुल्य इत्यर्थः ॥ ४८ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे सुरघुपरिघसमागमो नामैकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

अज्ञानावरणे ध्वस्ते नित्यचित्स्फुरणस्थितेः ।
सदैवैकसमाधानं विदुषामत्र वर्ण्यते ॥ १ ॥

आयुधस्याभिधेव अभिधा नाम यस्य स आयुधाभिधः परिघः ॥ १ ॥ किमयं तत्त्वविदो व्यवहारसमाध्योः सुखतारतम्यं वक्ष्यत्युत नेति परीक्षणाय प्रथमं स्वानुभवमुद्घाटयति—**यद्यदि**ति । अन्यस्य अज्ञस्य ॥ २ ॥ एवं स्वानुभवमुद्घाट्य तत्संवादसंवादी वेति परानुभवं जिज्ञासमानः समाधौ विश्रान्त्याधिक्यमिव दर्शयन्पृच्छति—**कच्चि**दिति । विक्षेपदुःखानां परममुपशमं सांसारिकसुखेभ्यश्च श्रेयः प्रशस्यतरम् । सामान्ये व्यत्ययेन वा क्लीबता ॥ ३ ॥ समाहितचित्तस्य सर्वं कर्म सुखायेति पश्यतस्ते समाधौ विश्रान्त्याधिक्यदर्शनं व्यवहारसमाधिभेदाभ्युपगमेन प्रश्नश्चानुपपन्न एवेति त्वदनुभवसंवाद्येव ममाप्यनुभव इत्याशयेन सुरघुः संकल्परहितं परमोपशमं श्रेय इति तदुक्तांशस्यात्मस्वरूपेऽपि संभवात्तावदभ्युपगच्छन् विश्रमणास्पदं समाधिमनुतिष्ठसीत्यंशस्य समाधेयस्याविश्रमहेतोर्मनसो बाधितत्वादेवासंभवं मन्यमान आक्षिपति—**एतदि**ति । सर्वसंकल्पवर्जितं परमोपशमं श्रेय इत्येतन्मे मह्यं युक्तत्वाद्ब्रूहि । समाधिरनुष्ठेय इति किमर्थं त्वयोच्यत इत्यर्थः ॥ ४ ॥ यो ज्ञस्तत्त्ववित् स व्यवहरन्नपि कः **किंस्वरूपः** किल । यतः सदैवानावृताद्वयचित्स्वभावोऽसौ कदा असमाहितचित्तो भवति । न कदाचिदपीत्यर्थः ॥ ५ ॥ यदि तु निश्चलात्मस्वरूपावस्थितिरेव समाधिस्तेऽभिमतः स्यात्तर्हि स सदैवास्तीति नानुष्ठेयं किंचिदस्तीत्याह—**नित्य**मिति ॥ ६ ॥ **यदि** त्वं मामज्ञं मन्यसे तदापि समाध्युपदेशोऽनुपपन्न इत्याशयेनाह—**बद्धे**ति । कथं केनोपायेन वा । यत्र चित्तं समाधेयं तस्यैवापरिचयादित्यर्थः ॥ ७ ॥ **तत्त्वावबोध** इति । सम्यक् समूलसर्वाशाविषयबाधेन आत्मनः परमार्थस्वरूपे आधानं समाधिरिति व्युत्पत्तेरिति भावः ॥ ८ ॥ अबाधितात्मदर्शनरूपा

अक्षुब्धा निरहंकारा द्वन्द्वेष्वननुपातिनी ।
प्रोक्ता समाधिशब्देन मेरोः स्थिरतराकृतिः ॥ १०
निश्चिन्ताधिगताभीष्टा हेयोपादेयवर्जिता ।
प्रोक्ता समाधिशब्देन परिपूर्णा मनोगतिः ॥ ११
यतःप्रभृति बोधेन युक्तमात्यन्तिकं मनः ।
तदारभ्य समाधानमव्युच्छिन्नं महात्मनः ॥ १२
नहि प्रबुद्धमनसो भूत्वा विच्छिद्यते पुनः ।
समाधिर्दूरमाकृष्टो बिसतन्तुः शिशोरिव ॥ १३
समग्रं दिनमालोकाद्विरमत्यक्षयो यथा ।
आजीवितान्तं नो प्रज्ञा तथा तत्त्वावलोकनात् ॥ १४
अजस्रमम्बुवहनाद्यथा नद्या न रुध्यते ।
तथा विज्ञानदृग्बोधात्क्षणमात्रं न रुध्यते ॥ १५
न विस्मरत्यविरतं यथा कालः कलागतिम् ।
न विस्मरत्यविरतं स्वात्मानं प्राज्ञधीस्तथा ॥ १६
न विस्मरति सर्वत्र यथा सततगो गतिम् ।
न विस्मरति निश्श्रेयं चिन्मात्रं प्राज्ञ धीस्तथा ॥ १७
गतिं कालकला यद्वच्चिन्वाना समवस्थिता ।
चिच्चितिश्चेत्यरहिता चिन्वाना गतयस्तथा ॥ १८
यथा सत्ताविहीनात्मा पदार्थो नोपलभ्यते ।
तथात्मज्ञानहीनात्मा कालो ज्ञस्य न लभ्यते ॥ १९
न संभवति संसारे गुणहीनो गुणी यथा ।
न संभवत्यात्मसंविद्वर्जितो ह्यात्मवांस्तथा ॥ २०
सर्वदैवास्मि संबुद्धः सर्वदैवास्मि निर्मलः ।
सर्वदैवास्मि शान्तात्मा सर्वदास्मि समाहितः ॥ २१
भेदः केन समाधेर्मे जन्यते कथमेव वा ।
आत्मनोऽव्यतिरेकेण नित्यमेव सदात्मता ॥ २२
तस्मात्कदाचिदपि मे नासमाधिमयं मनः ।
न वा समाहितं नित्यमात्मतत्त्वैकसंभवात् ॥ २३
सर्वगः सर्वदैवात्मा सर्वमेव च सर्वथा ।
असमाधिर्हि कोऽसौ स्यात्समाधिरपि कः स्मृतः २४

नित्यं समाहितधियः सुसमा महान्त-
स्तिष्ठन्ति कार्यपरिणामविभागमुक्ताः ।
तेनासमाहितसमाहितभेदभङ्ग्या
नित्योदितः क्व नु स उत्तमवाक्प्रपञ्चः २५

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे समाधिनिश्चयो नाम द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टितमः सर्गः ६३

परिघ उवाच ।
राजन्नूनं प्रबुद्धोऽसि प्राप्तवानसि तत्पदम् ।
संशीतलान्तःकरणः पूर्णेन्दुरिव राजसे ॥ १
[1]आनन्दमधुसंपूर्णो लक्ष्म्या च परया श्रितः ।
शीतलः स्निग्धमधुरो राजीवमिव राजसे ॥ २
निर्मलो विततः पूर्णो गम्भीरः प्रकटाशयः ।
वेलानिलविलासेन मुक्तोऽब्धिरिव राजसे ॥ ३
स्वच्छ आनन्दसंपूर्णो नष्टाहंकारवारिदः ।

परा प्रज्ञा ॥ ९ ॥ तामेव फलतो वर्णयति—**अक्षुब्धेति** द्वाभ्याम् ॥ १० ॥ ११ ॥ सा तु मम पूर्वमेव सिद्धेति नानुष्ठेयेत्याशयेनाह—**यत** इत्यादिना ॥ १२ ॥ यथा दूरमाकृष्टो बिसतन्तुः क्रीडतः शिशोर्हस्ताद्विच्छिद्यते तद्वदिति व्यतिरेके दृष्टान्तः ॥ १३ ॥ ननु ब्रह्माकारवृत्तिविच्छेदे व्युत्थानात्समाधिविच्छेदस्तस्य स्यात्तत्राह—**समग्र**मिति । अक्षयः सूर्यः उत्तरार्धस्थं नो इति पदं पूर्वार्धेऽपि नो विरमतीति संबध्यते । तथा प्रज्ञा ब्रह्माकारवृत्तिरपि आजीवितान्तं विदेहकैवल्यपर्यन्तं तत्त्वावलोकनान्नो विरमति । दृढसंस्कारबलादनुवर्तेत एवेत्यर्थः ॥ १४ ॥ स्वरूपाच्छादकस्याज्ञानस्य सकृदुदितया वृत्त्या निःशेषनाशे पुनरावरकाभावाद्वा तस्य न स्वरूपनिरोधलक्षणसमाधिभङ्गप्रसक्तिरित्याशयेनाह—**अजस्र**मिति । न रुध्यते आवरणेन न प्रतिबध्यते ॥ १५ ॥ परमप्रेमास्पदत्वाद्वा सकृल्लब्धस्य तस्य न विस्मरणप्रसक्तिरित्याशयेनाह—**न विस्मरती**ति द्वाभ्याम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ भग्नावरण आत्मैव यावज्जीवं स्वाकारवृत्तिपरम्परां जनयन्नेवास्ते इत्याशयेनाह—**गति**मिति । कालस्य कला मूर्तिः सूर्यादिः । चिच्चितिश्चैतन्यस्फूर्तिः । राहोः शिर इतिवदुपचारः । गतयः स्वाकारवृत्तीः । छान्दसो विभक्तिव्यत्ययः ॥ १८ ॥ बोधस्य तज्जीवनकालधर्मत्वाद्वा न विच्छेदप्रसक्तिरित्याशयेनाह—**यथे**ति ॥ १९ ॥ अग्न्यौष्ण्यवत्तत्स्वभावत्वाद्वा न विच्छेदप्रसक्तिरित्याशयेनाह—**न संभवती**ति ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥ भेदो विच्छेदः । मत्समाधेरात्मस्वरूपादव्यतिरेकेण हेतुनेत्यर्थः । सदात्मता सत्ता सिद्धेत्यर्थः ॥ २२ ॥ यदि मनोऽस्तीति मन्यसे तर्हि सदा समाहितमेव, यदि तु नास्तीति तदा समाधिरपि मास्तु विक्षेपहेतोरेवाप्रसक्तेरित्याशयेनोपसंहरति—**तस्मादि**ति ॥ २३ ॥ २४ ॥ सम्यक् पृथक्त्वबाधेनाहिता धीर्यैः । तेन हेतुना असमाहितसमाहितभेदभङ्ग्या प्रवृत्तस्त्वद्वाक्यप्रपञ्चः क्व नु कस्मिन्नर्थे व्यवतिष्ठेत । अतो मिथ्यैवोदित इत्यर्थः ॥ २५ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे समाधिनिश्चयो नाम द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

परिघेण परीक्ष्यात्र स्तुतः स सुरघुर्निजाम् ।
सहजस्थितिमेवात्र वर्णयामास विस्तरात् ॥ १ ॥

नूनं निश्चयेन प्रबुद्धस्तत्त्वविदसि । परीक्षणेन मया प्रबुद्धस्त्वमसीति वा ॥ १ ॥ आनन्दलक्षणेन मधुना मकरन्देन संपूर्णः । राजीवं पद्ममिव राजसे ॥ २ ॥ निर्मलत्वादेव प्रकटः स्पष्टदृश्य

---

१ आनन्दमधुसंपूर्णलक्ष्म्या इति पाठः.

सुरघुरुवाच ।

भगवन्नियतेरस्या गतिं सर्पगतेरिव ।
दैविक्याः को हि जानाति गम्भीरां विस्मयप्रदाम् ॥
त्वमहं च व्यपोह्येति दूरे दूरदशासु च ।
अद्य संघटितौ भूयः किमसाध्यमहो विधेः ॥ ४४
वयं त्वद्य महासत्त्व भृशं कुशलिनः स्थिताः ।
त्वदागमनपुण्येन परां पावनतां गताः ॥ ४५
पश्य त्वदागमक्षीणपापानां पुण्यपादपैः ।
तथा फलितमस्माकं न यथा वयमाकुलाः ॥ ४६
सर्वाः संपत्तयोऽस्माकं राजर्षे संस्थिताः पुरे ।
भवदागमनेनाद्य प्रयाताः शतशाखताम् ॥ ४७

विकिरति परितो रसायनाना-
सिव निकरं मधुरं महानुभाव ।
तव वचनमवेक्षणं च पुण्यं
परमपदप्रतिमो हि साधुसङ्गः ॥ ४८

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे सुरघुवृ० सुरघुपरिघसमागमो नामैकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

द्विषष्टितमः सर्गः ६२

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

अथैवंप्रायया तत्र विश्रम्भकथया चिरम् ।
प्राक्तनस्नेहगर्भिण्या स्थित्वोवाचायुधाभिधः ॥ १

परिघ उवाच ।

यद्यत्संसारजालेऽस्मिन्क्रियते कर्म भूमिप ।
तत्समाहितचित्तस्य सुखायान्यस्य नानघ ॥ २
कच्चित्संकल्परहितं परं विश्रमणास्पदम् ।
परमोपशमं श्रेयः समाधिमनुतिष्ठसि ॥ ३

सुरघुरुवाच ।

एतन्मे ब्रूहि भगवन्सर्वसंकल्पवर्जितम् ।
परमोपशमं श्रेयः समाधिर्हि किमुच्यते ॥ ४
यो ज्ञो महात्मन्सततं तिष्ठन्व्यवहरंश्च वा ।
असमाहितचित्तोऽसौ कदा भवति कः किल ॥ ५
नित्यं प्रबुद्धचित्तास्तु कुर्वन्तोऽपि जगत्क्रियाः ।
आत्मैकतत्त्वसंनिष्ठाः सदैव सुसमाधयः ॥ ६
बद्धपद्मासनस्यापि कृतब्रह्माञ्जलेरपि ।
अविश्रान्तस्वभावस्य कः समाधिः कथं च वा ॥ ७
तत्त्वावबोधो भगवन्सर्वाशातृणपावकः ।
प्रोक्तः समाधिशब्देन नतु तूष्णीमवस्थितिः ॥ ८
समाहिता नित्यतृप्ता यथाभूतार्थदर्शिनी ।
साधो समाधिशब्देन परा प्रज्ञोच्यते बुधैः ॥ ९

ईश्वरेच्छाया विधिर्विलासश्चित्रः अद्भुतः ॥ ४२ ॥ परिघोक्तमर्थमनुमोदमानः सुरघुरपि तमेवाह—**भगवन्नि**त्यादिना । दैविक्याः देव ईश्वरस्तदिच्छारूपायाः ॥ ४३ ॥ देशतो दूरे कालतश्च दूरदशासु इति एवं व्यपोह्य वियोज्य ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ तथा तादृशचित्तसमाधानात्मना फलितं यथा वयं न व्याकुलाः सर्वव्याकुलतानिर्मुक्ताः कृतकृत्याः संपन्नाः ॥ ४६ ॥ शतशाखतां । सर्वतः फलोन्मुखतामिति यावत् ॥ ४७ ॥ हे महानुभाव, पुण्यं तव वचनमवेक्षणं दर्शनं च परितो रसायनानाममृतानां निकरं विकिरति वर्षतीव । हि यस्मात्साधूनां सङ्गः समागमः परमपदप्रतिमः । मोक्षसुखप्राप्तितुल्य इत्यर्थः ॥ ४८ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे सुरघुपरिघसमागमो नामैकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

अज्ञानावरणे ध्वस्ते नित्यचित्स्फुरणस्थितेः ।
सदैवैकसमाधानं विदुषामत्र वर्ण्यते ॥ १ ॥

आयुधस्याभिधेव अभिधा नाम यस्य स आयुधाभिधः परिघः ॥ १ ॥ किमयं तत्त्वविदो व्यवहारसमाध्योः सुखतारतम्यं वक्ष्यत्युत नेति परीक्षणाय प्रथमं स्वानुभवमुद्धाटयति—**यद्यदि**ति । अन्यस्य अज्ञस्य ॥ २ ॥ एवं स्वानुभवमुद्धाट्य तत्संवाद्यसंवादी वेति परानुभवं जिज्ञासमानः समाधौ विश्रान्त्याधिक्यमिव दर्शयन्पृच्छति—**कच्चि**दिति । विक्षेपदुःखानां परममुपशमं सांसारिकसुखेभ्यश्च श्रेयः प्रशस्यतरम् । सामान्ये व्यत्ययेन वा क्लीबता ॥ ३ ॥ समाहितचित्तस्य सर्वं कर्म सुखायेति पश्यतस्ते समाधौ विश्रान्त्याधिक्यदर्शनं व्यवहारसमाधिभेदाभ्युपगमेन प्रश्नश्चानुपपन्न एवेति त्वदनुभवसंवाद्येव ममाप्यनुभव इत्याशयेन सुरघुः संकल्परहितं परमोपशमं श्रेय इति तदुक्तांशस्यात्मस्वरूपेऽपि संभवात्तावदभ्युपगच्छन् विश्रमणास्पदं समाधिमनुतिष्ठसीत्यंशस्य समाधेयस्याविश्रमहेतोर्मनसो बाधितत्वादेवासंभवं मन्यमान आक्षिपति—**एतदि**ति । सर्वसंकल्पवर्जितं परमोपशमं श्रेय इत्येतन्मे मह्यं युक्तत्वाद्ब्रूहि । समाधिरनुष्ठेय इति किमर्थं त्वयोच्यत इत्यर्थः ॥ ४ ॥ यो ज्ञस्तत्त्ववित् स व्यवहरन्नपि कः **किंस्वरूपः** किल । यतः सदैवानावृताद्वयचित्स्वभावोऽसौ कदा असमाहितचित्तो भवति । न कदाचिदपीत्यर्थः ॥ ५ ॥ यदि तु निश्चलात्मस्वरूपावस्थितिरेव समाधिस्तेऽभिमतः स्यात्तर्हि स सदैवास्तीति नानुष्ठेयं किंचिदस्तीत्याह—**नित्य**मिति ॥ ६ ॥ यदि त्वं मामज्ञं मन्यसे तदापि समाध्युपदेशोऽनुपपन्न इत्याशयेनाह—**बद्धे**ति । कथं केनोपायेन वा । यत्र चित्तं समाधेयं तस्यैवापरिचयादित्यर्थः ॥ ७ ॥ **तत्त्वावबोध** इति । सम्यक् समूलसर्वाशाविषयबाधेन आत्मनः परमार्थस्वरूपे आधानं समाधिरिति व्युत्पत्तेरिति भावः ॥ ८ ॥ अबाधितात्मदर्शनरूपा

अक्षुब्धा निरहंकारा द्वन्द्वेष्वननुपातिनी ।
प्रोक्ता समाधिशब्देन मेरोः स्थिरतराकृतिः ॥ १०
निश्चिन्ताधिगताभीष्टा हेयोपादेयवर्जिता ।
प्रोक्ता समाधिशब्देन परिपूर्णा मनोगतिः ॥ ११
यतःप्रभृति बोधेन युक्तमात्यन्तिकं मनः ।
तदारभ्य समाधानमव्युच्छिन्नं महात्मनः ॥ १२
नहि प्रबुद्धमनसो भूत्वा विच्छिद्यते पुनः ।
समाधिर्दूरमाकृष्टो बिसतन्तुः शिशोरिव ॥ १३
समग्रं दिनमालोकाद्विरमत्यक्षयो यथा ।
आजीवितान्तं नो प्रज्ञा तथा तत्त्वावलोकनात् ॥ १४
अजस्रमम्बुवहनाद्यथा नद्या न रुध्यते ।
तथा विज्ञानदृग्बोधात्क्षणमात्रं न रुध्यते ॥ १५
न विस्मरत्यविरतं यथा कालः कलागतिम् ।
न विस्मरत्यविरतं स्वात्मानं प्राज्ञधीस्तथा ॥ १६
न विस्मरति सर्वत्र यथा सततगो गतिम् ।
न विस्मरति निश्चेयं चिन्मात्रं प्राज्ञ धीस्तथा ॥ १७
गतिं कालकला यद्वच्चिन्वाना समवस्थिता ।
चिच्चितिश्चेत्यरहिता चिन्वाना गतयस्तथा ॥ १८
यथा सत्ताविहीनात्मा पदार्थो नोपलभ्यते ।
तथात्मज्ञानहीनात्मा कालो ज्ञस्य न लभ्यते ॥ १९
न संभवति संसारे गुणहीनो गुणी यथा ।
न संभवत्यात्मसंविद्वर्जितो ह्यात्मवांस्तथा ॥ २०
सर्वदैवास्मि संबुद्धः सर्वदैवास्मि निर्मलः ।
सर्वदैवास्मि शान्तात्मा सर्वदास्मि समाहितः ॥ २१
भेदः केन समाधेर्मे जन्यते कथमेव वा ।
आत्मनोऽव्यतिरेकेण नित्यमेव सदात्मता ॥ २२
तस्मात्कदाचिदपि मे नासमाधिमयं मनः ।
न वा समाहितं नित्यमात्मतत्त्वैकसंभवात् ॥ २३
सर्वगः सर्वदैवात्मा सर्वमेव च सर्वथा ।
असमाधिर्हि कोऽसौ स्यात्समाधिरपि कः स्मृतः २४
नित्यं समाहितधियः सुसमा महान्त-
स्तिष्ठन्ति कार्यपरिणामविभागमुक्ताः ।
तेनासमाहितसमाहितभेदभङ्ग्या
नित्योदितः क्व नु स उत्तमवाक्प्रपञ्चः २५

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे समाधिनिश्चयो नाम द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टितमः सर्गः ६३

परिघ उवाच ।
राजन्नूनं प्रबुद्धोऽसि प्राप्तवानसि तत्पदम् ।
संशीतलान्तःकरणः पूर्णेन्दुरिव राजसे ॥ १
आनन्दमधुसंपूर्णो[1] लक्ष्म्या च परया श्रितः ।
शीतलः स्निग्धमधुरो राजीवमिव राजसे ॥ २
निर्मलो विततः पूर्णो गम्भीरः प्रकटाशयः ।
वेलानिलविलासेन मुक्तोऽब्धिरिव राजसे ॥ ३
स्वच्छ आनन्दसंपूर्णो नष्टाहंकारवारिदः ।

परा प्रज्ञा ॥ ९ ॥ तामेव फलतो वर्णयति—**अक्षुब्धेति** द्वाभ्याम् ॥ १० ॥ ११ ॥ सा तु मम पूर्वमेव सिद्धेति नानुष्ठेयेत्याशयेनाह—**यत** इत्यादिना ॥ १२ ॥ यथा दूरमाकृष्टो बिसतन्तुः क्रीडतः शिशोर्हस्ताद्विच्छिद्यते तद्वदिति व्यतिरेके दृष्टान्तः ॥ १३ ॥ ननु ब्रह्माकारवृत्तिविच्छेदे व्युत्थानात्समाधिविच्छेदस्तस्य स्यात्तत्राह—**समग्र**मिति । अक्षयः सूर्यः उत्तरार्धस्थं नो इति पदं पूर्वार्धेऽपि नो विरमतीति संबध्यते । तथा प्रज्ञा ब्रह्माकारवृत्तिरपि आजीवितान्तं विदेहकैवल्यपर्यन्तं तत्त्वावलोकनान्नो विरमति । दृढसंस्कारबलादनुवर्तत एवेत्यर्थः ॥ १४ ॥ स्वरूपाच्छादकस्याज्ञानस्य सकृदुदितया वृत्त्या निःशेषनाशे पुनरावरकाभावाद्वा तस्य न स्वरूपनिरोधलक्षणसमाधिभङ्गप्रसक्तिरित्याशयेनाह—**अजस्र**मिति । न रुध्यते आवरणेन न प्रतिबध्यते ॥ १५ ॥ परमप्रेमास्पदत्वाद्वा सकृल्लब्धस्य तस्य न विस्मरणप्रसक्तिरित्याशयेनाह—**न विस्मरती**ति द्वाभ्याम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ भग्नावरण आत्मैव यावज्जीवं स्वाकारवृत्तिपरम्परां जनयन्नेवास्ते इत्याशयेनाह—**गति**मिति । कालस्य कला मूर्तिः सूर्यादिः । चिच्चितिश्चैतन्यस्फूर्तिः । राहोः शिर इतिवदुपचारः । गतयः स्वाकारवृत्तीः । छान्दसो विभक्तिव्यत्ययः ॥ १८ ॥ बोधस्य तज्जीवनकालधर्मत्वाद्वा न विच्छेदप्रसक्तिरित्याशयेनाह—**यथे**ति ॥ १९ ॥ अग्न्यौष्ण्यवत्तत्स्वभावत्वाद्वा न विच्छेदप्रसक्तिरित्याशयेनाह—**न संभवती**ति ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥ भेदो विच्छेदः । मत्समाधेरात्मस्वरूपादव्यतिरेकेण हेतुनेत्यर्थः । सदात्मता सत्ता सिद्धेत्यर्थः ॥ २२ ॥ यदि मनोऽस्तीति मन्यसे तर्हि सदा समाहितमेव, यदि तु नास्तीति तदा समाधिरपि मास्तु विक्षेपहेतोरेवाप्रसक्तेरित्याशयेनोपसंहरति—**तस्मादि**ति ॥ २३ ॥ २४ ॥ सम्यक् पृथक्त्वबाधेनाहिता धीर्यैः । तेन हेतुना असमाहितसमाहितभेदभङ्ग्या प्रवृत्तस्त्वद्वाक्यप्रपञ्चः क्व नु कस्मिन्नर्थे व्यवतिष्ठेत । अतो मिथ्यैवोदित इत्यर्थः ॥ २५ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे समाधिनिश्चयो नाम द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

परिघेण परीक्ष्यात्र स्तुतः स सुरघुर्निजाम् ।
सहजस्थितिमेवात्र वर्णयामास विस्तरात् ॥ १ ॥

नूनं निश्चयेन प्रबुद्धस्तत्त्वविदसि । परीक्षणेन मया प्रबुद्धस्त्वमसीति वा ॥ १ ॥ आनन्दलक्षणेन मधुना मकरन्देन संपूर्णः । राजीवं पद्ममिव राजसे ॥ २ ॥ निर्मलत्वादेव प्रकटः स्पष्टदृश्य

१ आनन्दमधुसंपूर्णलक्ष्म्या इति पाठः.

स्फुटो विस्तीर्णगम्भीरः शरत्खमिव राजसे ॥ ४
सर्वत्र लक्ष्यसे स्वस्थः सर्वत्र परितुष्यसि ।
सर्वत्र वीतरागोऽसि राजन्सर्वत्र राजसे ॥ ५
सारासारपरिच्छेदपारगस्त्वं महाधिया ।
जानासि सर्वमेवेदं यथास्थितमखण्डितम् ॥ ६
भावाभावपरिच्छेदतत्त्वज्ञमुदिताशयम् ।
गमागमदशालौल्यमुक्तं तव वपुः स्थितम् ॥ ७
वस्तुनाऽवस्तुनेवान्तरमृतेनेव सागरः ।
अपुनःप्रक्षयायैव परे तृप्तोऽसि सुन्दर ॥ ८

सुरघुरुवाच ।

न तदस्ति मुने वस्तु यत्रोपादेयतास्ति नः ।
यावत्किंचिदिदं दृश्यं तावदेतन्न किंचन ॥ ९
उपादेयस्य चाभावाद्धेयमप्यस्ति किं किल ।
प्रतियोगि व्यवच्छेद्यं विना हेयं किमुच्यते ॥ १०
तुच्छत्वात्सर्वभावानामतुच्छत्वाच्च कालतः ।
चिरं मम परिक्षीणे तुच्छातुच्छे मनःस्थिती ॥ ११
देशकालवशादेव तुच्छस्यातुच्छतामिह ।
अतुच्छस्य तु तुच्छत्वं वर्ज्यें निन्दास्तुती बुधैः ॥ १२
रागान्निन्दास्तुती लोके रागश्च परिवाञ्छितम् ।
वाञ्छिते च महोदारं वस्तु शोभनबुद्धिना ॥ १३
त्रैलोक्ये च स्त्रियः शैलाः समुद्रवनराजयः ।
भूतानि वस्तुशून्यानि सारो नास्त्यत्र वस्तुतः ॥ १४
मांसास्थिदारुमृद्रत्नमये जगति जर्जरे ।
वाञ्छनीयविहीनेऽस्मिञ्शून्ये किमिव वाञ्छयते ॥ १५
वाञ्छायां विनिवृत्तायां संक्षयो द्वेषरागयोः ।
दिनलक्ष्म्यां व्यपेतायामालोकातपयोरिव ॥ १६
अलमतिविततैर्वचःप्रपञ्चै-
रियमुचितेह सुखाय दृष्टिरेका ।
उपशमितरसं समं मनोऽन्त-
र्यदि मुदितं तदनुत्तमा प्रतिष्ठा ॥ १७

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये देवदूतोक्ते मो० उपशमप्रकरणे सुरघुपरिघनिश्चयो नाम त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

चतुःषष्टितमः सर्गः ६४

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

सुरघुः परिघश्चैव विचार्येति जगद्भ्रमम् ।
मिथः प्रपूजितौ तुष्टौ स्वव्यापारपरौ गतौ ॥ १
तदेव राघव श्रुत्वा परमं बोधकारणम् ।
अनेनैव विबोधेन भव लब्धास्पदः स्फुटम् ॥ २
परया प्रज्ञया धीरविचारगततीक्ष्णया ।
गलत्यलमहंकारकालमेघे हृदम्बरे ॥ ३
समस्तलोकानुमते सफले ह्लादकारिणि ।
निर्मले वितते चेतः शरत्काल उपस्थिते ॥ ४
ध्येये शरण्ये सुगमे सकलानन्दसंपदि ।
सुप्रसन्ने चिदाकाशे स्थीयते परमात्मनि ॥ ५
यो नित्यमध्यात्ममयो नित्यमन्तर्मुखः सुखी ।
नित्यं चिदनुसंधानो मनःशोकैर्न बाध्यते ॥ ६

आशयोऽन्तःप्रदेशो मनश्च यस्य ॥ ३ ॥ ४ ॥ सर्वत्र इष्टानिष्टविषये ॥ ५ ॥ परिच्छेदो विचार्य निर्णयस्तत्पारगः । अखण्डितमपरिच्छिन्नब्रह्मरूपम् ॥ ६ ॥ तत्त्वज्ञेत्यन्तं संबोधनम् । उदिताशयमिति वा छेदः । गमागमौ आरोहावरोहौ तत्प्रयोजिका भोगरागितादशा तया तत्प्रयुक्तलौल्येन च मुक्तम् ॥ ७ ॥ न विद्यते वस्तु परमार्थवस्तु यस्मात्तथाविधेन वस्तुना स्वात्मना स्वान्तःस्थेन अमृतेन सागर इव पदे स्वे महिम्नि तृप्तोऽसि ॥ ८ ॥ तदुक्तं सर्वं युक्तिभिः समर्थयन्ननुमोदमानः सुरघुरुवाच—**न तदि**त्यादिना । न किंचन । अनृतमित्यर्थः ॥ ९ ॥ उपात्तस्य त्यागो हि हानं तत्र प्रतियोगि हानप्रतिकूलं हानेन व्यवच्छेद्यं विनाश्यं उपादानं विना हेयमिति किमुच्यते वक्तुं शक्यते । न किंचिदित्यर्थः ॥ १० ॥ ननु तुच्छं हेयमतुच्छमुपादेयं किं न स्यात्तत्राह—**तुच्छत्वादि**ति । यथाहुः 'बद्धमुक्तो महीपालो ग्राममात्रेण तुष्यति । स एव पूर्वं संपूर्णो न राज्यं बहु मन्यते ॥' इति ॥ ११ ॥ इह मन्यन्ते इति शेषः । अतो न किंचित्तुच्छातुच्छबुद्ध्या निन्द्यं स्तुत्यं वेत्याह—**वर्ज्ये** इति ॥ १२ ॥ १३ ॥ वस्तुशब्दो भावप्रधानः । सत्यत्वशून्यानीत्यर्थः ॥ १४ ॥ अध्यात्मं मांसास्थिमये अधिभूतं च दारुमृद्रत्नादिमये । रत्नशब्दः शिलापरः ॥ १५ ॥ १६ ॥ यदि सर्वमेवासारं किं तर्हि सारभूतं सेवितुमुचितं तदाह—**अल**मिति । यदि मन उपशमितरसं सर्वतो नीरागं समं विक्षेपवैषम्यरहितं सदन्तः स्वात्मन्येव मुदितं तत्तर्हि सैवोत्तमा प्रतिष्ठा विश्रान्तिरियमेवैकदृष्टिः सुखाय सदा सेवितुमुचितेत्यर्थः ॥ १७ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे सुरघुपरिघनिश्चयो नाम त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

यैरुपायैरुपायज्ञो मनोदोषैर्न बाध्यते ।
आत्मा चोद्ध्रियते दुःखात्त उपाया इहोदिताः ॥ १ ॥

इति वर्णितप्रकारेण विचार्य ॥ १ ॥ तत् वर्णितसंविवादरूपं बोधकारणं श्रुत्वा । एतावदेव श्रुत्वावधारितं बोधाय पर्याप्तमिति सूचनाय प्रथम एवकारः । एतावद्बोध एव सुप्रतिष्ठितः परमपदप्राप्तये पर्याप्त इति द्योतनाय द्वितीयः ॥ २ ॥ धीरैर्विद्वद्भिः सह विचारेण धीरेण निश्चलेन स्वविचारेण च गततीक्ष्णया प्राप्तनिशितभावया हृदम्बरे अहंकारलक्षणे कालमेघे गलति सति ॥ ३ ॥ समस्तेत्यादिविशेषणानि शरत्कालेऽपि योज्यानि ॥ ४ ॥ सर्वानर्थनिवर्तकत्वाच्छरण्ये ॥ ५ ॥ अध्यात्ममय आत्मैकविचारप्रचुरः । अन्तर्मुखो बाह्यासक्तिशून्यः । चित्येवानुसंधानं पुनःपुनरादरादास्वादनं यस्य ॥ ६ ॥

व्यवहारपरोऽप्युच्चै रागद्वेषमयोऽपि सन् ।
नान्तःकलङ्कमायाति पद्मो जलगतो यथा ॥ ७
सम्यग्विज्ञानवाञ्शुद्धो योऽन्तःशान्तमना मुनिः ।
न बाध्यते स मनसा करिणेव मृगाधिपः ॥ ८
भोगैकशरणं दीनं न चित्तं ज्ञस्य विद्यते ।
नन्दने दुर्द्रुम इव ज्ञचित्तं हि महावपुः ॥ ९
विरक्तो जन्ममरणे यथा दुःखी न मानवः ।
परिज्ञाताखिलाविद्यं तथा चित्तं न दुःखितम् ॥ १०
परिज्ञातमनोमोहो जगद्भावोद्भवात्मना ।
स्पृश्यते नैनसा साधो रजसेव नभस्तलम् ॥ ११
अविद्यासंपरिज्ञातमिदमेव महौषधम् ।
अविद्याविततव्याधेस्तिमिरस्येव दीपकम् ॥ १२
अविद्या संपरिज्ञाता यदैव हि तदैव हि ।
सा परिक्षीयते भूयः स्वप्नेनेव हि भोगभूः ॥ १३
व्यवहारपरोऽप्यन्तरसक्तमतिरेकधीः ।
स्पृश्यते नैनसा साधुर्मत्स्येक्षणमिवाम्भसा ॥ १४
प्राप्ते चिद्भासुरालोके प्रक्षीणाऽज्ञानयामिनी ।
शेमुषी परमानन्दमागता ज्ञस्य राजते ॥ १५
अज्ञाननिद्रोपशमे जनो ज्ञानार्कबोधितः ।
तत्प्रबोधमवाप्नोति पुनर्येन न मुह्यति ॥ १६
दिनानि जीव्यते तानि सानन्दास्ते क्रियाक्रमाः ।
आत्मचन्द्रोदिता येषु चिज्ज्योत्स्ना हृदयाम्बरे ॥ १७
नरो मोहसमुत्तीर्णः सततं स्वात्मचिन्तया ।
अन्तःशीतलतामेति स्वामृतेनेव चन्द्रमाः ॥ १८
तानि मित्राणि शास्त्राणि तानि तानि दिनानि च ।
विरागोल्लासवान्येभ्य आत्मचित्तोदयः स्फुटम् १९
चिरं शोचन्ति ते दीना जन्मजङ्गलवीरुधः ।
आत्मावलोकने हेला येषामविगतैनसाम् ॥ २०
आशापाशशतैर्बद्धं भोगोलपसुलालसम् ।
जराजर्जरिताकारं शोकोच्छ्वासकदर्थितम् ॥ २१
व्यूढदुःखमहाभारं जन्मजङ्गलजीवितम् ।
कुकर्मकर्दमालिप्तं मोहपल्वलशायिनम् ॥ २२
रागदंशावलीदष्टं कृष्टं तृष्णावरत्रया ।
मनोवणिङ्निकेतस्थं बन्धुबन्धननिश्चलम् ॥ २३
पुत्रदारजराजीर्णं मग्नोन्मग्नं कुकर्दमे ।
श्रान्तं विगतविश्रामं भग्नमादीर्घवर्त्मनि ॥ २४
गमागमपरिक्षीणं संसारारण्यचारिणम् ।
अलब्धशीतलच्छायं तीव्रतापोपतापितम् ॥ २५
आकारभासुरं दीनं बाह्यैराक्रान्तमिन्द्रियैः ।
कर्मघण्टारवाक्रान्तं क्रान्तं दुष्कृतताडनैः ॥ २६
आविर्भावतिरोभावचक्रावर्तधुरोद्वहम् ।
अज्ञानविकटाटव्यां लुठितं सन्नगात्रकम् ॥ २७
निजानर्थसदामग्नं सीदमानमकिंचनम् ।
सन्नाङ्गं कर्मभारेण करुणाक्रन्दकारिणम् ॥ २८
राम जीवबलीवर्दमिमं संसारपल्वलात् ।
परमं यत्नमास्थाय चिरमुत्तारयेद्बलात् ॥ २९
तत्त्वावलोकनात्क्षीणे चित्ते नो जायते पुनः ।
जीवः कदाचन तदा भवेत्तीर्णभवार्णवः ॥ ३०
महानुभावसंपर्कात्संसारार्णवलङ्घने ।
युक्तिः संप्राप्यते राम स्फुटा नौरिव नाविकात् ३१

रागद्वेषमयो रागद्वेषप्रचुर इव मूढैः कल्प्यमानोऽपि ॥ ७ ॥ ८ ॥ दुर्द्रुमो विषकण्टकवृक्षः । हि यस्माज्ज्ञस्य चित्तं महावपुः । क्षुद्रसुखलवनिःस्पृहमिति यावत् ॥ ९ ॥ यथा विरक्तो मानवो जायामरणे सति कामुक इव न दुःखी तथा परितो विचार्य ज्ञाता अखिला विषयेन्द्रियशरीरादिसर्वदृश्यरूपा अविद्या मिथ्याभ्रान्तिर्येन तथाविधं ज्ञचित्तं न दुःखितं भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥ तस्य भाविदुःखहेतुपापसंबन्धोऽपि नास्तीत्याह—**परिज्ञातेति**। जगति व्यवहारपदे भावः कर्तृत्वाभिमानस्तस्मादुद्भवतीति जगद्भावोद्भवं तदात्मना एनसा पापेन ॥ ११ ॥ अविद्यालक्षणजगदाकारविस्तीर्णव्याधेरविद्यामात्रं जगदिति सम्यक्परिज्ञातं विचारजन्यं ज्ञानमेव महौषधमित्यर्थः ॥१२॥ यथा स्वप्नोऽयमिति परिज्ञातेन स्वप्नेन तद्भोगभूः परिक्षीयते तद्वत् ॥ १३ ॥ मत्स्यानामीक्षणं चक्षुरम्भसा न स्पृश्यते तद्वत् । तत्स्पर्शे पिहिताक्षाणां तेषां जले दर्शनादिव्यवहारो न स्यादिति भावः ॥ १४ ॥ शेमुषी प्रज्ञा ॥ १५ ॥ ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं शास्त्रं तद्रूपेणार्केण बोधितः । तत्तादृशं प्रबोधम् ॥ १६ ॥ इदानीं विद्यां स्तौति—**दिनानी**त्यादिना । जीव्यते इति भावे लः । दिनानीति कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे द्वितीया नतु कर्मणि । येषु दिनेषु चिज्ज्योत्स्ना हृदयाम्बरे आह्लादयति विराजतेवेति शेषः ॥१७॥ १८ ॥ येभ्यो मित्रादिभ्यो निमित्तेभ्यो विरागोल्लासवान् आत्माकारवृत्तिलक्षणश्चित्ताभ्युदयः स्फुटं सिध्यतीति शेषः ॥१९॥ हेला अवहेलनम् । उपेक्षेति यावत् । अविगतैनसामक्षीणपापानाम् ॥२०॥ इत आरभ्य सर्वेषां द्वितीयान्तपदानां नवमश्लोकस्थे जीवबलीवर्दे उत्तारयेदित्यत्र संबन्धः । उलपास्तृणविशेषाः ॥ २१ ॥ विशेषेण ऊढो दुःखमहाभारो येन ॥ २२ ॥ वरत्रया चर्ममय्या नासारज्ज्वा । मनोलक्षणस्य वणिजो निकेते आज्ञालक्षणे संकेते निवासे च स्थितम् । बन्धुजनलक्षणैर्बन्धनैर्निश्चलं चलितुमशक्तम् ॥ २३ ॥ कुकर्दमे गोमयपङ्के ॥ २४ ॥ ॥ २५ ॥ बहिराकारमात्रेण भासुरमन्तस्तु दीनम् । बाह्यैरिन्द्रियैश्चक्षुरादिभिराक्रान्तमारूढम् । कर्मपदेन काम्यकर्मप्ररोचकार्थवादा लक्ष्यन्ते । तल्लक्षणेन घण्टारवेणाक्रान्तं भ्रमितम् ॥ २६ ॥ चक्रावर्तधुरा शकटभारः । सा हि शकटचक्रैरावर्तते तदुद्वहम् ॥ २७ ॥ करुणं यथा स्यात्तथा आक्रन्दकारिणम् ॥ २८ ॥ चिरं परमं यत्नमास्थाय ज्ञानबलादुत्तारयेदित्यर्थः ॥ २९ ॥ उत्तारितस्य पुनः पङ्कमज्जनशङ्कां वारयति—**तत्त्वेति** ॥ ३० ॥ उत्तारणोपायज्ञानलाभस्तु सद्गुरोरभिगमनात्सिध्यती-

यस्मिन्देशमरौ तज्ज्ञो नास्ति सज्जनपादपः।
सफलः शीतलच्छायो न तत्र निवसेद्बुधः॥ ३२
स्निग्धशीतवचःपत्रे सच्छाये स्मितपुष्पके।
क्षणाद्विश्रम्यते राम भृशं सुजनचम्पके॥ ३३
तदभावे महामोहतापसंपत्तिदायिनि।
किंचिज्ज्ञातविवेकेन स्वप्तव्यं नेह धीमता॥ ३४
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मनात्मैवमुद्धरेत्।
नात्मानमवलेपेन जन्मपङ्कार्णवे क्षिपेत्॥ ३५
किमिदं कथमायातं किंमूलमिति किंक्षयम्।
देहदुःखमिति प्राज्ञैः प्रेक्षणीयं प्रयत्नतः॥ ३६
न धनानि न मित्राणि न शास्त्राणि न बान्धवाः।
नराणामुपकुर्वन्ति मग्नस्यात्मसमुद्धृतौ॥ ३७
मनोमात्रेण सुहृदा सदैव सहवासिना।
सह किंचित्परामृश्य भवत्यात्मा समुद्धृतः॥ ३८
वैराग्याभ्यासयत्नाभ्यां स्वपरामर्शजन्मना।
तत्त्वालोकनपोतेन तीर्यते भवसागरः॥ ३९
शोच्यमानं जनैर्नित्यं दह्यमानं दुराशया।
नात्मानमवमन्येत प्रोद्धरेदेनमादरात्॥ ४०
अहंकारमहालानं तृष्णारज्जुं मनोमदम्।
जन्मजम्बालनिर्मग्नं जीवदन्तिनमुद्धरेत्॥ ४१
अयमेतावतैवात्मा त्रातो भवति राघव।
यदपास्य विमूढत्वमहंकारः प्रमार्ज्यते॥ ४२
एतावतैव सन्मार्गे याति प्रकटतामलम्।
यदपास्य मनोजालमहंभावो विलूयते॥ ४३
एतावतैव देवेशः परमात्मावगम्यते।
काष्ठलोष्टसमत्वेन देहो यदवलोक्यते॥ ४४
अहंकाराम्बुदे क्षीणे दृश्यते चिद्दिवाकरः।
ततस्तत्परिणामेन तत्पदं समवाप्यते॥ ४५
यथा ध्वान्तसमुच्छेदे स्वयमालोकवेदनम्।
तथाहंकारविच्छेदे स्वयमात्मावलोकनम्॥ ४६
अहंकारे परिक्षीणे यावस्था सुखमोदजा।
सावस्था भरिताकारा सा सेव्या संप्रयत्नतः॥ ४७
परिपूर्णार्णवप्रख्या न वा गोचरमेति नः।
नोपमानमुपादत्ते नानुधावति रञ्जनम्॥ ४८
केवलं चित्प्रकाशांशकलिका स्थिरतां गता।
तुर्या चेत्प्राप्यते दृष्टिस्तत्तया सोपमीयते॥ ४९
अदूरगतसादृश्यात्सुषुप्तस्योपलक्ष्यते।
सावस्था भरिताकारा गगनश्रीरिवातता॥ ५०
मनोहंकारविलये सर्वभावान्तरस्थिता।
समुदेति परानन्दा या तनुः पारमेश्वरी॥ ५१
सा स्वयं योगसंसिद्धा सुषुप्तादूरभाविनी।
न गम्या वचसां राम हृद्येवेहानुभूयते॥ ५२
अनुभूतिं विना तत्त्वं खण्डादेर्नानुभूयते।
अनुभूतिं विना रूपं नात्मनश्चानुभूयते॥ ५३
अखिलमिदमनन्तमात्मतत्त्वं
दृढपरिणामिनि चेतसि स्थितेऽन्तः।
बहिरुपशमिते चराचरात्मा
स्वयमनुभूयत एव देवदेवः॥ ५४

त्याशयेनाह—**महानुभावेति** ॥ ३१ ॥ देशो मरुरिव देशमरुस्तस्मिन् ॥ ३२ ॥ सुजनलक्षणे चम्पकवृक्षे । विशेषणान्युभयसाधारण्येन योज्यानि ॥ ३३ ॥ तदभावे स्वात्मलाभविश्रान्त्यभावे इह संसारे न स्वप्तव्यम् ॥ ३४ ॥ एवमनेनोपायेन उद्धरेदात्मानमित्यर्थः। अवलेपेन देहाभिमानगर्वेण ॥ ३५ ॥ कस्मात्क्षयो यस्य किंक्षयम्। देहाधीनं दुःखं प्रेक्षणीयं स्वबुद्ध्या शास्त्रसज्जनसहायेन च विचारणीयम्। द्वाविति शब्दौ विचार्यविचारप्रकारबाहुल्यद्योतनार्थौ ॥ ३६ ॥ शास्त्राण्यनात्मशास्त्राणि ॥ ३७ ॥ किं तर्ह्युपकरोति तदाह—**मनोमात्रेणेति**। सुहृदा परिशुद्धेनेति यावत् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ नावमन्येत नोपेक्षेत ॥ ४० ॥ आलानं गजबन्धनस्तम्भः। जम्बाले पङ्के निर्मग्नम् ॥ ४१ ॥ विमूढत्वं स्वात्माज्ञानम् ॥ ४२ ॥ सतः परमात्मनो मार्गणं मार्गो बोधपर्यन्तो विचारस्तस्मिन् प्रकटतां स्फुटावलोकनताम्। मनोरचितं बाह्याध्यात्मिकासक्तिजालम् ॥ ४३ ॥ तत्रापि दुस्त्यजदेहाभिमानत्याग एव मुख्य इत्याशयेनाह—**एतावतैवेति** ॥४४॥ तस्य दर्शनस्य परिणामेन भूमिकापरिपाकेन, चिद्दिवाकरभावापत्त्या वा ॥ ४५ ॥ अवलोकनं सिध्यतीति शेषः ॥ ४६ ॥ सुखमोदो निरतिशयानन्दविश्रान्तिस्तज्जा ताद्रूप्येणाविर्भूता निर्विकल्पावस्था ॥ ४७ ॥ तामेव वर्णयति—**परिपूर्णे**त्यादिना। रञ्जनं दृश्योपरागम् ॥ ४८ ॥ तयैव सोपमीयते नान्यत्तदुपमानमस्तीत्यर्थः ॥ ४९ ॥ केन तर्हि निदर्शनेन तत्संभावना स्यात्तदाह—**अदूरेति**। निर्विक्षेपत्वांशे संनिहितात्सादृश्यादित्यर्थः। उप समीपे लक्ष्यते । अज्ञानावरणं चेत्तदा न स्यात्तर्हि तुर्यावस्थैव स्यादित्यनया रीत्येत्यर्थः ॥ ५० ॥ घटविलये तदाकाशस्य महाकाशत्वमिव मनोहंकारोपाधिविलये त्वंपदलक्ष्यस्य तत्पदलक्ष्यात्मस्वभावता सिध्यतीत्याह—**मन** इति ॥ ५१ ॥ सुषुप्तस्य अदूरभाविनी संनिहिता हृद्येवानुभूयते स्वानुभवातिरिक्तं तत्परिचायकं नास्तीत्यर्थः ॥ ५२ ॥ यथा खण्डाद्यसाधारणगवादिस्वरूपपरिचये नानुभवादन्यन्मानं तथा आत्मन्यपीत्याह—**अनुभूति**मिति । आत्मनो रूपं परमार्थस्वरूपम्। चोऽप्यर्थः ॥ ५३ ॥ इदमखिलमात्मतत्त्वमेव तर्हि तत्कथमनुभूयते तत्राह—**दृढेति**। चेतसि बहिर्विषयेषूपशमिते अन्तः प्रत्यगात्मनि क्षीरोदकवदैकरस्येन दृढं परिणामिनि स्थिते निश्चले सति चराचराणामात्मा प्रत्यग्भूतो देवानां चक्षुरादीनां

तदनु विषयवासनाविनाश-
स्तदनु शुभः परमः स्फुटप्रकाशः ।
तदनु च समतावशात्स्वरूपे
परिणमनं महतामचिन्त्यरूपम् ॥ ५५

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये देव० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे उपदेशो नाम चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

पञ्चषष्टितमः सर्गः ६५

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

मनसैव मनश्छित्त्वा यद्यात्मा नावलोक्यते ।
ममेत्यहमिति त्यक्त्वा तत्तामरसलोचन ॥ १
नास्तमेति जगद्दुःखं यथा चित्रगतो रविः ।
आयात्यापदनन्तत्वं महार्णववदातता ॥ २
पुनःपुनरुपायाति जलकल्लोलकारणम् ।
मेघनीलतमःश्यामा संसृतिप्रावृडाकुला ॥ ३
अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
संवादं सुहृदोः सह्यसानौ भासविलासयोः ॥ ४
अस्त्युत्सेधजिताकाशः पीठेन जितभूतलः ।
तलेन जितपातालस्त्रिलोकविजयो गिरिः ॥ ५
असंख्यकुसुमापूरोऽसंख्यनिर्मलनिर्झरः ।
गुह्यकारक्षितनिधिः सह्यनामाऽविषह्यभाः ॥ ६
मुक्तापटलसंपूर्णैर्भानुभासुरभित्तिभिः ।
भासुरः काञ्चनतटैः कटैरिव सुरद्विपः ॥ ७
क्वचित्पुष्पभरासारो धातुसारातत‍ः क्वचित् ।
क्वचित्फुल्लसरःसारो रत्नशालिशिलः क्वचित् ॥ ८
इतो रटन्निर्झरवानितः क्वणितकीचकः ।
इतो रटद्धुहावात इतः षट्पदघुंघुमः ॥ ९
सानौ गीतोऽप्सरोवृन्दैर्वने मृगखगारवः ।
अधित्यकायां मत्ताभ्रो गगनेषु खगारवः ॥ १०
विद्याधराश्रितगुहो भृङ्गगीताम्बुजाकरः ।
किरातगीतपर्यन्तः खगगीतवनद्रुमः ॥ ११
स्कन्धेषु देवैर्वलितः पादेषु वलितो नरैः ।
पाताले वलितो नागैर्जगद्गृहमिवापरम् ॥ १२
कन्दरेषु श्रितः सिद्धैर्निधानैरन्तराश्रितः ।
चन्दनेषु श्रितो नागैः सिंहैः शृङ्गशिखासु च ॥ १३
पुष्पाभ्रसंवीतवपुः पुष्परेण्वभ्रपांसुलः ।
पुष्पवात्याभ्रहृद्भ्रान्तः पुष्पपादपपाण्डुरः ॥ १४
धातुधूल्यभ्रकपिलो रत्नोपलतलस्थितैः ।
मन्दारगैरिव पुरस्त्रीगणैरलमाश्रितः ॥ १५
अभ्रनीलांशुकच्छन्ना मूकरत्नविभूषणाः ।
शिलाः कनकसुन्दर्यो यत्र शृङ्गाभिसारिकाः ॥ १६
तत्रोत्तरतटे सानौ विनम्रफलपादपे ।
रत्नपुष्करिणीजालवहन्निर्झरवारिणि ॥ १७
चूतद्रुमलतोन्मुक्तपुष्पस्तबकदन्तुरे ।
विफुल्लाङ्कोलपुन्नागनीलनीरजदिक्तटे ॥ १८

देवः साक्षितया प्रकाशयिता स्वयं साक्षादनुभूयत एव नात्र संशयः कार्य इत्यर्थः ॥ ५४ ॥ एवं चतुर्थभूमिकायामात्मानुभवे तदनु पञ्चमभूमिकायामात्यन्तिकविषयवासनाविनाशस्तदनु षष्ठभूमिकायां विनैव यत्नं शुभः परमपुरुषार्थरूपः स्वात्मनः स्फुटः प्रकाशः सदैव पूर्णभावानुभवः सिध्यति । तदनु सप्तमभूमिकायां समाध्यसमाध्योः समतावशादात्यन्तिकवैषम्यनिवृत्तेः समुद्रान्तर्विलीनसैन्धवघनवत्सुखैकरसतया परिणमनं सिध्यति तत्तु महतां ब्रह्मादीनामपि इयत्तयाऽचिन्त्यरूपम् । 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इति श्रुतेरित्यर्थः ॥ ५५ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे उपदेशो नाम चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

सह्याख्यशैलस्तत्रात्रेराश्रमस्तत्र वर्ण्यते ।
विलासभासयोर्जन्मकर्मशोकोदयक्रमः ॥ १ ॥

आत्मदर्शनोपायोपेक्षणे शोकमोहादिदुःखपरम्परा दुर्वारेत्यर्थे भासविलासाख्यायिकामवतारयिष्यन्नाह—मनसैवेति । यदि नावलोक्यते तत्तर्हि जगद्दुःखं यथा चित्रगतो रविर्नास्तमेति तथा नास्तमेतीति परेणान्वयः ॥ १ ॥ आपदनन्तत्वमपरिच्छेद्यत्वमायाति ॥ २ ॥ मेघैर्नीलतमोभिश्च श्यामा संसृतिलक्षणा प्रावृट् वर्षर्तुः ॥ ३ ॥ सुहृदोर्मित्रयोः शुद्धचित्तयोश्च ॥ ४ ॥ पीठेन उपत्यकाभागेन तलेन भूम्यन्तः प्रविष्टमूलभागेन । जितशब्द आक्रान्तपरः ॥ ५ ॥ अविषह्या दृक्प्रसरप्रतिघातिनी भा रत्नादिदीप्तिर्यस्मिन् ॥ ६ ॥ भानुभिः सूर्यरत्नादिकिरणैर्भासुरभित्तिभिर्दीप्तवप्रैः । 'पाटलभित्तिभिः' इति पाठेऽप्येवम् । काञ्चनैस्तटैर्नितम्बैः कटैर्गण्डैः । 'जात्याख्यायां' इति बहुवचनम् ॥ ७ ॥ धातुसारैर्हरितालमनःशिलागैरिकादिभिराततः ॥ ८ ॥ इत इत इति प्रदेशभेदोक्तिः ॥ ९ ॥ सानौ प्रस्थे । मत्तानीव गर्जन्त्यभ्राणि यस्मिन् ॥ १० ॥ ११ ॥ जगत्पदेन लोकत्रयवासिनो लक्ष्यन्ते । तेषां गृहमिव त्रैलोक्यलक्षणं ब्रह्माण्डगृहमिवेति वा स्थित इति शेषः ॥ १२ ॥ निधानैर्निखातधनैः ॥ १३ ॥ अधःपतितपुष्पाणि सद्यःपतितपुष्पाणामन्तरिक्षस्था रेणवः पतमानपुष्पाणि वृक्षस्थपुष्पाणि चाभ्रत्वेन क्रमाद्वर्ण्यन्ते ॥ १४ ॥ मन्दारः कल्पवृक्षभेदस्तद्गैस्तदारूढैरिव ॥ १५ ॥ शिला एवाभिसारिकात्वेनोत्प्रेक्षते—अभ्रेति । क्वणन्मञ्जीरादिखचितरत्नानामभिसारविरोधित्वान्मूकरत्नविभूषिताः । शृङ्गैरभिसारिका इवाश्लिष्टत्वात् शृङ्गाभिसारिकाः ॥ १६ ॥ तत्र उत्तरतटे अत्रेराश्रमोऽस्तीति चतुर्थेन संबन्धः ॥ १७ ॥ चूतद्रुमाणां लताभिः

लतावितानच्छन्नार्के रत्नांशुभरभास्वरे ।
स्रवज्जम्बूरसस्यूते स्वर्लोकाह्लादकारिणि ॥ १९
ब्रह्मलोकसमः स्वर्गरम्यः शिवपुरोपमः ।
अत्रेरस्त्याश्रमः श्रीमान्सिद्धश्रमहरो महान् ॥ २०
महत्यत्राश्रमे तस्मिंस्तापसौ द्वौ बभूवतुः ।
कोविदौ तु नभोमार्गे इव शुक्रबृहस्पती ॥ २१
तयोरथैकास्पदयोस्तत्राभूतां सुतावुभौ ।
फुल्लाङ्कुरौ शुद्धतनू सरस्यम्बुजयोरिव ॥ २२
विलासभासनामानौ वृद्धिमाययतुः क्रमात् ।
तौ पित्रोः पल्लवे दीर्घे लतापादपयोरिव ॥ २३
आस्तामन्योन्यसुस्निग्धौ सुहृदौ वल्लभौ मिथः ।
तिलतैलवदाश्लिष्टौ तौ पुष्पामोदवत्स्थितौ ॥ २४
नाऽयुक्तौ पुत्रयुक्तौ तु सुरक्ताविव दंपती ।
एकं द्वित्वमिवापन्नं सममासीत्तयोर्मनः ॥ २५
तौ तथान्योन्यमुदितौ मनोहरतराकृती ।
तस्थतुः स्वाश्रमे मौने सरोज इव षट्पदौ ॥ २६
प्रापतुर्यौवनं बाल्यमुत्सृज्य नववल्लभौ ।
कालेनाल्पतरेणैव चन्द्रसूर्याविवोदितौ ॥ २७
जग्मतुर्देहमुत्सृज्य ततस्तौ पितरौ तयोः ।
स्वर्गं जरातावुड्डीय नीडादिव विहंगमौ ॥ २८
पञ्चत्वं गतयोः पित्रोर्दीनवक्त्रौ बभूवतुः ।
तप्ताङ्गौ विगतोत्साहौ पद्माविव जलोद्धृतौ ॥ २९
तत्रौर्ध्वदैहिकं कृत्वा चक्राते परिदेवनम् ।
लोकस्थितिरलङ्घ्या हि महतामपि मानद ॥ ३०
कृत्वौर्ध्वदैहिकमथो व्यथयाभिभूतौ
शोकोत्थया करुणयार्तगिरा विलप्य ।
चित्रार्पिताविव निरस्तसमस्तचेष्टौ
तौ संस्थितौ सुखमशून्यहृदौ विवृत्तौ ॥ ३१

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मी०दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे भासविलासवृत्तान्ते सह्यगिरिवर्णनं नाम पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

षट्षष्टितमः सर्गः ६६

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
अतिशोकपराभूतौ तस्थतुर्दृढतापसौ ।
तापसंशुष्कसर्वाङ्गौ तावरण्यद्रुमाविव ॥ १
विरक्तौ विपिने कालं क्षेपयामासतुर्द्विजौ ।
वियूथाविव सारङ्गावनास्थामागतौ पराम् ॥ २
जग्मुर्दिनानि मासाश्च वर्षाण्यथ तयोस्तदा ।
क्रमाद्द्वावपि संयातौ जरां श्वभ्रद्रुमाविव ॥ ३
अप्राप्तविमलज्ञानौ चिराज्जर्जरतापसौ ।
तावेकदा संघटिताविदमन्योन्यमूचतुः ॥ ४
विलास उवाच ।
जीविताग्र्यद्रुमफल हृदावासामृताम्बुधे ।
जगत्यस्मिन्महाबन्धो भास स्वागतमस्तु ते ॥ ५
एतावत्यो दिनावल्यो मद्वियोगवता त्वया ।
वद क्व क्षपिताः साधो कच्चित्ते सफलं तपः ॥ ६
कच्चित्ते विज्वरा बुद्धिः कच्चिज्ज्ञातस्त्वमात्मवान् ।
कच्चित्फलितविद्यस्त्वं कच्चित्कुशलवानसि ॥ ७
श्रीवसिष्ठ उवाच ।
इत्युक्तवन्तं संसारसमुद्विग्नमलं तथा ।
प्राहाप्राप्तमहाज्ञानं सुहृत्सुहृदमादरात् ॥ ८
भास उवाच ।
साधो स्वागततायैव दिष्ट्या दृष्टोऽसि मानद ।
कुशलं तु कुतोऽस्माकं संसारे तिष्ठतामिह ॥ ९
यावन्नाधिगतं ज्ञेयं यावत्क्षीणा न चित्तभूः ।
यावत्तीर्णो न संसारस्तावन्मे कुशलं कुतः ॥ १०

शाखाभिरुन्मुक्तैरूर्ध्वभागे प्रसारितैः पुष्पस्तबकैर्दन्तुरे उन्नतदन्तवत्स्थिते । नीलनीरजानि नीलोत्पलानि ॥ १८ ॥ स्वर्लोकः स्वर्गस्थानमिवाह्लादकारिणि ॥ १९ ॥ २० ॥ महति विस्तीर्णे । कोविदौ विद्वांसौ । शुक्रबृहस्पती इति तयोर्नामनिर्देशोऽपि ॥ २१ ॥ अम्बुजयोः पद्मगुल्मयोः फुल्लाङ्कुरौ पुष्पप्रकृतिभूते कलिके इव ॥ २२ ॥ लतापादपयोः पल्लवे इव वृद्धिमाययतुः ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥ नायुक्तौ न वियुक्तौ । पुत्रार्थं युक्तौ परस्परं च सुरक्तौ दंपती इव ॥ २५ ॥ मौने मुद्रिते मुनियुक्ते च ॥ २६ ॥ ॥ २७ ॥ २८ ॥ पञ्चत्वं मरणं गतयोः सतोः ॥ २९ ॥ और्ध्वदैहिकमित्यनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । परिदेवनं विलापम् ॥ ३० ॥ निरस्तसमस्तचेष्टौ चेत्किं मृतौ नेत्याह—अशून्यहृदाविति । तथाच मूर्च्छितौ विवृत्तौ संपन्नावित्यर्थः ॥ ३१ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे सह्यगिरिवर्णनं नाम पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

अप्रबुद्धमतेरत्र दुःखाब्धौ परिवर्तनम् ।
भासस्य वचनेनात्र विस्तरेण प्रकाश्यते ॥ १ ॥

अरण्यद्रुमपक्षे तापेनातपसंबन्धिना ग्रीष्मातपेन दावाग्निना च संशुष्कसर्वाङ्गौ ॥ १ ॥ अनास्थां गृहक्षेत्रधनादावनासक्तिम् ॥ २ ॥ ३ ॥ संघटितौ कंचित्कालं दैवाद्वियुज्य पुनर्मिलितौ ॥ ४ ॥ जीविताग्र्यं श्रेष्ठं जीवनं तल्लक्षणद्रुमफलभूत, हृदि आवासो यस्य तथाविधामृताम्बुधे इति मैत्र्यतिशयोद्दीपने विशेषणे ॥ ५ ॥ ६ ॥ आत्मवान् प्रबोधलब्धात्मा अतएव फलितविद्यः ॥ ७ ॥ अलं स्पष्टं प्राह ॥ ८ ॥ ९ ॥ चित्ते भवतीति

आशा यावदशेषेण न लूनाश्चित्तसंभवाः ।
वीरुधो दात्रकेणेव तावन्नः कुशलं कुतः ॥ ११
यावन्नाधिगतं ज्ञानं यावन्न समतोदिता ।
यावन्नाभ्युदितो बोधस्तावन्नः कुशलं कुतः ॥ १२
आत्मलाभं विना साधो विना ज्ञानमहौषधम् ।
उदेति पुनरेवेयं दुःसंसृतिविषूचिका ॥ १३
शैशवाङ्कुरितोज्जृम्भान्नवयौवनपल्लवः ।
जराकुसुमितोऽभ्येति पुनः संसारदुर्द्रुमः ॥ १४
कायजीर्णतरोरस्माद्बान्धवाक्रन्दषट्पदा ।
जराकुसुमितोदेति पुनर्मरणमञ्जरी ॥ १५
भुक्तकर्मर्तुविरसा पुराणदिवसोम्भिता ।
नीयते नीरसप्राया पुनः संवत्सरावली ॥ १६
महादरीषु देहाद्रेस्तृष्णाकण्टकितास्वपि ।
फलव्यालासु च पुनः क्रियासु परिलुभ्यते ॥ १७
दुःखैः सुखलवाकारैर्दीर्घादीर्घैः शुभाशुभैः ।
अपर्याप्तागमापायाः प्रयान्त्यायान्ति रात्रयः ॥ १८
अयथार्थक्रियारम्भैः कदाशावेशपल्लवैः ।
क्षीयते कर्मभिस्तुच्छैरायुराहतकर्मभिः ॥ १९
उन्मूलिताश्रयालानो मनोमत्तमतङ्गजः ।
तृष्णाकरेणुकोन्निद्रो दूरं विपरिधावति ॥ २०
जिह्वाचपलतालग्नः कायद्रुममहालये ।
पतच्चिन्तामणौ वृद्धो गर्द्धगृध्रो विवर्धते ॥ २१
नीरसा निःसुखा लघ्वी पतत्पेलवगात्रिका ।
जीर्णपर्णसवर्णेयं क्षीयते दिवसावली ॥ २२
अवमानरजोध्वस्तमस्तंगतवपुःश्रियम् ।
मुखं धूसरतामेति हिमैः पद्ममिवाहतम् ॥ २३
शुष्यतः कायसरसः प्रगलद्यौवनाम्भसः ।
राजहंसः क्षणादायुरनिवर्ति पलायते ॥ २४
कालानिलबलोद्धूताज्जर्जराज्जीवितद्रुमात् ।
भोगपुष्पाणि दिवसपर्णानि निपतन्त्यधः ॥ २५
भोगभोगिश्रितेष्वन्तर्दुःखदर्दुरधारिषु ।
मनोमोहान्धकूपेषु पूरेषु विनिमज्जति ॥ २६
नानानुरञ्जनास्पृष्टा तृष्णा तरलपेलवा ।
चैत्यमग्रपताकेव दूरं समधिरोहति ॥ २७
अस्य संसारतन्त्रस्य बृहत्कालविलासपदः ।
जीविताशामयं तन्तुमन्तकाखुर्निकृन्तति ॥ २८
यौवनोत्कटकल्लोला वहल्लोलासिफेनिला ।
परावर्तमहावर्ता याति जीवितदुर्नदी ॥ २९

चित्तभूः कामसंकल्पादिः ॥ १० ॥ वीरुधो लतापाशाः । दात्रकेण शङ्कुलादिना ॥ ११ ॥ ज्ञानं शोधिततत्त्वं पदार्थज्ञानम्, बोधोऽखण्डवाक्यार्थ इति भेदः ॥ १२ ॥ १३ ॥ शैशवलक्षणमङ्कुरितस्योज्जृम्भणमुज्जृम्भस्तमतीत्येति ल्यब्लोपे हेतौ वा पञ्चमी ॥ १४ ॥ बान्धवानामाक्रन्दा एव षट्पदा लक्षणया तद्गुञ्जारवा यस्याम् । जरया कुसुमिता संजातकुसुमा ॥ १५ ॥ मरणोत्तरं दैवान्नरकस्थावरतिर्यग्जन्मप्राप्तौ भुक्तानि दुष्कृतकर्माणि येषु तथाविधैः शीतोष्णवातवर्षादंशमशकादिसंकुलैर्वसन्तादिऋतुभिर्विरसा । दैवात्स्वर्गादिप्राप्तावपि तत्र पुण्यसंचयानधिकारात्पूर्वसंचितपुण्यव्ययाद्दर्षामर्षासूयाकामादिदोषबहुलत्वाच्च शमदमाद्यसंभवेन ज्ञानस्यापि दौर्लभ्यात्केवलभोगैकलम्पटतया पुराणैः प्राग्बहुशोऽनुभूतत्वादभिनवविषयाभावात्पुरातनप्रायैरेव दिवसैः उम्भिता पूरिता अतएव नीरसप्राया संवत्सरावली पुनर्वृथैव नीयते इत्यर्थः ॥ १६ ॥ दैवात्पुनर्मानुष्ये तत्रापि दुर्लभतमे ब्राह्मणादिशरीरे प्राप्तेऽपि सांप्रतिके देह इव भोगलम्पटतयैव भ्रमणं दुर्वारमित्याशयेनाह—**महादरीष्विति** । विषयभोगलक्षणानि फलान्येव व्याला यासु । तत्तृष्णासहस्रैः संजातकण्टकासु देहलक्षणस्याद्रेर्महाभीषणदरीप्रायच्छिद्रस्थेन्द्रियासक्तिषु ऐहिकामुष्मिकभोगोपायलौकिकवैदिकक्रियासु च परिलुभ्यते न तत्राप्यात्मविवेकसंभावनास्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥ चिरात्पकालभोग्यत्वाभ्यां दीर्घादीर्घैर्दुःखैः अपर्याप्ता असमाप्ता आगमापाया यासु । रात्रिग्रहणं कालमात्रोपलक्षणम् । प्रयान्ति सर्वजन्मस्विति शेषः ॥ १८ ॥ उक्तमेव तत्कारणमुखेनाह—**अयथार्थेति** । अयथार्था मिथ्याभूताः क्रियाभिरारभ्यन्त इति क्रियारम्भाः फलानि येषां तथाविधैः कर्मभिः आहतानि मृषाभूतानि कर्माणि येषां तथाविधैर्जन्तुभिरायुः क्षीयते विनाश्यते ॥ १९ ॥ जन्मनि जन्मनि विवेकविरोधि प्राबल्यं तत्सहायदौर्बल्यं च प्रपञ्चयति—**उन्मूलितेत्यादिना** । आश्रयः परमात्मा तत्र बन्धनहेतुर्विवेक आलानं तदुन्मूलितं येन । तृष्णापदेन तद्विषयो लक्ष्यते । तल्लक्षणायां करेणुकायां सकामत्वादुन्निद्रो निर्निद्रः ॥ २० ॥ व्यर्थं पतन् परमपुरुषार्थोपयोगी आयुर्लक्षणो विवेकलक्षणश्च चिन्तामणिर्यस्मात्तथाविधे कायलक्षणद्रुमस्थे महति हृदयलक्षणे आलये नीडे गर्द्धः स्वाद्वन्नाद्यभिलाषः स एव गृध्रः ॥ २१ ॥ श्रमदौर्बल्यामयादिना पतन्ति पेलवानि कार्याक्षमाणि भवन्ति गात्राणि यस्याम् । दिवसावलीपदेन तत्परिच्छिन्ना कायलता गृह्यते ॥ २२ ॥ वार्धक्ये पुत्रभृत्यावमानैः रजोभिश्च ध्वस्तम् । अस्तं गता वपुःश्रीर्यस्य तथाविधम् । क्लीबे अमोऽलुक् छान्दसः ॥ २३ ॥ राजहंस इवेति शेषः ॥ २४ ॥ भोगलक्षणानि पुष्पाणि दिवसरूपाणि पर्णानि च अधो निपतन्ति । अपयान्तीति यावत् ॥ २५ ॥ भोगेषु निवृत्तेष्वपि भोगाशा तदशक्तिदुःखं तत्प्रयुक्तचिन्ताशोकमोहाधिश्च वर्धत एवेत्याशयेनाह—**भोगे**त्यादिना ॥ २६ ॥ चैत्यं देवाद्यायतनम् । अग्रे बद्धा पताकेव दूरमुच्छ्रितं यथा स्यात्तथा ॥ २७ ॥ संसारलक्षणस्य तन्त्रस्य प्रवाण्याः जीविताशाप्रचुरमायुस्तन्तुम् ॥ २८ ॥ वहल्लोलासिसदृशक्रोधद्वेषभयादिना फेनिला । परावर्ता लोभतृष्णादिता भ्रमणान्येव महान्त आवर्ता यस्याः ॥ २९ ॥

---

१ पुष्पसितेति पाठः.

कलाकुलजगत्कार्यकल्लोलाकुलसंकुला।
क्रियासरिदपर्यन्ता वहत्याकुलकोटरा ॥ ३०
अनन्ता बन्धुजनतानद्यो गम्भीरकोटरे।
अजस्रं निपतन्त्येता वितते कालसागरे ॥ ३१
देहरत्नशलाकेयं नाशपङ्कार्णवोदरे।
न ज्ञायते क मग्नेति तात जन्मनि जन्मनि ॥ ३२
चिन्ताचक्रे चिरं बद्धं कुक्रियाचारचञ्चुरम्।
चेतो भ्रमति सामुद्रे गर्तावर्ते तृणं यथा ॥ ३३
उह्यमानमनन्तेषु चेतः कार्यमहोर्मिषु।
क्षणमेति न विश्रान्ति चिन्ताताण्डविताशयम् ॥ ३४
इदं कृतं करोमीदं करिष्यामीदमित्यलम्।
कलनाजालवलिता मूर्च्छिता मतिपक्षिणी ॥ ३५
अयं सुहृदयं शत्रुरिति द्वन्द्वमहाद्विपः।
विनिकृन्तति मर्माणि यथा नीलोत्पलानि मे ॥ ३६
चिन्तानद्या महावर्ते वीचिकानिचये चिरम्।
क्षणादुच्छूनतामेति मनोमीनः क्षणाद्गतिः ॥ ३७
अनात्मीयानि दुःखानि बहून्येवंविधान्ययम्।
आत्मबुद्ध्या विचिन्वानो जनो गच्छति दीनताम् ॥

बहुविधसुखदुःखमध्यपाती
वितत्तजरामरणप्रवातभग्नः।
जगदुदरगिरौ लुठन्नयं
गतरसपर्णवदेति जर्जरत्वम् ॥ ३९

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० उपशमप्रकरणे भासविलासवृत्तान्ते अनित्यताप्रतिपादनं नाम षट्षष्टितमः सर्गः ६६

सप्तषष्टितमः सर्गः ६७

श्रीवसिष्ठ उवाच।
एवं तौ कुशलप्रश्नं कृतवन्तौ परस्परम्।
कालेनासाद्य विमलं ज्ञानं मोक्षं ततो गतौ ॥ १
ततो वच्मि महाबाहो यथा ज्ञानेतरा गतिः।
नास्ति संसारतरणे पाशबन्धस्य चेतसः ॥ २
इदं भव्यमतेर्दुःखमनन्तमपि पेलवम्।
कुखगस्याऽतरोऽम्भोधिः सर्पारेर्गोष्पदायते ॥ ३
देहातीता महात्मानश्चिन्मात्रस्वात्मनि स्थिताः।
दूराद्देहं समीक्षन्ते प्रेक्षको जनतामिव ॥ ४
देहे दुःखार्तिसंक्षुब्धे का नः क्षतिरुपस्थिता।
रथे विधुरिते भग्ने सारथेः केव खण्डना ॥ ५
मनसि क्षुब्धतां याते चित्त्वस्याङ्ग किमागतम्।
तरङ्गजलसंताने वैपरीत्यं किमम्बुधेः ॥ ६
केऽभवन्पयसां हंसाः पयसामुत्पलाश्च के।
काः शिलाः किल दारूणां के भोगाः परमात्मनः ॥ ७
संबन्धः क इव श्रीमन् शैलाम्बरसमुद्रयोः।
अन्तरे गिरिसंबाधे कश्च चित्त्वबन्धयोः ॥ ८
अप्युत्सङ्गोह्यमानानि पद्मानि सरिदम्भसाम्।
कानि नाम भवन्तीह शरीराणि तथात्मनः ॥ ९
संघट्टात्काष्ठपयसोर्यथोच्चुक्राः कणादयः।
देहात्मनोः समायोगात्तथैताश्चित्तवृत्तयः ॥ १०
संबन्धाद्दारुपयसां प्रतिबिम्बानि दारुणः।

शिल्पतर्कनीतिशास्त्रादिभिः कलाकुलैः कौशलवृन्दैर्जगद्व्यवहारकार्यलक्षणैश्च कल्लोलैराकुला संकुला च क्रिया प्रवृत्तिस्तल्लक्षणा सरित् प्रतिजन्म एवमेव वहतीत्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ देह एव परमपुरुषार्थसाधनत्वाद्रत्नशलाका ॥ ३२ ॥ गर्तावर्ते सच्छिद्रावर्ते ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ कलनाजाले वलिता बद्धा सती मूर्च्छिता मोहितः ॥ ३५ ॥ नीलोत्पलानि यथा विनिकृन्तति तथा मे मम मर्माण्यपि ॥ ३६ ॥ उच्छूनतां विवृद्धिम्। क्षणान् अतन्ति गतयो यस्य स क्षणाद्गतिश्चपल इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ अनात्मीयान्यात्मासंस्पर्शीनि अनात्मदेहादिनिमित्तानि च। देहादावात्मबुद्ध्या ॥ ३८ ॥ सर्वजन्मसु दुःखस्थानानामानन्त्यं दर्शयन्नुपसंहरति—**बहुविधेति**। जरामरणलक्षणेन प्रवातेन चण्डवायुना भग्नः पुनःपुनरामर्दितो जगल्लक्षणे उदयगिरौ लुठन्नयं जनो गतरसपर्णवत् शुष्कपर्णवत् ॥ ३९ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे अनित्यताप्रतिपादनं नाम षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

देहात्मनोरसंबन्धं समर्थयितुमीर्यते।
अन्तःसक्तिकृतो बन्धस्तत्त्यागाच्च निवार्यते ॥ १ ॥

एवमुक्तप्रकारसंसारासारताविचारबहुलं कुशलप्रश्नम् ॥ १ ॥ पाशा इव बन्धा बन्धनहेतवो यस्मिंस्तथाविधस्य चेतसः संसरणं संसारस्तस्य तरणे गतिरुपायः ॥ २ ॥ इदं वर्णितप्रकारं दुःखं भव्यमतेर्विवेकिनः पेलवं कोमलम्। सुखोच्छेद्यमिति यावत्। अतरो दुस्तरः। सर्पारेर्गरुडस्य ॥ ३ ॥ देहद्वयाभिमानत्याग एव तदुच्छेदोपाय इत्याशयेनाह—**देहातीता** इत्यादिना ॥ ४ ॥ 'दुःस्थितिः' इति पाठे दुःस्थितिः क्षतिरित्यर्थः ॥ ५ ॥ चित्त्वस्य चित्स्वभावस्यात्मनः। वैपरीत्यं पूर्णतास्वरूपप्रच्युतिः ॥ ६ ॥ अहंतात्यागे कस्यापि क्वापि ममताप्रसक्तिरेव नास्तीत्याशयेनाह—**केऽभवन्नि**त्यादिना। नह्यचेतनानामसङ्गचितो वा ममताप्रसक्तिरस्तीति भावः ॥ ७ ॥ अन्तरे मध्ये। गिरिभिः संबाधे संकुलत्वेऽपि। चित्तत्त्वं परमात्मा बन्धः संसारस्तयोः कः संबन्धः। नह्याकाशः पाशैर्बध्यत इति भावः ॥ ८ ॥ उत्सङ्गे अङ्के इव उह्यमानानि धार्यमाणान्यपि पद्मानि ॥ ९ ॥ संघट्टादभिघातात्। समायोगादन्योन्यतादात्म्याध्यासात् सुखदुःखादिचित्तवृत्तयः ॥ १० ॥ देहसंबन्धस्याध्यासिकत्वे दृष्टान्तमाह—**संबन्धादि**ति। संबन्धात्संनिधिमात्रान्निमित्तात् ॥ ११ ॥

१ आन्तरोऽम्भोधिः इति पाठश्चिन्त्यः।

यथा पयसि लक्ष्यन्ते शरीराणि तथात्मनि ॥ ११
यथा दर्पणवीच्यादौ प्रतिबिम्बानि वस्तुतः ।
नासत्यानि च सत्यानि शरीराणि तथात्मनः ॥ १२
दारुवार्युपलास्फोटे दुःखिता न यथा क्वचित् ।
संयुक्तेषु वियुक्तेषु न तथा पञ्चसु क्षतिः ॥ १३
दारुसंश्लेषिताम्भोयात्कम्पशब्दादयो यथा ।
प्रजायन्ते तथैवास्माद्देहाच्चित्परिबोधितात् ॥ १४
न शुद्धजडयोरेताः संविदश्चिच्छरीरयोः ।
एता ह्यज्ञानमात्रस्य तस्मिन्नष्टे चिदेव नः ॥ १५
यथा न कस्यचिद्वारिदारुश्लेषेऽनुभूतयः ।
तथा न कस्यचिद्देहदेहिसङ्गेऽनुभूतयः ॥ १६
अज्ञस्यायं यथा दृष्टः संसारः सत्यतां गतः ।
न ज्ञस्यायं यथाभूतः संसारः सत्यतां गतः ॥ १७
अन्तःसङ्गविहीनास्तु यथा स्नेहा दृषज्जले ।
तथासक्तमनोवृत्तौ बाह्यभोगानुभूतयः ॥ १८
अन्तःसङ्गेन रहितो यद्वत्सलिलकाष्ठयोः ।
संबन्धस्तद्वदेवान्तरसङ्गो देहदेहिनोः ॥ १९
अन्तःसङ्गेन रहितः संबन्धो जलकाष्ठयोः ।
स देहदेहिनोश्चैवं प्रतिबिम्बाम्भसोस्तथा ॥ २०
स्थिता सर्वत्र संवित्तिः शुद्धा संवेद्यवर्जिता ।
द्वित्वोपलाञ्छिता त्वन्या दुःसंवित्तिर्न विद्यते ॥ २१
अदुःखमेति दुःखित्वमन्तःसंवेदना स्फुटम् ।
स्फारो भवति वेतालो वेतालत्वेन भावितः ॥ २२
असंबन्धोऽपि संबन्धो भवत्यन्तर्विनिश्चयात् ।
स्वप्नाङ्गनासुरतवत्स्थाणुवेतालसङ्गवत् ॥ २३
असत्प्रायो हि संबन्धो यथा सलिलकाष्ठयोः ।
तथैव मिथ्यासंबन्धः शरीरपरमात्मनोः ॥ २४
अन्तःसङ्गं विना नाम्बु काष्ठपातैः प्रगृह्यते ।
आत्माऽङ्गसङ्गरहितो देहदुःखैर्न दह्यते ॥ २५
देहभावनयैवात्मा देहदुःखवशे स्थितः ।
तत्त्यागेन ततो मुक्तो भवतीति विदुर्बुधाः ॥ २६
अन्तःसङ्गविहीनत्वाद्दुःखवन्त्यङ्ग नो यथा ।
पत्राम्बुमलदारूणि श्लिष्टान्यपि परस्परम् ॥ २७
अन्तःसङ्गेन रहिता यान्ति निर्दुःखतां पराम् ।
श्लिष्टान्यपि तथैवात्मदेहेन्द्रियमनांस्यलम् ॥ २८
अन्तःसङ्गो हि संसारे[१] सर्वेषां राम देहिनाम् ।
जरामरणमोहानां तरूणां बीजकारणम् ॥ २९
अन्तःसंसङ्गवाञ्जन्तुर्मग्नः संसारसागरे ।
अन्तःसंसक्तिमुक्तस्तु तीर्णः संसारसागरात् ॥ ३०
अन्तःसंसङ्गवच्चित्तं शतशाखमिवोच्यते ।
अन्तःसंसङ्गरहितं विलीनं चित्तमुच्यते ॥ ३१
भग्नस्फटिकवद्विद्धि मनः सक्तमपावनम् ।
अभग्नस्फटिकाभासमसक्तं विद्धि मे मनः ॥ ३२
असक्तं निर्मलं चित्तं मुक्तं संसार्यपि स्फुटम् ।
सक्तं तु दीर्घतपसा युक्तमप्यतिबन्धवत् ॥ ३३
अन्तःसक्तं मनो बद्धं मुक्तं सक्तिविवर्जितम् ।
अन्तःसंसक्तिरेवैकं कारणं बन्धमोक्षयोः ॥ ३४
अन्तःसंसक्तिमुक्तस्य कुर्वतोऽपि न कर्तृता ।
गुणदोषवती तोये दारुवाहननौर्यथा ॥ ३५
अन्तःसंसक्तितो जन्तोरकर्तुरपि कर्तृता ।
सुखदुःखवति स्वप्ने संभ्रमोन्मुखता यथा ॥ ३६
चित्ते कर्तरि कर्तृत्वमदेहस्यापि[२] विद्यते ।
स्वप्नादाविव विक्षुब्धसुखदुःखदशोपमम् ॥ ३७

॥ १२ ॥ पञ्चसु देहाद्याकारपरिणतेषु भूतेषु कशाचन्दनादिसंयुक्तेषु स्त्रीपुत्रादिवियुक्तेषु च क्षतिर्दुःखादिप्रसक्तिः ॥ १३ ॥ चिता संनिधिमात्रेणाधिष्ठाय परितो बोधितात् ॥ १४ ॥ भासमानाः सुखदुःखादिसंविदः कस्य तर्हीति चेन्न कस्यापीत्याह—नेति ॥ १५ ॥ अनुभूतयः सुखदुःखानुभवाः । देहदेहिनोर्देहतदभिमानिनोः सङ्गे ॥ १६ ॥ तर्हि ज्ञाज्ञयोरविशेषः किं न स्यात्तत्राह—अज्ञस्येति ॥ १७ ॥ कीदृश्यस्तर्हि ज्ञस्य प्रारब्धभोगानुभूतयस्तत्राह—अन्तरिति । अन्तःसङ्गोऽभिमानोऽन्तरनुप्रवेशश्च । स्नेहाः संबन्धाः । दृषदां जलानां च समाहारे ॥ १८ ॥ असङ्गः परमार्थसङ्गशून्यः ॥ १९ ॥ जलकाष्ठयोर्यद्वदिति शेषः । स संबन्धः । चकारोऽप्यर्थः । पूर्वं सलिलकाष्ठोपन्यासः संसर्गाभावे दृष्टान्तार्थं इह तादात्म्याभावे इत्यपौनरुक्त्यम् ॥ २० ॥ ननु सुखदुःखादिसंवित्तिनिषेधे संवित्त्यन्तराप्रसिद्धेः शून्यता स्यादित्याशङ्क्याह—स्थितेति । न विद्यते तद्विषयानिरूपणादित्यर्थः ॥ २१ ॥ असतोऽप्यज्ञानाद्भ्रान्त्या अस्तीति भानं प्रसिद्धमित्याह—अदुःखमिति ॥२२॥ संबन्धआध्यासिकयोगः । आद्यः संसर्गाध्यासे द्वितीयस्तादात्म्याध्यासे दृष्टान्तः ॥ २३ ॥ २४ ॥ अन्तःसङ्गं विना अहंताध्यासाभावात् । न प्रगृह्यते न पीड्यते यथेत्यर्थः । अङ्गसङ्गरहितो देहाध्यासशून्यः ॥ २५ ॥ २६ ॥ दार्वन्तान्यर्थात्पल्वलपतितानि ॥ २७ ॥ रहिता रहितानि । शसश्छान्दसो डादेशः 'ता ता पिण्डानां प्रजुहोमी'तिवत् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ शतशाखमनन्तशाखम् । कामवृत्तीनामानन्त्यात् ॥ ३१ ॥ यथा भग्नमन्तर्विदीर्णं स्फटिकलिङ्गादि अपावनं पूजाद्ययोग्यं तद्वत् ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ दारूणि काष्ठभारा वाह्यन्ते उत्तार्यन्ते यया तथाविधा नौर्यथा स्वयं दारुभूतापि दारुगतैश्छेदभेददाहादिगुणदोषैर्जलगतैश्चलनपरिवर्तननैर्मल्यपङ्किलत्वादिगुणदोषैश्च न तद्वती तथेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ संभ्रमोन्मुखता व्याघ्रादिभयपलायनादिव्याकुलता ॥ ३६ ॥ अदेहस्य देहचेष्टाशून्यस्यापि स्वपुत्रभृत्ययुद्धादि पश्यतो जाग्रतोऽपि स्वप्नादाविव कर्तृत्वं विद्यते । यतो विक्षुब्धसुखदुःखदर्शनेन मुख्यकर्तृउपममेव तदपीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

[१] संसारः इत्यपि पाठः. [२] कर्तृत्वं देहस्यापि हि इति पाठश्चिन्त्यः.

अकर्तरि मनस्यन्तरकर्तृत्वं स्फुटं भवेत् ।
शून्यचित्तो हि पुरुषः कुर्वन्नपि न चेतति ॥ ३८
चेतसा कृतमाप्नोषि चेतसा न कृतं तु न ।
न कश्चित्कारणं देहो न च चित्तेन कर्तृता ॥ ३९
असंसक्तमकर्तैव कुर्वदेव मनो विदुः ।
न कर्मफलभोक्तृत्वमसक्तं प्रतिपद्यते ॥ ४०
ब्रह्महत्याश्वमेधाभ्यामसंसक्तो न लिप्यते ।
दूरस्थकान्तासंलीनमनाः कार्यैरिवाग्रगैः ॥ ४१
अन्तःसंसक्तिनिर्मुक्तो जीवो मधुरवृत्तिमान् ।
बहिःकुर्वन्नकुर्वन्वा कर्ता भोक्ता न हि क्वचित् ॥ ४२
अन्तःसंसक्तिमुक्तं यन्मनः स्यात्तदकर्तृकम् ।
तद्विमुक्तं प्रशान्तं तत्तद्युक्तं तदलेपकम् ॥ ४३
तस्मात्सर्वपदार्थानां श्लिष्टानां निश्चितं बहिः ।
सर्वदुःखकरीं क्रूरामन्तःसक्तिं विवर्जयेत् ॥ ४४
विरहितमलमन्तःसङ्गदोषेण चेतः
शममुपगतमाद्यं व्योमवन्निर्मलाभम् ।
सकलमलविमुक्तेनात्मनैकत्वमेति
स्थिरमणिनिभमम्भोवारिणी वारिनीले ॥ ४५

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे अन्तःसंसङ्गविचारो नाम सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

अष्टषष्टितमः सर्गः ६८

श्रीराम उवाच ।

कीदृशो भगवन्सङ्गः कथं बन्धाय वा नृणाम् ।
कश्च मोक्षाय कथितः कथं वैष चिकित्स्यते ॥ १

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

देहदेहिविभागैकपरित्यागेन भावनात् ।
देहमात्रे तु विश्वासः सङ्गो बन्धार्ह उच्यते ॥ २
अनन्तस्यात्मतत्त्वस्य सपर्यन्तत्वनिश्चये ।
यत्सुखार्थित्वमन्तः स सङ्गो बन्धार्ह उच्यते ॥ ३
सर्वमात्मेदमखिलं किं वाञ्छामि त्यजामि किम् ।
इत्यसङ्गस्थितिं विद्धि जीवन्मुक्ततनुस्थितिम् ॥ ४
नाहमस्मि न चान्योऽस्ति मा भवन्तु भवन्तु वा ।
सुखान्यसक्त इत्यन्तः कथ्यते मुक्तिभाङ्नरः ॥ ५
नाभिनन्दति नैष्कर्म्यं न कर्मस्वनुषज्जते ।
सुसमो यः फलत्यागी सोऽसंसक्त इति स्मृतः ॥ ६
आत्मतत्त्वैकनिष्ठस्य हर्षामर्षवशं मनः ।
यस्य नायात्यसक्तोऽसौ जीवन्मुक्तः स कथ्यते ॥ ७
सर्वकर्मफलादीनां मनसैव न कर्मणा ।
निपुणं यः परित्यागी सोऽसंसक्त इति स्मृतः ॥ ८
असंसङ्गेन सकलाश्चेष्टा नाना विजृम्भिताः ।
चिकित्सिता भवन्तीह श्रेयः संपादयन्ति च ॥ ९

न चेतति नाभिमन्यते । 'नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्' इति भगवद्वचनात् ॥ ३८ ॥ **न चे**ति । हेतौ चकारः । नहि चित्ते कर्तृताशक्तिर्नास्ति येन देहः कर्ता कल्प्येतेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ अप्यर्थे द्वितीय एवकारः ॥ ४० ॥ अग्रगैः पुरोगतैः शीतोष्णानुभवादिकार्यैः । तच्चोर्वश्यासक्तस्य पुरूरवसः प्रसिद्धमिन्द्राहल्याख्याने च प्राक्प्रपञ्चितमिति भावः ॥ ४१ ॥ मधुरवृत्तिर्निर्विक्षेपसौख्यं तद्वान् ॥ ४२ ॥ संसक्तित्यागमात्रेण सर्वे जीवन्मुक्तगुणा मनसि सिध्यन्तीत्याशयेनाह—**अन्त**रिति ॥ ४३ ॥ उपसंहरति—**तस्मा**दिति । सर्वान्तरस्यात्मनो बहिर्बहिःश्लिष्टानां पञ्चकोशलक्षणानां भोग्यवर्गलक्षणानां च बन्धभूतानां सर्वपदार्थानां निरासे इदमेवैकं मुख्योपायतया निश्चितं यत्सर्वदुःखकरीमन्तःसक्तिं विवर्जयेत् । विवर्जनमित्यर्थः ॥४४॥ अन्तःसङ्गः संसक्तिस्तद्दोषेणालमत्यन्तं विरहितमतएवाद्यसंसारदशातः प्राक्तनं शमं प्रपञ्चोपशमरूपं प्रत्यक्तत्त्वमुपगतं चेत्परात्मना एकत्वमैकरस्यमेति । यथा स्थिरमणिः स्फटिकस्तन्निभमम्भः अरा निशितधारा येषां सन्ति ते अरिणः खड्गादय इव नीले यमुनादिवारिणि मिलितमेकत्वमेति तद्वदित्यर्थः॥४५॥इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे अन्तःसंसङ्गविचारो नाम सप्तषष्टितमः सर्गः ॥६७॥

लक्ष्मसंसक्त्यसंसक्त्योश्चिकित्सोपायसंयुतैः ।
बन्धाबन्ध्याविभागश्च फलं चात्रोपवर्ण्यते ॥ १ ॥

कथं केन प्रकारेण किंप्रकारश्च बन्धाय कश्च कीदृशश्च मोक्षाय कथं केनोपायेन चिकित्स्यते ॥ १ ॥ देहस्य क्षेत्रस्य देहिनः क्षेत्रज्ञस्य च यो जाड्यचित्स्वभावतालक्षणो विभागो विरुद्धस्वभावता तस्य एकपरित्यागेनात्यन्तापर्यालोचनेनान्योन्यतादात्म्यधर्मविनिमयभावनाद्देहमात्रे आत्मताविश्वासो यः स एव बन्धार्हो बन्धहेतुः सङ्ग इत्यर्थः ॥ २ ॥ लक्षणान्तराण्याह—**अनन्तस्ये**त्यादिना । सपर्यन्तत्वं त्रिविधपरिच्छेदसहितत्वं तन्निश्चये सति स्वापरिच्छिन्नसुखस्वभावविस्मरणाद्यद्विषयेभ्यः सुखार्थित्वमित्यर्थः ॥३॥ तद्विरोधिनीमसङ्गस्थितिं लक्षयति—**सर्व**मिति ॥४॥ अहं अहंकारपरिच्छिन्नो नास्मि । मदन्यश्च नास्ति । अतो मिथ्याभूते देहादौ विषयसुखानि मा भवन्तु भवन्तु वा । अहं तु देहाद्यसङ्गस्वभाव इत्येवं दृढनिश्चयादसक्तः ॥ ५ ॥ नैष्कर्म्यं सर्वकर्मत्यागम् । फलमनुलक्ष्य सज्जते अभिनिविशते । सुसमः सिद्ध्यसिद्ध्योरिति शेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥ लोकसंग्रहस्यावश्यकत्वद्योतनाय न कर्मणेति ॥८॥ त्रीन्प्रश्नान्समाधाय चतुर्थप्रश्नं समाधत्ते—**असंसङ्गे**नेति । चेष्टा दुश्चेष्टाः नानाविधैः फलरागैर्विजृम्भिताः । श्रवणादिचेष्टाश्च निर्विघ्नतया

संसक्तिवशतः सर्वे वितता दुःखराशयः ।
प्रयान्ति शतशाखत्वं श्वभ्रकण्टकवृक्षवत् ॥ १०
रज्जुकृष्टघनघ्राणो यद्गत्वा पथि गर्दभः ।
भारं वहति भीतात्मा तत्संसक्तिविजृम्भितम् ॥ ११
शीतवातातपक्लेशमेकदेशनिषण्णया ।
तरुर्वहति यत्तन्वा तत्संसक्तिविजृम्भितम् ॥ १२
धराविवरनिर्मग्नो यत्कीटः पीडिताङ्गकः ।
क्षिणोति विकलः कालं तत्संसक्तिविजृम्भितम् ॥१३
क्षुत्क्षामकुक्षिः क्षपयत्यायुर्व्याघातभीरुधीः ।
पक्षी वृक्षशिखाशायी तत्संसक्तिविजृम्भितम् ॥ १४
दूर्वाङ्कुरतृणाहारः किरातशरपीडया ।
जहाति यन्मृगो देहं तत्संसक्तिविजृम्भितम् ॥ १५
कृमिकीटत्वमायान्ति जायमानाः पुनःपुनः ।
यदिमा जनता जीर्णास्तत्संसक्तिविजृम्भितम् ॥ १६
उत्पत्त्योत्पत्त्य लीयन्ते तरङ्गिणि तरङ्गवत् ।
भूतानि यदनन्तानि तत्संसक्तिविजृम्भितम् ॥ १७
वीरुत्तृणदशां याता म्रियन्ते यत्पुनःपुनः ।
नरा विगतसंचारास्तत्संसक्तिविजृम्भितम् ॥ १८
रसातलरसायोगात्तृणगुल्मलतादयः ।
जनयन्ति यदाकारं तत्संसक्तिविजृम्भितम् ॥ १९
स्वानर्थान्तरसंकाशपदार्थशतसंकुला ।
यत्संसारनदी मत्ता तत्संसक्तिविजृम्भितम् ॥ २०
संसक्तिर्द्विविधा प्रोक्ता वन्द्या वन्ध्या च राघव ।
वन्ध्या सर्वत्र मूढानां वन्द्या तत्त्वविदां निजा ॥ २१
आत्मतत्त्वावबोधेन हीना देहादिवस्तुजा ।
भूयः संसारसक्तिर्या दृढा वन्ध्येति कथ्यते ॥ २२
आत्मतत्त्वावबोधेन सत्यभूतविवेकजा ।
वन्द्या हि कथ्यते सक्तिर्भूयः संसारवर्जिता ॥ २३
शङ्खचक्रगदाहस्तो देवो विविधयेहया ।
वन्द्यसंसक्तिवशतः परिपाति जगत्त्रयम् ॥ २४
अनारतनिरालम्बं व्योम वर्त्मनि पान्थताम् ।
वन्द्यसंसक्तिवशतः करोति रविरन्वहम् ॥ २५
महाकल्पसमाधानचिरकल्पितकल्पनम् ।
वन्द्यसंसक्तिवशतो ब्राह्मं स्फुरति वै वपुः ॥ २६
लीलया ललनालानलीनं भूतिविभूषितम् ।
वन्द्यसंसक्तिवशतः शरीरं शाङ्करं स्थितम् ॥ २७
विज्ञानगतयः सिद्धा लोकपालास्तथेतरे ।
वन्द्यसंसक्तिवशतस्तिष्ठन्ति जगतोऽङ्गणे ॥ २८
धत्ते शारीरयन्त्रौघमन्या भुवनसंततिः ।
वन्द्यसंसक्तिवशतो जरामृतिविवर्जितम् ॥ २९
मनः पतति भोगेषु गृध्रो मांसलवेष्विव ।
वन्द्यसंसक्तिवशतो व्यर्थया रम्यशङ्कया ॥ ३०
संसक्तिवशतो वाति वायुर्भुवनकोटरे ।
पञ्चभूतानि तिष्ठन्ति वहतीयं जगत्स्थितिः ॥ ३१
दिवि देवा भुवि नराः पाताले भोगिनोऽसुराः ।
ब्रह्माण्डोदुम्बरफले स्फुरन्मशकवत्स्थिताः ॥ ३२
जायन्ते च म्रियन्ते च निपतन्त्युत्पतन्ति च ।
भूतानि यदनन्तानि तरङ्गिणि तरङ्गवत् ॥ ३३
उत्पत्त्योत्पत्त्य लीयन्ते तत्संसक्तिविजृम्भितम् ।
भूतानि विरसं भूयो निर्झराम्बुकणा इव ॥ ३४
परस्परनिगीर्णाङ्गा जनता जाड्यजर्जरा ।
संभ्रान्ता प्रभ्रमत्यङ्ग शीर्णपर्णमिवाम्बरे ॥ ३५
नक्षत्रचक्रं गगने द्रुमे मशकसंततिः ।
स्फुरत्यावर्तवृत्त्यैव पातालेऽङ्ग जलौघवत् ॥ ३६
पातोत्पातदशाजीर्णं कालबालककन्दुकम् ।
अद्यापि न जहातीन्दुर्जलमामलिनं वपुः ॥ ३७

श्रेयः संपादयन्ति ॥ ९ ॥ इदानीं संसक्तिफलानि प्रपञ्चयति—**संसक्तिवशत** इत्यादिना ॥ १० ॥ गर्दभानामपि नासारज्जुर्देशभेदे प्रसिद्धा । ग्राम्यपशुजन्ममात्रोपलक्षणमेतत् । एवमग्रेऽपि । संसक्तेर्विजृम्भितं फलविस्तारः ॥ ११ ॥ एकदेशे निषण्णया तन्वा स्थावरदेहेन वहति । अनुभवतीति यावत् ॥ १२ ॥१३॥ व्याघातः शरपाषाणमुद्गुटिकाद्यभिघातस्तस्मात्प्रतिक्षणं भीरुर्भयवती धीर्यस्य ॥ १४ ॥ १५ ॥ जनताः पुण्यपापाधिकारिजनसमूहाः ॥ १६ ॥ तरङ्गिणि तरङ्गवति जलाशये तरङ्गवत् ॥ १७ ॥ वीरुत् लता ॥ १८ ॥ रसाया भूमेस्तले निपतितस्य रसस्य जलस्य आयोगादुपयोगान्मूलैः पानात् । जनयन्तीति यत्तदिति संबन्धः ॥ १९ ॥ स्वस्याः अनर्थान्तराण्यनर्थादनर्थान्तराण्यनर्थपरंपरास्तत्संकाशैर्विच्छेदभ्रान्तिनिपातादिविक्षेपसहस्रहेतुभिर्बाह्याभ्यन्तरपदार्थशतैः संकुला । मत्ता प्रवृद्धा ॥२०॥ वन्द्या प्रशस्या । वन्ध्या पुरुषार्थफलशून्या ॥ २१ ॥ या दृढा संसारे सक्तिः सा वन्ध्या ॥ २२ ॥ २३ ॥ वन्द्यसंसक्तेर्जीवन्मुक्तव्यवहारादिसर्वोत्कर्षनिर्वाहकत्वं प्रपञ्चयति—**शङ्ख**त्यादिना ॥२४॥ अनारतं संततम् । रविः पान्थतां करोति । संचरतीति यावत् ॥ २५ ॥ महाकल्पः प्राकृतप्रलयस्तत्र समाधानं विदेहकैवल्यविश्रान्तिस्तदर्थं चिरं द्विपरार्धकालं कल्पिताः सर्गादिकल्पना येन । ब्राह्मं हैरण्यगर्भं वपुः स्फुरति व्यवहरति ॥ २६ ॥ ललना गौरी तल्लक्षणे आलाने बन्धनस्तम्भे लीलयैव लीनं सक्तम् ॥ २७ ॥ विज्ञाने ब्रह्मतत्त्वबोधे गतिर्दृढप्रतिष्ठा येषाम् ॥ २८ ॥ लोकत्रयादन्या । भुवनसंततिपदेन महर्जनस्तपःसत्यादिलोकस्थास्तत्त्वविदो लक्षणयोच्यन्ते ॥२९॥ वन्ध्यसंसक्तेर्वन्ध्यात्वमुपपादयति—**मन** इति ॥ ३० ॥ मुक्तामुक्तसाधारणं व्यवहारमात्रं संसक्तिनिर्वाह्यमिति प्रपञ्चयन् दर्शयति—**संसक्तिवशत** इत्यादिना ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ विरसं यथा स्यात्तथा उत्पत्त्योत्पत्त्य ॥ ३४ ॥ मात्स्यन्यायेन परस्परनिगीर्णाङ्गा ॥ ३५ ॥ मशकसंततिरिवेति शेषः । अङ्गेत्यामन्त्रणे ॥ ३६ ॥ पातोत्पातौ उदयास्तमयौ वृद्धिक्षयौ

नानापारयुगावर्तदुःखालोकनकर्कशम् ।
न लुनाति मनःखण्डं दुःखिगीर्वाणमण्डलम् ॥ ३८
वासनामात्रवशतः परे व्योमनि केनचित् ।
इदमारचितं चित्रं विचित्रं पश्य राघव ॥ ३९
मनःसङ्गैकरङ्गेण शून्ये व्योम्नि जगन्मयम् ।
यदिदं रचितं चित्रं तत्सत्यं न कदाचन ॥ ४०
संसक्तमनसामस्मिन्संसारे व्यवहारिणाम् ।
अत्ति तृष्णा शरीराणि तृणान्यग्निशिखा यथा ॥ ४१
परिसक्तमतेर्देहान्सिकताः पत्युरम्भसाम् ।
कः शक्तः परिसंख्यातुं त्रसरेणुगणं यथा ॥ ४२
मुक्तालताया गङ्गाया मेरोरापादमस्तकम् ।
तरङ्गमुक्ता गण्यन्ते न देहाः सक्तचेतसाम् ॥ ४३
संसक्तमनसामेता रम्यान्तःपुरपङ्क्तयः ।
रचिता रौरवा वीचिकालसूत्रादिनामिकाः ॥ ४४
सक्तचित्तं जनं दुःखशुष्कमिन्धनसंचयम् ।
ज्वलतां नरकाग्नीनां विद्धि तेन ज्वलन्ति ते ॥ ४५
दुःखजालमिदं नाम यत्किंचिज्जगतीगतम् ।
संसक्तमनसामर्थे तत्सर्वं परिकल्पितम् ॥ ४६
संसक्तचित्तमायान्ति सर्वा दुःखपरम्पराः ।
जलकल्लोलवलिता महानद्य इवाम्बुधिम् ॥ ४७
मनःसंसर्गरूपिण्या भारभूतशरीरया ।
क्षयोदयदशार्थिन्या सर्वं ततमविद्यया ॥ ४८
असंसङ्गेन भोगानां सर्वा राम विभूतयः ।
परं विस्तारमायान्ति प्रावृषीव महापगाः ॥ ४९
अन्तःसंसङ्गमङ्गानामङ्गारं विद्धि राघव ।
अनन्तःसङ्गमङ्गानां विद्धि राम रसायनम् ॥ ५०
संसङ्गेनान्तरस्थेन दह्यते प्रकृतिः स्वयम् ।
स्वकलोत्थैरैरकाङ्क्षी पावकेन यथौषधिः ॥ ५१
सर्वत्रासक्तमाशान्तमनन्तमिव संस्थितम् ।
असत्कल्पं सदाभासं सुखायैव मनो भवेत् ॥ ५२
विद्यादृशि प्रोदयमागतेन
क्षयं त्वविद्याविषये गतेन ।
सर्वत्र संसक्तिविवर्जितेन
स्वचेतसा तिष्ठति यः स मुक्तः ॥ ५३

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे सङ्गविचारयोगोपदेशो नामाष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

एकोनसप्ततितमः सर्गः ६९

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
सर्वदा सर्वसंस्थेन सर्वेण सह तिष्ठता ।
सर्वकर्मरतेनापि मनः कार्यं विजानता ॥ १

पतनोत्पतने च सदैव तद्दशाया जीर्णं शिथिलं अतएव कालरूपबालकस्य कन्दुकभूतं जलं जलमयं लडयोरभेदाज्जडं च आमलिनं कलङ्कम्लानं चेति बहुदोषत्वाद्धातुं योग्यमपि वपुः संसक्तिवशादेवाद्यापि न जहाति ॥ ३७ ॥ नानाविधानामपाराणां युगावर्तदुःखानामालोकनेन पुनःपुनरनुभवेन कर्कशं कठोरं मनोलक्षणं खण्डकं छेदनचिकित्स्यं व्रणविशेषं तद्दुःखेन सदा दुःख्यपि गीर्वाणमण्डलमिन्द्रादिदेवसमूहः संसक्तिवशादेव न लुनाति च्छेदनेन न चिकित्सते ॥ ३८ ॥ संसक्तिश्च विवेकमात्रजन्यबोधेनोच्छेत्तुं शक्येति दर्शयितुं तद्विषयस्य जगतो वासनामात्रकल्पितत्वमाह—**वासने**ति ॥ ३९ ॥ मनसः सङ्गः संसक्तिस्तल्लक्षणेनैकेनैव रङ्गेण रञ्जकद्रव्येण ॥ ४० ॥ तृष्णा शरीराण्यत्ति भक्षयति ॥ ४१ ॥ संसक्तिदोषात्प्राप्तानां तृष्णया भक्षितानां देहानामानन्त्यमाह—**परिसक्ते**ति । परितो विषयेषु सक्तमतेर्जीवस्य । अम्भसां पत्युः समुद्रस्य सिकताः परिसंख्यातुं गणयितुम् ॥ ४२ ॥ मेरोरापादमस्तकं लम्बिन्या अतएव मुक्तालतात्वेनोत्प्रेक्ष्यायाया गङ्गायास्तरङ्गलक्षणा मुक्ता गण्यन्ते कदाचिद्गणयितुं शक्यन्ते सक्तचेतसां देहास्तु नेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ अग्निशस्त्रादिप्रदीप्तत्वाद्रम्याः यातनाख्यनायिकाः संभोगस्थानत्वादन्तःपुरपङ्क्त्यो रचिताः कर्मशिल्पिनेत्यर्थः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ संसक्तचित्तं प्रति आयान्ति ॥ ४७ ॥ संसर्गः संसक्तिस्तद्विषयः अतएव स्वयं शिरसि गृहीतः शिलादिभार इव अवश्यवोढव्यत्वेन भारभूतं शरीरं यया । क्षयो मरणं उदयो जन्म तदुभयदुर्दशां जीवस्य प्रार्थयन्त्येव स्थितया अविद्यया सर्वं दुःखजालं ततमित्यर्थः ॥ ४८ ॥ संसक्तित्यागस्तु सर्वसुखावह इत्याह—**असंसङ्गे**नेत्यादिना ॥ ४९ ॥ अनन्तःसङ्गमन्तःसङ्गपरित्यागम् ॥ ५० ॥ एरा एरकास्तृणविशेषास्तानवलम्बनाय काङ्क्षते इति एरकाङ्क्षी । कर्मण्यण् । ओषधिर्लता यथा स्वं कलयन्ति मिश्रयन्ति यानि तृणानि तदुत्थेन पावकेन दह्यते तथा प्रकृतिकार्यदेहादिसंसङ्गात्प्रकृतिभूतः स्वयं जीवोऽपि दह्यत इत्यर्थः ॥ ५१ ॥ असक्तं मनः सर्वत्र सुखायैव । अनन्तमाकाशमिव संस्थितम् ॥ ५२ ॥ असत्कल्पतां सदाभासतां च विषयविभागेन विवृण्वन्नुपसंहरति—**विद्यादृशी**ति । प्रकृष्टमुदयं सूर्यादिवदाविर्भावम् ॥ ५३ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे सङ्गविचारयोगोपदेशो नामाष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

मनः सर्वार्थसंसक्तित्यागाच्चिन्मात्रसुस्थिरम् ।
चिन्मात्रशेषं येन स्यात्स क्रमोऽत्र निगद्यते ॥ १ ॥

विजानता विवेकिना सर्वदा तत्तत्कालोचितसर्वव्यवहारसंस्थेन तत्तद्व्यवहारोचितेष्टमित्रभृत्यपुत्रदारादिना सर्वेण सह तिष्ठता अनिषिद्धलौकिकशास्त्रीयसर्वकर्मरतेनापि मनो वक्ष्यमाण-

न सक्तमिह चेष्टासु न चिन्तासु न वस्तुषु ।
नाकाशे नाप्यधो नाग्रे न दिक्षु न लतासु च ॥ २
न बहिर्विपुलाभोगे न चैवेन्द्रियवृत्तिषु ।
नाभ्यन्तरे न च प्राणे न मूर्धनि न तालुनि ॥ ३
न भ्रूमध्ये न नासान्ते न मुखे न च तारके ।
नान्धकारे न चाभासे न चासिन्हृदयाम्बरे ॥ ४
न जाग्रति न च स्वप्ने न सुषुप्ते न निर्मले ।
नासिते न च वा पीतरक्तादौ शबले न च ॥ ५
न चले न स्थिरे नादौ न मध्ये नेतरत्र च ।
न दूरे नान्तिके नाग्रे न पदार्थे न चात्मनि ॥ ६
न शब्दस्पर्शरूपेषु न मोहानन्दवृत्तिषु ।
न गमागमचेष्टासु न कालकलनासु च ॥ ७

केवलं चिति विश्रम्य किंचिच्चेत्यावलम्बिनि ।
सर्वत्र नीरसमिव तिष्ठत्वात्मरसं मनः ॥ ८
तत्रस्थो विगतासङ्गो जीवोऽजीवत्वमागतः ।
व्यवहारमिमं सर्वं मा करोतु करोतु वा ॥ ९
अकुर्वन्नपि कुर्वाणो जीवः स्वात्मरतिः क्रियाः ।
क्रियाफलैर्न संबन्धमायाति खमिवाम्बुदैः ॥ १०
अथवा तमपि त्यक्त्वा चेत्यांशं शान्तचिद्घनः ।
जीवस्तिष्ठतु संशान्तो ज्वलन्मणिरिवात्मनि ॥ ११
निर्वाणमात्मनि गतः सततोदितात्मा
जीवोऽरुचिर्व्यवहरन्नपि रामभद्र ।
नो सङ्गमेति गतसङ्गतया फलेन
कर्मोद्भवेन सहतीव च देहभारम् ॥ १२

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे शान्तिसमायातयोगोपदेशो नामैकोनसप्ततितमः सर्गः ६९

सप्ततितमः सर्गः ७०

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
असंसङ्गसुखाभ्याससंस्थितैर्विततात्मभिः ।
व्यवहारिभिरप्यन्तर्वीतशोकभयैः स्थितम् ॥ १
प्रक्षुब्धाक्षुब्धदेहस्याविसंवादेन संविदः ।
अन्तःपूर्णस्य वदने श्रीरिन्दोरिव लक्ष्यते ॥ २
चेत्यहीनं चिदालम्बं मनो यस्य गतज्वरम् ।
तेनाम्बु कतकेनेव जनता संप्रसीदति ॥ ३
नित्यमात्मदृशा लीनो ज्ञः स्वस्थश्चञ्चलोऽपि सन् ।
क्षुब्धो दृश्यत एवासौ प्रतिबिम्बार्कवन्मुधा ॥ ४
आत्मारामा महात्मानः प्रबुद्धाः परमोदयाः ।
बहिः पिच्छाग्रतरला अन्तर्मेरुरिवाचलाः ॥ ५

लक्षणं कार्यमित्यर्थः । अथवा एकैककालदेशमित्रभृत्यादिसाह्येन कतिपयकर्मरतत्वापादकपरिच्छिन्नसंसक्तिनिवारणाय प्रथमं सर्वदेशकालादिसर्वोपकरणसंपत्त्या सर्वजगद्व्यवहारकर्मरतेनापि स्वेन भूत्वा पश्चाद्वक्ष्यमाणप्रकारं मनः कार्यमित्यर्थः ॥ १ ॥ चेष्टादिकालकलनान्तेषु मनः सक्तं न कार्यमिति संबन्धः । साध्यविषयासु चेष्टासु । अतीतविषयासु चिन्तासु । वर्तमानेषु वस्तुषु । अग्रे मध्ये । लतासु दिक्शाखाप्रायासु विदिक्षु ॥ २ ॥ बहिराधिभौतिके । विपुले आभुज्यत इत्याभोगे कलत्रभृत्यादिविषये । तद्भोगलक्षणास्विन्द्रियवृत्तिषु । आभ्यन्तरे आध्यात्मिके । प्राणमूर्धादीनि योगशास्त्रोक्तानि तत्तत्काम्यसिद्ध्यनुकूलानि धारणास्थानानि तेष्वपि ॥ ३ ॥ तारके दक्षिणाक्षिकनीनिकायाम् ॥ ४ ॥ निर्मले शुद्धसत्त्वगुणे । असिते तमसि । पीतरक्तादौ रजसि । शबले गुणसमाहारे ॥ ५ ॥ चले कार्यवर्गे । स्थिरे कारणे अव्यक्ते । आदिमध्येतराः सर्गादिकालास्तेषु । दूरादिषु दिक्परिच्छेदेषु । पदार्थे नामरूपसमाहारे । आत्मनि जीवे ॥ ६ ॥ रूपान्तग्रहणं रसगन्धयोरप्युपलक्षणम् । मोहो विषयाभिलाषपारवश्यम् । आनन्दवृत्तयो विषयोपभोगफलानि तेष्वपि । गमागमचेष्टासु खेचरत्वादिसिद्धिषु । कालकलनासु अतीतानागतज्ञताचिरजीवनादिसिद्धिषु ॥ ७ ॥ किंचिच्चेत्यं निश्चला बुद्धिस्तदवलम्बिनि तत्साक्षिणि । आत्मरसं भूमानन्दप्रवणमतएव सर्वत्र नीरसम् । 'रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते' इति भगवद्वचनात् । इवकारस्तादृशमनःस्थितेरपि मिथ्यात्वद्योतनार्थः ॥ ८ ॥ अजीवत्वं ब्रह्मताम् ॥ ९ ॥ स्वात्मरतिः स्वात्मैकप्रियः ॥ १० ॥ चेत्यांशं प्रागुक्तं बुद्धिसाक्षित्वम् ॥ ११ ॥ अरुचिर्व्यवहारफलेच्छाशून्यो जीवो गतसंगतया सङ्गनिमित्ताविद्याकामकर्मवासनाशून्यतया हेतुना कर्मोद्भवेन फलेन सङ्गं नो एति किंतु यावत्प्रारब्धक्षयं देहभारमात्रं सहतीव । 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये' इत्यादिश्रुतेरिति भावः ॥ १२ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे शान्तिसमायातयोगोपदेशो नामैकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

असङ्गसुखविश्रान्तो व्यवहारसमुद्भवैः ।
यथा न दूयते दोषैस्तथा युक्त्योपपाद्यते ॥ १ ॥

असंसङ्गसुखस्याभ्यासो निरन्तरमास्वादनं तत्र स्थितैर्विश्रान्तैः ॥ १ ॥ तेषां तथा स्थितिः केन लिङ्गेन ज्ञाता तदाह—प्रक्षुब्धेति । यतः प्रक्षोभनिमित्तैः पुत्रधननाशबन्धनापमानादिभिः प्रक्षुब्धदेहवल्लक्ष्यमाणस्यापि वस्तुतस्तद्रहितस्य संविदश्चित्तवृत्तेः । परमार्थसुखे अविसंवादेन अविप्रलम्भेन हेतुना अन्तःपूर्णस्य । इन्दुपक्षे ज्योतिश्चक्ररथादिगत्या प्रक्षुब्धदेहस्यापि स्वासने स्थिरत्वादक्षुब्धदेहस्य । संवेदयतीति संवित्सूर्यस्तस्य अविसंवादेन पौर्णमास्यामत्यन्तसांमुख्याद्वैषम्येणान्तरमृतैः पूर्णस्य वदनसदृशे बिम्बे ॥ २ ॥ यदनुग्रहादन्येऽपि क्षोभमालिन्यान्मुच्यन्ते तस्य निर्विक्षोभत्वं किं वाच्यमित्याशयेनाह—

चित्तमात्मत्वमायातं सुखदुःखानुरञ्जनम् ।
नोपैति रङ्गसंयुक्तो मसृणः स्फटिको यथा ॥ ६
संसारदृष्टिरुदितं ज्ञातलोकपरावरम् ।
न रञ्जयति सच्चित्तं जललेखा यथाम्बुजम् ॥ ७
आत्मध्यानमयोऽध्याने प्रबोधं परमात्मनः ।
कलनामलनिर्मुक्तः स्वसक्त इति कथ्यते ॥ ८
आत्मारामतया जीवो यात्यसंसङ्गतामिह ।
आत्मज्ञानेन संसङ्गस्तनुतामेति नान्यथा ॥ ९
जाग्रत्येव सुषुप्तस्थो जीवो भवति राघव ।
अस्यां दृशि गतोऽद्वन्द्वो नित्यानस्तमयोदयः ॥ १०
अत्र प्रौढिमुपायातः सूर्यतामेति पावनीम् ।
परिणामवशादिन्दुरमावास्यार्कतामिव ॥ ११
चित्ते चित्तदशाहीने या स्थितिः क्षीणचेतसाम् ।
सोच्यते शान्तकलना जाग्रत्येव सुषुप्तता ॥ १२
तां सुषुप्तदशामेत्य जीवन्व्यवहरन्नरः ।
सुखदुःखवरत्राभिर्न कदाचन कृष्यते ॥ १३
जाग्रत्येव सुषुप्तस्थो यः करोति जगत्क्रियाम् ।
तं यन्त्रपुत्रकमिव नायाति सुखदुःखदृक् ॥ १४
चित्तस्य बाधिका शक्तिर्भावाभावोपतापदा ।
आत्मतामागते चित्ते तस्य किं बाधते कथम् ॥ १५
सुषुप्तबुद्धिः कर्माणि पूर्वमेवावहेलया ।
कुर्वन्न बध्यते जीवो जीवन्मुक्ततया स्थितः ॥ १६
सौषुप्तीं वृत्तिमाश्रित्य कुरु मा कुरु वानघ ।
कर्म प्रकृतिजं पाकवशादुपगतं स्थितम् ॥ १७
नादानं न परित्यागः कर्मणोऽज्ञाय रोचते ।
तिष्ठन्त्यवगतात्मानो यथाप्राप्तानुवर्तिनः ॥ १८
कुर्वन्नपि न कर्तासि सुषुप्त्यैकस्थया धिया ।
अकर्तापि च कर्तासि यथेच्छसि तथा कुरु ॥ १९
यथा न किंचित्कलयन्मञ्चके स्पन्दते शिशुः ।
तथा फलान्यकलयन्कुरु कर्माणि राघव ॥ २०
अचेत्यचित्पदस्थो जाग्रत्यपि सुषुप्तधीः ।
यद्यत्करोति लब्धात्मा तस्मिंस्तस्य न कर्तृता ॥ २१
दशामासाद्य सौषुप्तीं स्वच्चित्ते च निवासनः ।
अन्तः शीतलतामेति ज्ञो रसेन यथा शशी ॥ २२
सुषुप्तस्थो महातेजाः पूर्णः पूर्णेन्दुबिम्बवत् ।
समः सर्वास्ववस्थासु भवत्यद्रिर्यथर्तुषु ॥ २३
सुषुप्तसंस्थो धीरात्मा बहिरायाति लोलताम् ।
क्रियासु नो भवत्कम्पः प्रस्पन्दित इवाचलः ॥ २४
सुषुप्तावस्थितो भूत्वा देहं विगतकल्मषः ।
पातयाथवा दीर्घं कालं धारय शैलवत् ॥ २५
एषैव राम सौषुप्ती स्थितिरभ्यासयोगतः ।
प्रौढा सती तुर्यमिति कथिता तत्त्वकोविदैः ॥ २६
आनन्दमय एवान्तः प्रक्षीणसकलामयः ।
अत्यन्तास्तं गतमना भवति ज्ञो महोदयः ॥ २७
तत्रस्थो ज्ञः प्रमुदितः परमानन्दघूर्णितः ।
लीलामिवेमां रचनां सदा समनुपश्यति ॥ २८

चेत्येति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ विक्षोभदर्शनेऽपि तदभावे दृष्टान्तमाह—**चित्त**मिति । रङ्गो रञ्जकोपाधिर्जपाकुसुमादिः । मसृणः स्निग्धः ॥ ६ ॥ उदितं निरतिशयानन्दाभ्युदयं प्राप्तवन्तम् । ज्ञातं लोकानां परं ईश्वरतत्त्वमवरं जीवतत्त्वं च येन ॥ ७ ॥ यावदयमन्तः स्वसक्तो न भवति तावद्बाह्येषु असंसक्तिर्दुर्लभेत्याशयेन स्वसंसक्तलक्षणमाह—**आत्मे**ति । यदा अयं परमात्मनः प्रबोधं प्राप्य कलनाहेतुभिर्मलैर्निर्मुक्तः सन् अध्यानेऽपि निरतिशयानन्दात्मनः स्वतःस्फुरणान्निर्विकल्पसमाधाविव सदैव आत्मध्यानमय इव सुखमग्नो भवति तदा स्वसक्त इति कथ्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ज्ञानपरिपाकोत्कर्षादात्मसक्त्युत्कर्षक्रमेण संसङ्गः क्षीयत इत्याह—**आत्मारामतये**ति ॥ ९ ॥ अस्यां उक्तलक्षणायां स्वसंसक्तिदृशि गतः परिणतः । अद्वन्द्वः प्रियाप्रियरहितः ॥ १० ॥ प्रौढिं अभ्यासक्रमात्प्ररूढताम् । परिणामः क्रमात्कलापचयस्तद्वशाज्जलमये मण्डले सूर्यप्रतिबिम्बात्मा इन्दुर्यथा अमावास्यायां स्वबिम्बभूतार्कतामेति तद्वदित्यर्थः ॥ ११ ॥ जाग्रत्येव सुषुप्तस्थ इति यदुक्तं तद्विशदयति—**चित्ते** इति ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ निरहंभावसाम्याद्यन्त्रपुत्रको नर्तकप्रतिमा तत्तुल्यदेहम् ॥ १४ ॥ चित्तस्य बाधिका पीडाकरी अहंभावलक्षणैव शक्तिः, सा हि अनिष्टानामिष्टानां च भावाभावाभ्यामागमापायाभ्यामुपतापदा ॥ १५ ॥ पूर्वं साधनदशामारभ्यैवावहेलया अभिनिवेशत्यागेन ॥ १६ ॥ प्रकृतिर्वर्णाश्रमस्वभावस्तज्जं तदुचितं प्रारब्धपाकवशादुपगतं प्राप्तं लोकशास्त्रस्थितम् ॥ १७ ॥ ये त्वाश्रमोचितमपि कर्म त्याज्यमेवेति मन्यन्ते तान्प्रत्याह—**नादान**मिति ॥ १८ ॥ यदि तत्त्वज्ञो यदि वा अतत्त्वज्ञ इति पूर्वोत्तरवाक्ययोः शेषः ॥ १९ ॥ न किंचित्प्रयोजनं कलयन्संकल्पयन् । सहजानन्दलीलयैव स्पन्दते ॥ २० ॥ तच्छब्दो वीप्सितो बोध्यः ॥ २१ ॥ २२ ॥ यथा अद्रिः षट्स्वपि ऋतुषु अविकृतत्वात्समस्तद्वत्सर्वासु आपत्संपदवस्थासु समो भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ धीरात्मा लौकिकवैदिकक्रियासु बहिरेवमेव लोलतामिवायाति नोऽन्तर्भवन् कम्पो यस्य तथाविधो भवति । तथा वायुना बहिर्वृक्षतृणादौ प्रस्पन्दितोऽचलः पर्वतस्तद्वदित्यर्थः ॥ २४ ॥ क्रियास्विव तस्य मरणजीवनयोरप्यविकारिता तुल्येत्याशयेनाह—**सुषुप्ते**ति ॥ २५ ॥ ननु विदुषां सदैव तुर्यस्थितिर्युक्ता न सौषुप्ते सेति शङ्कामालक्ष्याह—**एषैवे**ति ॥ २६ ॥ तर्हि सौषुप्ती स्थितिरित्युक्तेः कोऽभिप्रायस्तमाह—**आनन्दमय** इति । निर्दुःखत्वे सति निरतिशयसुखसमृद्धता सौषुप्ते आनन्दमये सत्त्वात्तद्विवक्षया तथोक्तिरित्यर्थः ॥ २७ ॥ तत्स्थस्य कीदृशं

---

१ स्वच्छ इति पाठः.

वीतशोकभयायासो गतसंसारसंभ्रमः ।
तुर्यावस्थामुपारूढो भूयः पतति नात्मवान् ॥ २९
प्राप्य स्वां पदवीं पुण्यां यथेदं भ्रमितं जगत् ।
शैलसंस्थ इवाधःस्थं हसन्पश्यति धीरधीः ॥ ३०
अस्यां तु तुर्यावस्थायां स्थितिं प्राप्याविनाशिनीम् ।
आनन्दैकान्तलीनत्वादनानन्दपदं गतः ॥ ३१
अनानन्दमहानन्दकलातीतस्ततोऽपि हि ।
मुक्त इत्युच्यते योगी तुर्यातीतं पदं गतः ॥ ३२
परिगलितसमस्तजन्मपाशः
सकलविलीनतमोमयाभिमानः ।
परमरसमयीं प्रयाति सत्तां
जलगतसैन्धवखण्डवन्महात्मा ॥ ३३

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे असंसङ्गविकल्पोपदेशो नाम सप्ततितमः सर्गः ॥७०॥

एकसप्ततितमः सर्गः ७१

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
यावत्तुर्यपरामर्शस्तावत्केवलतापदम् ।
जीवन्मुक्तस्य विषयो वचसां च रघूद्वह ॥ १
अत ऊर्ध्वमदेहानां मुक्तानां वचसां तथा ।
विषयो न महाबाहो पुरुषाणामिवाम्बरम् ॥ २
सा हि विश्रान्तिपदवी दूरेभ्योऽपि दवीयसी ।
गम्या विदेहमुक्तानां खलेखेव नभस्वताम् ॥ ३
सुषुप्तावस्थया कंचित्कालं भुक्त्वा जगत्स्थितिम् ।
तुर्यतामेति तदनु परमानन्दघूर्णितः ॥ ४
तुर्यातीतदशां तज्ज्ञा यथा यान्त्यात्मकोविदाः ।
तथाधिगच्छ निर्द्वन्द्वं पदं रघुकुलोद्वह ॥ ५
सुषुप्तावस्थया राम भव संव्यवहारवान् ।
चित्रेन्दोरिव ते न स्तः क्षयोद्वेगावरिन्दम ॥ ६
शरीरसंनिवेशस्य क्षये स्थैर्ये च संविदः ।
मा गृहाण भ्रमो ह्येष शरीरमिति जृम्भते ॥ ७
देहनाशेन कोऽर्थस्ते कोऽर्थस्ते देहसंस्थया ।
भव त्वं प्रकृतारम्भस्तिष्ठत्वेष यथास्थितम् ॥ ८
ज्ञातवानसि तत्सत्यं बुद्धवानसि तत्पदम् ।
प्राप्तवानसि रूपं स्वं विशोको भव भूतये ॥ ९
ईप्सितानीप्सितं त्यक्त्वा शीतलालोकशोभया ।
अन्धकारात्तथाम्भोदान्मुक्तं खमिव शोभते ॥ १०
मनस्तवात्मसंपन्नं नाधः समनुधावति ।
योगमन्त्रतपःसिद्धः पुरुषः खादिवावनिम् ॥ ११

जगद्दर्शनं तदाह—**तत्रे**ति ॥ २८ ॥ ननु तां लीलां पश्यंस्तत्र स पुनः पतेदपि, नेत्याह—**वीते**ति ॥ २९ ॥ कुतो न पतति तत्राह—**प्राप्ये**ति । यतो दोषदृष्ट्या हसन्पश्यति न पुरुषार्थबुद्ध्येत्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ इत्थं यावज्जीवं तस्य तुरीयस्थितिमुक्त्वान्ते विदेहस्य तुर्यातीतस्थितिमाह—**अनानन्दे**ति । अनानन्दमवस्थात्रयपदं तदपेक्ष्य तुर्यपदं महानन्दमिति तज्जीवन्मुक्तस्य सदा भवति । विदेहमुक्तौ तु अनानन्दस्मरणायोगात्तदपेक्षया महत्त्वकलनायोगात्तदतीतस्ततोऽपि मुक्तस्तुर्यातीतपदं गत इत्युच्यत इत्यर्थः ॥३२॥ तामेव स्थितिं वर्णयन्नुपसंहरति—**परिगलिते**ति । यतः सकला विलीनास्तमोमया अभिमाना यस्य अतएव परिगलितसमस्तजन्महेतुकामकर्मवासनापाशो महात्मा जलगतसैन्धवखण्डवत्खिल्यभावविलयात्परमो रस्यत इति रस आनन्दो रसनैकवेद्यांशश्च तन्मयीं सत्तां परमार्थस्थितिं प्रयातीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे असंसङ्गसविकल्पोपदेशो नाम सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

परस्याव्यवहार्यत्वात्तुर्यमत्रोपवर्ण्यते ।
शरीरादिनिरासेन यथा मोहाज्जनिक्रमः ॥ १ ॥

तुर्यातीतपदस्य वागादिव्यवहाराविषयत्वं दर्शयितुं भूमिकां रचयति—**यावदि**ति । अवस्थात्रयपादान्परामृश्य तत्साक्षिचिन्मात्रे तद्विलापनक्रमेण चिन्मात्रपरिशेषावस्थितिलक्षणतुर्यस्य यावत्परामर्शः साक्षादनुभवस्तावन्मात्रं केवलतापदं जीवन्मुक्तस्य श्रुत्यादिवचसां च विषयः । वाक्यजन्याखण्डाकारवृत्तेस्तावत्येव पर्यवसानादिति भावः ॥ १ ॥ तत ऊर्ध्वं अदेहानां मुक्तानां प्राप्यमपि तुर्यातीतपदं तेषां वेदवचसां च विषयो न, तद्विषयतापादनहेतोर्मनसः क्षयात् । यथा वायुगम्यमम्बरमाकाशं पुरुषाणां मनुष्याणां विषयो न तद्वदित्यर्थः ॥ २॥ गम्या प्राप्या । खलेखा व्योमवीथी । नभस्वतां वायूनामिव ॥३॥ अतः सदेहमुक्तानां पञ्चमभूमिकाक्रमेण सप्तमान्तभूमिकास्वेव स्थितिरित्याह—**सुषुप्ते**ति ॥४॥ ज्ञानदार्ढ्यं तु तुर्यातीतपदविश्रान्तिपर्यन्तं त्वया कार्यं नान्तरालिकभूमिकामात्रपर्यवसितमित्याह—**तुर्यातीते**ति ॥ ५ ॥ तत्र प्रथमं पञ्चमभूमिकैव शास्त्रीयव्यवहारनिर्वाहार्थमभ्यसनीयेत्याशयेनाह—**सुषुप्तावस्थये**ति । क्षयो मृत्युः कलापचयश्च । उद्वेगो भयं राहूपरोधश्च ॥६॥ ननु देहनाशे संविन्नाशस्याप्यवर्जनात्कथं संविदात्मनो मे न क्षयस्तत्राह—**शरीरे**ति । संविदः क्षयं स्थैर्यं चेति शेषः ॥७॥ यदि देह इति भ्रमस्तर्हि स एव नश्यतां तत्राह—**देहे**ति । प्रकृते स्वात्मबोधस्थैर्ये आरम्भः प्रयत्नो यस्य तथाविधो भव । एष देहः ॥ ८ ॥ स्वात्मबोधे संदेहं वारयति—**ज्ञातवानसी**ति । सत्यं जगदधिष्ठानतत्त्वम् । पदं अवस्थात्रयाधिष्ठानम् । स्वं रूपं अखण्डवाक्यार्थस्वरूपम् ॥ ९ ॥ खं अर्थाच्छरद्राकाकाशम् ॥ १० ॥ अधः अर्वाक्तनविषयसुखे । सिद्धः खेचरसिद्धिं प्राप्तः

१ शोभसे इति पाठश्चेदनुगुणः स्यात्.

आत्मा स्पन्दैकरूपात्मा स्थितस्तेषु क्वचित्क्वचित् ।
तरङ्गेषु विलोलेषु पयोधेः सलिलं यथा ॥ ४९
क्वचिदस्पन्दरूपात्मा स्थितस्तेषु महेश्वरः ।
तरङ्गत्वमयातेषु जलभावो जलेष्विव ॥ ५०
तत्रोपलादयो भावा अलोलाः स्वात्मनि स्थिताः ।
सुराफेनवदुत्स्पन्दा लोलास्तु पुरुषादयः ॥ ५१
तत्र तेषु शरीरेषु सर्वशक्तिस्तदात्मनः ।
कलिताऽज्ञानकलना तेनाज्ञानमसौ स्थितः ॥ ५२
तदज्ञानमनन्तात्मभूषितं जीव उच्यते ।
स संसारे महामोहमायापञ्जरकुञ्जरः ॥ ५३
जीवनाज्जीव इत्युक्तोऽहंभावः स्यात्स्वहंतया ।
बुद्धिर्निश्चायकत्वेन संकल्पकलनान्मनः ॥ ५४
प्रकृतिः प्रकृतित्वेन देहो दिग्धतया स्थितः ।
जडः प्रकृतिभावेन चेतनः स्वात्मसत्तया ॥ ५५
जडाजडदृशोर्मध्यं यत्तत्त्वं पारमात्मिकम् ।
तदेतदेव नानात्वं नानासंज्ञाभिराततम् ॥ ५६
एवं स्वरूपं जीवस्य बृहदारण्यकादिषु ।
बहुधा बहुषु प्रोक्तं वेदान्तेषु किलानघ ॥ ५७

अज्ञैस्त्वेतासु संज्ञासु कुविकल्पकुतार्किकैः ।
मोहाय केवलं मूढैर्व्यर्थमास्थाः प्रकल्पिताः ॥ ५८
एवमेष महाबाहो जीवः संसारकारणम् ।
मूकेनातिवराकेण देहकेनेह किं कृतम् ॥ ५९
आधाराधेययोरेकनाशे नान्यस्य नष्टता ।
यथा तथा शरीरादिनाशे नात्मनि नष्टता ॥ ६०
एकपर्णरसे क्षीणे रसो नैति यथा क्षयम् ।
याति पर्णरसश्चार्करश्मिजालान्तरे यथा ॥ ६१
शरीरसंक्षये देही न क्षयं याति कस्यचित् ।
निर्वासनश्चेत्तद्व्योम्नि तिष्ठत्यात्मपदे तथा ॥ ६२
देहनाशे विनष्टोऽस्मीत्येवं यस्याऽमतेर्भ्रमः ।
मातुः स्तनतटात्तस्य मन्ये वेताल उत्थितः ॥ ६३
यस्य ह्यात्यन्तिको नाशः स्यादसावुदितः स्मृतः ।
चित्तनाशो हि नाशः स्यात्स मोक्ष इति कथ्यते ॥ ६४
मृतो नष्ट इति प्रोक्तो मन्ये तच्च मृषा ह्यसत् ।
स देशकालान्तरितो भूत्वा भूत्वानुभूयते ॥ ६५
इहोह्यन्ते जनैरेवं तरङ्गान्तस्तृणैरिव ।
मरणव्यपदेशासु देशकालतिरोहितैः ॥ ६६

स्मारणम् ॥ ४८ ॥ उत्पन्नानां च स्थावरविभागे निमित्तमाह—**आत्मे**त्यादिना ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ कलितस्य कल्पितस्याज्ञानस्य कलना प्रसिद्धा । तेन हेतुना तत्स्वकल्पितमज्ञानं स्वयमेव भूत्वा प्रलयसुषुप्त्योः स्थितः ॥५२॥ अनन्तेनात्मना प्रतिबिम्बभावापन्नेन भूषितमिव स्फुरत् । स एव रूढ्यंशेन जीव उच्यते ॥५३॥ तत्र योगांशमाह—**जीवनाद्**िति । प्राणधारणादित्यर्थः । अहंनाम निर्वक्ति—**अहंभावाद्**िति । 'सोऽहमित्यग्रे व्याहरत्तस्मादहंनामाभवत्' इति श्रुतेः । नामान्तराण्यपि निराह—**बुद्धि**रित्यादिना ॥५४॥ दिग्धतया उपचिततया । प्रकृतिभावेन अज्ञानांशप्राधान्येन । स्वात्मसत्तया चित्प्राधान्येन ॥ ५५ ॥ जडाजडदृशोरज्ञानतत्साक्षिणोर्मध्यमान्तरालिकं साभासं मनस्तदेतदेव नानात्वं प्राप्य जीवबुद्धिमनश्चित्ताहंकारादिनानासंज्ञाभिराततमित्यर्थः ॥ ५६ ॥ परमात्मन एवोपाधिप्रवेशेन औपाधिकनानासंज्ञालाभे श्रुतीः प्रमाणयति—**एव**मिति । 'स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यः' इत्युपक्रम्योक्तम् 'प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति वदन्वाक् पश्यंश्चक्षुः शृण्वन् श्रोत्रं मन्वानो मनस्तान्यस्यैतानि कर्मनामान्येव' इति । तथा 'स समानः सन्नुभौ लोकावनुसंचरति ध्यायतीव लेलायतीव स धीः स्वप्नो भूत्वेमं लोकमतिक्रामति मृत्यो रूपाणि' इति । तथा श्रुत्यन्तरे 'बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः' । 'वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते' इति । 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् । तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत्' इति । तैत्तिरीयके 'स एतं सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत 'तस्मादिदन्द्रो नाम । यदेतद्धृदयं मनश्चैतत्संज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानम्' इत्याद्यैतरेयके । 'त्वमेकोऽसि बहूननुप्रविष्टः' । 'एको देवो बहुधा विचार' 'एकः सन् बहुधा विचार' इत्यादिश्रुतिशतेषु च बहुधा प्रोक्तमित्यर्थः ॥ ५७ ॥ अतएवावैदिककुतार्किकाणामन्यथान्यथा जीवस्वरूपकल्पना नादर्तव्येत्याशयेनाह—**अज्ञै**रिति । आस्थाः अभिनिवेशाः ॥ ५८ ॥ एवं च न शुद्धात्मनः संसारिता नापि देहस्य किंत्वान्तरालिकस्य जीवस्यैवेति सिद्धमित्याशयेनाह—**एव**मिति । मूकेन वागादिशून्येन । जडेनेति यावत् ॥ ५९ ॥ अतएव देहनाशेऽपि न जीवनाश इत्याह—**आधारे**ति । नाशे न इति च्छेदः ॥ ६० ॥ ६१ ॥ सवासनश्चेत् शरीरसंक्षये वासनायां तिष्ठति । निर्वासनश्चेद्व्योम्नि ब्रह्माकाशस्वभावे तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ६२ ॥ अमतेर्मूर्खस्य यस्य । 'अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः' इति श्रुतेरभयहेतौ देहनाशे भयहेतुत्वलक्षणविपरीतदर्शिनो मूढस्य मातुः स्तनादपि वेतालोत्थानसंभावनया स्तन्यपानेन जीवनमपि दुर्लभं स्यादित्याशयः ॥ ६३ ॥ देहस्य जीवव्यतिरिक्तत्वान्मास्तु तन्नाशाद्भयं, चित्तस्य जीवस्वरूपत्वात्तन्नाशात्तु जीवस्य भयं युक्तमेवेति चेत्तत्राह—**यस्ये**ति । यस्य उपाधेर्वज्रनिगडवद्बन्धनभूतस्यात्यन्तिको नाशः स्याद्वेदसौ जीवः स्मृतः प्रत्यभिज्ञातब्रह्मभावः समुदितो निरतिशयानन्दलक्षणमभ्युदयं प्राप्तो भवति, तादृशचित्तनाशो हि जीवस्य विनाशः स्यात्संभाव्यते स च तस्य मोक्षः परमपुरुषार्थ इति शास्त्रे कथ्यते । अतस्तस्मादपि भयसंभावना अत्यन्तमनुचितैवेत्यर्थः ॥६४॥ स जीवः । अनुभूयते पुनर्देहान्तरग्रहणे दृश्यते ॥ ६५ ॥ इह संसारे मरणव्यपदेशासु नदीषु तरङ्गान्तस्तृणायमानैर्जनैर्जीवैरिह संसारे देशकालतिरोहितैः स्वरूपैः एवं वर्णितप्रकारा मृतो नष्टो जातोऽभिवृद्धः सुखी दुःखीत्यादिभावा ऊह्यन्ते

वासनावस्थितो जीवो यात्युत्सृज्य शरीरकम् ।
कपिर्वनतरुं त्यक्त्वा तर्वन्तरमिवास्थितः ॥ ६७
पुनस्तदपि संत्यज्य गच्छत्यन्यदपि क्षणात् ।
अन्यस्मिन्विततं देशे कालेऽन्यस्मिंश्च राघव ॥ ६८
इतश्चेतश्च नीयन्ते जीवा वासनया स्वया ।
चिरं तदपिजीविन्या धूर्त्या धात्र्येव बालकाः ॥ ६९
वासनारज्जुवलिता जीर्णाः पर्वतकुक्षिषु ।
जरयन्त्यतिदुःखेन जीवितं जीवजीविकाः ॥ ७०

जरठजरदुपोढदुःखभाराः
परिणतिजर्जरजीविताश्च सत्यः ।
हृदयजनितवासनानुवृत्त्या
नरकभरे जनताश्चिरं पतन्ति ॥ ७१
श्रीवाल्मीकिरुवाच ।
इत्युक्तवत्यथ मुनौ दिवसो जगाम
सायंतनाय विधयेऽस्तमिनो जगाम ।
स्नातुं सभा कृतनमस्करणा जगाम
श्यामाक्षये रविकरैश्च सहाजगाम ॥ ७२

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे संसारोपदेशो नामैकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

॥ त्रयोदशो दिवसः ॥

द्विसप्ततितमः सर्गः ७२

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
देहे जाते न जातोऽसि देहे नष्टे न नश्यसि ।
त्वमात्मन्यकलङ्कात्मा देहस्तव न कश्चन ॥ १
यः कुण्डबदरन्यायो या घटाकाशसंस्थितिः ।
तत्रैकस्मिन्क्षते क्षीणे द्वे इति व्यर्थकल्पना ॥ २
विनाशिनि विनष्टेऽस्मिन्देहे स्वां स्थितिमागते ।
विनश्यामीति यः खेदी तं धिगस्त्वन्धचेतसम् ॥ ३
यादृशो रश्मिरथयोः स्नेहोद्वेगविवर्जितः ।
संबन्धस्तादृशो देहचित्तेन्द्रियमुखैश्चितेः ॥ ४
गतेतरेतरापेक्षः सरःपङ्कामलाम्भसाम् ।
यथा राघव संबन्धस्तथा देहेन्द्रियात्मनाम् ॥ ५
यादृशोऽध्वा गताध्वानां निरास्थापरिदेवनः ।
संयोगो विप्रयोगश्च तादृशो देहदेहिनोः ॥ ६
यथा कल्पितवेतालविकारभयभीतयः ।
मिथ्यैव कल्पिता एते तथा स्नेहसुखादयः ॥ ७
भूतपञ्चकसंपिण्डाद्रचिता जनताः पृथक् ।
एकस्मादेव विटपाद्विचित्रा इव पुत्रिकाः ॥ ८
काष्ठेतरत्काष्ठभारे किंचिदन्यन्न दृश्यते ।
भूतपिण्डेतरद्देहे किंचिदन्यन्न दृश्यते ॥ ९
भूतपञ्चकविक्षोभनाशोत्पादेषु हे जनाः ।
हर्षामर्षविषादानां किं भवन्तो वशं गताः ॥ १०
को नामातिशयः पुंसां स्त्रीनाम्न्यपरनाम्नि च ।
पेलवे भूतसंघाते प्रोद्भूतजनपातवत् ॥ ११
संनिवेशांशवैचित्र्यमज्ञानामेव तुष्टये ।

भ्रान्त्या वितर्कयन्त इत्यर्थः ॥ ६६ ॥ तथा ऊहनवैचित्र्ये वासनावैचित्र्यं हेतुरित्याशयेनाह—**वासने**ति ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ तान् जीवानपिधाय तिरस्कृत्य जीवितुं शीलं यस्याः सा तदपिजीविनी तथाविधया वासनया धूर्त्या । पुंयोगान्ङीष् । धूर्तासक्तया धात्र्या उपमात्रा ॥ ६९ ॥ वासनारज्जुभिर्वलिता वेष्टिताः जीवा एव परस्परोपयोगाज्जीविका जीवनोपायो येषां तथाविधा जीवाः पूर्वं जीर्णाः सांप्रतं जरयन्ति ॥ ७० ॥ जनता जीवा हृदयविहितवासनानुवृत्त्या निमित्तेन जरठेभ्योऽपि जरन्तो जीर्णाः सन्त उपोढा दारिद्र्यरोगवियोगादिदुःखभारा यैस्तथाविधाः परिणत्या नानायोनिदुर्दशापरिणामैर्जर्जरं दुःखैः खण्डनेन शिथिलीकृतमिव जीवितं यासां तथाविधाश्च सत्यो नरकभरेषु चिरं पतन्ति वसन्तीत्यहो वासनादोषप्रयुक्ता अनन्ता दुर्दशेत्यर्थः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे संसारोपदेशो नामैकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

भौतिकत्वाच्छरीरस्य शोकमोहाद्ययोग्यता ।
दृश्यदर्शनसंबन्धः साक्षी शुद्धश्च वर्ण्यते ॥ १ ॥

पूर्वार्धार्थे उत्तरार्धार्थो हेतुः ॥ १ ॥ ननु गौरोऽहं स्थूलोऽहमिति आत्मनि देहतादात्म्यानुभवाद्देहनाशे कथमात्मस्थितिस्तत्राह—**य** इति । संस्थितिर्मर्यादा सैवात्र ग्राह्या न तादात्म्यम् । तत्रैवं सति एकस्मिन्कुण्डे घटे वा क्षते नष्टे सति द्वे अपि क्षीणे इति मूढानां व्यर्थकल्पनेत्यर्थः ॥ २ ॥ विनाशिनि नश्वरस्वभावे ॥ ३ ॥ यद्यात्मनो देहादितादात्म्यं नास्ति तर्हि कथं शाखाकम्पेन वृक्ष इव तत्प्रवृत्त्यायं संसरति तत्राह—**यादृश** इति । स्नेहः प्रीतियोग्यता उद्वेगो द्वेषयोग्यता ताभ्यां विवर्जितः ॥ ४ ॥ इतरेतरापेक्षा परस्परानुरागः ॥ ५ ॥ गताध्वानामध्वगानां आस्था अहंममताभिमानः परिदेवनं तद्वियोगजो विलापः तदुभयायोग्य इत्यर्थः ॥ ६ ॥ तत्कुतस्तत्राह—**यथे**ति । कल्पितवेतालस्य विकाराः करालवदनदशनव्यादानादयस्तज्जन्यात्प्रथमभयात्पुनःपुनस्तत्स्मरणेन बालस्य भीतयः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ स्वदेहे स्नेहाद्ययोग्यत्वमुपपाद्य स्त्र्यादिपिण्डेऽपि तद्दर्शयति—**क** इति । पतङ्गवद्व्यामोहरागाभ्यां प्रोद्भूतानां जनानां विषयाग्नौ पातवद्दृश्यमाना चेष्टा येनातिशयेनोपपद्येत सोऽतिशयः को नामेत्यर्थः ॥ ११ ॥ सुकुमारसुन्दरावयवसंनिवेशविशेष एव सोऽतिशयो दृश्यते तत्राह—**संनि**-

तज्ज्ञानां तु यथाभूतभूतपञ्चकदर्शनम् ॥ १२
मिथः शिलापुत्रकयोर्यथैकोपलपुत्रयोः ।
श्लिष्टयोरपि नो रागस्तथा चित्तशरीरयोः ॥ १३
मृत्पुंसां यादृशोऽन्योन्यमाशयः संगमे भवेत् ।
बुद्धीन्द्रियात्ममनसां संगमे तादृशोऽस्तु ते ॥ १४
नान्योन्यस्नेहसंबन्धभाजनं शैलपुत्रकाः ।
देहेन्द्रियात्मप्राणाश्च कस्मात्र परिदेवना ॥ १५
इतश्चेतश्च जातानि यथा संश्लेषयन्त्यलम् ।
तरङ्गास्तृणजालानि तथा भूतानि देहदृक् ॥ १६
संयुज्यन्ते वियुज्यन्ते तृणान्यब्धिजले यथा ।
मुक्तान्तःकलनं देहे भूतान्यात्मनि वै तथा ॥ १७
आत्मा चित्ततया देहभूतान्याश्लेषयन्स्थितः ।
तृणान्यावृत्तवृत्तान्तकलनोत्सिक्तमब्धिवत् ॥ १८
प्रबोधाच्चेत्यतां त्यक्त्वा व्रजत्यात्मात्मतां स्वयम् ।
स्वस्पन्दवशतो वारि त्यक्त्वाच्छत्वमिवाच्छताम् ॥१९
ततो विश्लिष्टभूतौघो देहं संप्रति पश्यति ।
वायुस्कन्धगतो जन्तुर्वसुधामण्डलं यथा ॥ २०
पृथग्भूतगणं दृष्ट्वा देहातीतो भवत्यजः ।
परं प्रकाशमायाति सूर्यकान्तिरिवाहनि ॥ २१
जानात्यथात्मनात्मानं मानमेयामयोज्झितम् ।
मुक्तक्षीवतयेवान्तः स्वां संविदमनुस्मरन् ॥ २२
आत्मैव स्पन्दते विश्वं वस्तुजातैरिवोदितम् ।
तरङ्गकणकल्लोलैरनन्तास्वम्बुधाविव ॥ २३

एवंप्रायमहाबोधा वीतरागा गतैनसः ।
जीवन्मुक्ताश्चरन्तीह महासत्त्वपदं गताः ॥ २४
यथा चरन्ति विविधैर्मणिरत्नैर्महोर्मयः ।
निरस्तवासनाश्चित्तव्यवहारैस्तथोत्तमाः ॥ २५
न कूलकाष्ठैर्जलधिर्न रजोभिर्नभस्तलम् ।
न म्लायति निजैर्लोकव्यवहारैरिहात्मवान् ॥ २६
गतैरभ्यागतैः स्वच्छैश्चपलैर्मलिनैर्जडैः ।
न रागो नाम्बुधेर्द्वेषो भोगैश्चाधिगतात्मनः ॥ २७
यन्मनोमननं किंचित्समग्रं जगति स्थितम् ।
तच्चेत्योन्मुखचित्तत्त्वविलासोल्लसनं विदुः ॥ २८
यदहं यच्च भूतादि कालत्रितयभावि यत् ।
दृश्यदर्शनसंबन्धविस्तारैस्तद्विजृम्भते ॥ २९
यद्दृश्यं तदसत्सद्वा दृष्टिमेकामुपाश्रितम् ।
अन्यत्त्वलेपकं तस्माद्धर्षशोकदृशौ कुतः ॥ ३०
असत्यमेवासत्यं हि सत्यं सत्यं सदैव हि ।
सत्यासत्यमसद्विद्धि तदर्थं किं नु मुह्यसि ॥ ३१
असम्यग्दर्शनं त्यक्त्वा सम्यक्पश्य सुलोचन ।
न क्वचिन्मुह्यति प्रौढः सम्यग्दर्शनवानिह ॥ ३२
दृश्यदर्शनसंबन्धविस्तारैस्तद्विजृम्भते ।
दृश्यदर्शनसंबन्धे यत्सुखं पारमात्मिकम् ॥ ३३
अनुभूतिमयं तस्मात्सारं ब्रह्मेति कथ्यते ।
दृश्यदर्शनसंबन्धे सुखसंविदनुत्तमा ॥ ३४
ददात्यज्ञाय संसारं ज्ञाय मोक्षं सदोदयम् ।

वेश इति ॥ १२ ॥ भ्रात्रादिषु रागं वारयति—**मिथ** इति । एकोपलपुत्रयोरेकोपलजन्ययोः । श्लिष्टयोराश्लिष्टयोः ॥ १३ ॥ मृन्निर्मितानां पुंसां प्रतिमानां संगमे सत्यपि यादृशो ममतादिशून्य आशयो भावो भवेदित्याशयकल्पनयोक्तिः ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ इतश्च इतश्च भिन्नप्रदेशयोर्जातानि तृणजालानि ॥ १६ ॥ मुक्तान्तःकलनं निर्मुक्तरागाभिमानं यथा स्यात्तथा भूतानि पुत्रपश्वादिप्राणिनः पृथिव्यादीनि वा स्वारब्धे देहे स्वाधिष्ठाने आत्मनि च तथा संयुज्यन्ते वियुज्यन्ते चेत्यर्थः ॥ १७ ॥ यथा अब्धिरावृत्तवृत्तान्त आवर्ताकारस्तत्कल्पनेन उत्सिक्तमुपचितं वेषं प्राप्य तृणकाष्ठादीन्याश्लेषयन् स्थितस्तथा आत्मापि चित्ततया चित्तवेषं प्राप्येत्यर्थः ॥ १८ ॥ केनोपायेन तर्हि आत्मा भूताश्लेषनिमित्ताच्चित्तभावान्मुच्यते तमाह—**प्रबोधादि**त्यादिना । त्यक्त्वा आच्छत्वमनच्छत्वम् । नञ्तत्पुरुषे नकारलोपे सवर्णदीर्घौ नुडभावश्छान्दसः ॥ १९ ॥ विश्लिष्टभूतौघो मनःकृतभूताश्लेषनिर्मुक्तः । संप्रति प्रबोधकाले । वायुस्कन्धे गतः खेचरो देवादिः ॥ २० ॥ तत्फलमाह—**पृथ**गिति ॥ २१ ॥ मुक्तक्षीबतया निर्मुक्तमदिरामदतया ॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥ २४ ॥ विविधैर्मणिश्रेष्ठैः संबध्यमाना अपि तदनासक्तया तेषु शिलाशकलादिसाम्येन यथा चरन्ति व्यवहरन्ति ॥ २५ ॥ यथा तद्वदिति पदे अत्राध्याहार्ये ॥ २६ ॥ स्वच्छैर्न रागो मलिनैर्न द्वेषः । विशेषणान्युभयत्र योज्यानि । अधिगतात्मनस्तत्त्वविदः ॥ २७ ॥ कुतो न रागस्तत्राह—**यदि**ति । मनोमननं सर्वं चिद्विलास एवेति ते यतो विदुरित्यर्थः ॥ २८ ॥ यदहमादि सर्वं दृश्यदर्शनसंबन्धविस्तारैर्भाति तत्केवलं मन एव विजृम्भते नान्यदित्यर्थः ॥ २९ ॥ इह दृक् दृश्यं चेति द्वयमध्ये एकां दृष्टिमुपाश्रितं तदधीनसिद्धिकं यद्दृश्यं तदसत्सद्वेत्यनिर्णीतत्वाद्धर्षशोकायोग्यम् । अन्यत्स्वतःसिद्धं दृग्रूपं त्वलेपकमसङ्गमुत्पन्नाभ्यामपि हर्षशोकाभ्यां न युज्यत इति तयोरुभयथापि संभावनैव नास्तीत्यर्थः ॥ ३० ॥ किंचासत्ये विषये हर्षशोकौ सत्ये वा सत्यासत्ये वा न त्रिष्वपि कल्पेषु तद्योग्यतेत्याह—**असत्यमेवे**ति । असत्यमसत्यमेव । तत्र हर्षशोकयोर्निर्विषयता स्पष्टैव । सत्यं तु नित्यसत्त्वाल्लाभप्रयुक्तहर्षस्यापगमप्रयुक्तशोकस्य चायोग्यं स्पष्टमेव । यत्तु तृतीयं सत्यासत्यं तच्च विरुद्धैक्यायोगादसदेवेत्याद्यकल्पमेव प्रविशति । तथाच न किंचित्तद्योग्यं जगत्यस्तीति तद्विषये मोहोऽयुक्त एवेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ॥ ३२ ॥ किंच भोगसुखार्थं सर्वैर्दृश्यदर्शनयोर्विषयेन्द्रिययोः संबन्ध इष्यते तत्राभिव्यज्यमानं पारमात्मिकमेव स्वप्रकाशत्वादनुभूत्यभिन्नं वृत्त्युपाधिकृतभेदतारतम्यादिनिरासेनाखण्डैक्ये ब्रह्मैव तदित्याह—**दृश्यदर्शने**त्यादिना ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ विषयाकारवृत्त्या आस्वाद्यमानं विषये रागादिदोषजननेन संसारं

दृश्यदर्शनसंबन्धसुखमात्मवपुर्विदुः ॥ ३५
तद्दृश्यवलितं बन्धस्तन्मुक्तं मुक्तिरुच्यते ।
दृश्यदर्शनसंबन्धसुखसंविद्नामया ॥ ३६
क्षयातिशयमुक्ता चेत्तन्मुक्तिः सोच्यते बुधैः ।
दृश्यदर्शनसंबन्धे यानुभूतिः स्वगोचरा ॥ ३७
दृश्यदर्शननिर्मुक्ता तामालम्ब्य भवाभवः ।
सौषुप्ती दृष्टिरेषा हि यात्येवं संप्रकाशते ॥ ३८
एवं च याति तुर्यत्वमेवं मुक्तिरिति स्मृता ।
दृश्यदर्शनमुक्तायां युक्तायां परया धिया ॥ ३९
दृश्यदर्शनसंबन्धसंविदस्यां तु राघव ।
नात्मा स्थूलो न चैवाणुर्न प्रत्यक्षो न चेतरः ॥ ४०
न चेतनो न च जडो न चैवासन्न सन्मयः ।
नाहं नान्यो न चैवैको नानेको नाप्यनेकवान् ॥ ४१
नाभ्याशस्थो न दूरस्थो नैवास्ति न च नास्ति च ।
न प्राप्यो नाति चाप्राप्यो न वा सर्वो न सर्वगः ॥ ४२
न पदार्थो नापदार्थो न पञ्चात्मा न पञ्च च ।
यदिदं दृश्यतां प्राप्तं मनःषष्ठेन्द्रियास्पदम् ॥ ४३
तदतीतं पदं यत्स्यात्तन्न किंचिदिवेह तत् ।
यथाभूतमिदं सम्यग्वस्य [1]संपश्यतो जगत् ॥ ४४
सर्वमात्ममयं विश्वं नास्त्यनात्ममयं क्वचित् ।
काठिन्यद्रवणस्पन्दखावकाशावलोकनैः ॥ ४५
आत्मैव सर्वं सर्वेषु भूवार्यनिलखाग्निषु ।
सत्तैवास्ति न वस्तूनां या या राम चिता विना ।
व्यतिरिक्तं ततोऽस्तीति विद्धि प्रोन्मत्तजल्पितम् ॥ ४६
एको जगन्ति सकलानि समस्तकाल-
कल्पक्रमान्तरगतानि गतागतानि ।
आत्मैव नेतरकलाकलनास्ति काचि-
दित्थंमतिर्भव तयातिगतो महात्मन् ॥ ४७

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये देवदूतोक्ते मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे मोक्षस्वरूपोपदेशो नाम द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

त्रिसप्ततितमः सर्गः ७३

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
एवंविचारया दृष्ट्या द्वैतत्यागेन राघव ।
स्वभावः प्राप्यते तज्ज्ञैस्तज्ज्ञैश्चिन्तामणिर्यथा ॥ १
अथेमामपरां दृष्टिं शृणु रामानया यथा ।
दृश्यस्यात्मानमचलं भविष्यसि च दिव्यदृक् ॥ २
अहं खमहमादित्यो दिशोऽहमहमप्यधः ।
अहं दैत्या अहं देवा लोकाश्चाहमहं महः ॥ ३
अहं तमोऽहमभ्राणि भूः समुद्रादिकं त्वहम् ।
रजो वायुरथाग्निश्च जगत्सर्वमिदं त्वहम् ॥ ४
जगत्त्रयेऽहं सर्वत्र य आत्मैव किलास्थितः ।
कोऽहं किमन्यद्देहादि द्वित्वमेकस्य कीदृशम् ॥ ५
इति निश्चयवानन्तर्भूतमात्मतया जगत् ।
पश्य हर्षविषादाभ्यां नाशशः परिभूयसे ॥ ६
तन्मयेऽस्मिन्किल जगत्यखिले संस्थितेऽनघ ।
किमात्मीयं परं किं स्यात्कमलेक्षण कथ्यताम् ॥ ७
किं तज्ज्ञव्यतिरेकेण विद्यते यदुपागतम् ।

ददाति । तद्विवेकेनाखण्डैकात्मभावेन गृह्यमाणं तु मोक्षमित्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ क्षयातिशयौ पुण्यतारतम्यप्रयुक्तवृत्तिनाशवैशद्योत्कर्षप्रयुक्तौ तन्मुक्ता चेत् । स्वगोचरा अखण्डपूर्णानन्दस्फुरणात्मिका ॥ ३७ ॥ एवमुक्तस्वरूपालंबने सौषुप्ती स्वरूपावरणदृष्टिर्याति अपगच्छति । एषा स्वरूपदृष्टिः संप्रकाशते ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ दृश्यदर्शनसंबन्धसंवित् । एवं तुर्यत्वमेतीति पूर्वत्रान्वयः । तुर्यतालक्षणायां मुक्तौ यादृश आत्मा परिशिष्यते तं दर्शयति—अस्यां त्वित्यादिना ॥ ४० ॥ चेतनश्चैतन्यवान् । सन्मयः अस्तित्वाख्यद्वितीयभावविकारप्रचुरः । एकः एकत्वसंख्यागुणाश्रयः ॥ ४१ ॥ अभ्याशे समीपे तिष्ठतीत्यभ्याशस्थः । अस्ति सत्ताश्रयः ॥ ४२ ॥ न पदार्थो वाच्यत्वायोगात् । नापदार्थस्तुर्यादिपदलक्ष्यत्वात् । पञ्चानां भूतानामात्मा नेति न । पञ्चभूतस्वभावश्च नेत्यर्थः । उक्तार्थे उपपत्तिमाह—यदिदमिति ॥ ४३ ॥ यथाभूतं यथास्थितं सम्यक् तत्त्वतः संपश्यतः ॥ ४४ ॥ कथं तर्हि भूम्यादिभूतता दृश्यते तत्राह—काठिन्येति । आत्मैव स्वस्मिन् काठिन्यद्रवणस्य स्पन्दस्य खाख्यबृहच्छिद्रस्य अवकाशस्य प्रकाशस्य च अवलोकनैः क्रमाद्भूवार्यादिषु जगद्भावेषु नटवत्स्थित इत्यर्थः ॥ ४५ ॥ कथमात्मैवैवं स्थित इति निश्चितं तत्राह—सत्तैवेति । वस्तूनां या या सत्ता सा चिता तत्प्रथात्मना विना यतो नास्ति तत इत्यर्थः ॥ ४६ ॥ उक्तं सर्वं पिण्डीकृत्योपसंहरति—एक इति । समस्ते काले अनन्तेषु कल्पक्रमेषु च अन्तरे मध्ये गतानि निविष्टानि जगन्ति तेषु सकलानि गतागतानि जीवसंसरणानि च एक आत्मैव । इतरकलाकलना काचिन्नास्त्येव । हे महात्मन्, त्वं इत्थंमतिः संस्तया मत्या संसारमतिगतो भवेत्यर्थः ॥ ४७ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे मोक्षस्वरूपोपदेशो नाम द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

द्वे अहंभावने ग्राह्ये त्याज्याहंभावना परा ।
अहंभावत्रयापाये मुक्त्यनिच्छा च कीर्त्यते ॥ १ ॥

स्वभावः स्वस्वरूपावस्थितिलक्षणा मुक्तिः । तज्ज्ञैरात्मज्ञैः । तज्ज्ञैश्चिन्तामणितत्त्वज्ञैर्देवैः ॥ १ ॥ सर्वाहंभावदृष्टिं दर्शयितुं प्रक्रमते—अथेति ॥ २ ॥ महश्चन्द्रादिप्रभा ॥ ३ ॥ रजो रेणुः ॥ ४ ॥ सर्वातिरिक्तः परिच्छिन्नः कोऽहम् । मदन्यद्देहादि किम् । सर्वभूतस्यैकस्य मम द्वित्वं स्वगतभेदरूपं कीदृशम् ॥ ५ ॥ इति विचार्य निश्चयवान्संस्तदनन्तरं स्वान्तर्भूतं जगदात्मतया पश्य ॥ ६ ॥ तन्मये आत्ममये । स्वार्थे मयट् ॥ ७ ॥ यदुपागतं चेदिति

१ संपश्यते इति मुद्रितपुस्तके पाठः.

हर्षमेतु विषादं वा विषादे ज्ञो जगन्मयः ॥ ८
अहंकारदृशावेते सात्त्विके द्वेऽतिनिर्मले ।
तत्त्वज्ञानात्प्रवर्तेते मोक्षदे पारमार्थिके ॥ ९
परोऽणुः सकलातीतरूपोऽहं चेत्यहंकृतिः ।
प्रथमा सर्वमेवाहमित्यन्योक्ता रघूद्वह ॥ १०
अहंकारदृगन्या तु तृतीया विद्यतेऽनघ ।
देहोऽहमिति तां विद्धि दुःखायैव न शान्तये ॥ ११
अथ चैतत्त्रयमपि त्यक्त्वा सकलसिद्धये ।
यच्छेषं तदुपालम्ब्य तिष्ठावष्टब्धतत्परः ॥ १२
सर्वातीतस्वरूपोऽपि सर्वसत्तातिगोऽपि च ।
असत्तापूरितजगदस्त्येवात्मा प्रकाशकः ॥ १३
स्वानुभूत्यैव पश्याशु स एवासि सदोदितः ।
स्वाशयं हृदयग्रन्थिं त्यज तत्त्वविदांवर ॥ १४
नात्मास्त्यनुमया राम न चाप्तवचनादिना ।
सर्वदा सर्वथा सर्वं स प्रत्यक्षोऽनुभूतितः ॥ १५
यदिदं स्पर्शनं स्पन्दं किंचिद्यत्संविदाद्यपि ।
तत्सर्वमात्मा भगवान्दृश्यदर्शनवर्जितः ॥ १६
न सन्नासन्नसौ देवो नाणुर्नापि महानसौ ।
नाप्येतयोर्दृशोर्मध्यं स एवेदं च सर्वतः ॥ १७
स एव चैवं वदति स च वक्तुं न युज्यते ।
न तदन्यदिदं तात पश्यात्मानमनामयम् ॥ १८
नात्मायमयमप्यात्मा संज्ञाभेद इति स्वयम् ।
तेनैव सर्वगतया शक्त्या स्वात्मनि कल्पितः ॥ १९
संस्थितः स हि सर्वत्र त्रिषु कालेषु भास्करः[1] ।
सूक्ष्मत्वात्सुमहत्त्वाच्च केवलं न विभाव्यते ॥ २०
सत्स्वनन्तपदार्थेषु जीवत्वेनाभिबिम्बति ।
आत्मा पुर्यष्टकादर्शे स्वभाववशतः स्वतः ॥ २१
पुर्यष्टकोदयादेव स्वयमात्मानुभूयते ।
सर्वदा सर्वसंस्थः खे घनास्पन्दादिवानिलः ॥ २२
चिदात्मा सर्वगो व्यापी न क्वचिन्नाम संस्थितः ।
यद्वत्सर्वपदार्थानां सत्ता तद्वन्महेश्वरः ॥ २३
सति पुर्यष्टके तस्मिञ्जीवः स्फुरति नोपले ।
सति वायाविव रजः सति दीप इवेक्षणम् ॥ २४
इयं पुर्यष्टके स्वेच्छा स्वात्मन्येवात्मनि स्थिते ।
सति स्फुरत्यभ्युदिते भानाविव जनैषणा ॥ २५
यदि सूर्ये स्थिते व्योम्नि तादृशोचितसंस्थितिः ।
नश्यति व्यवहारोऽयं भास्करे तत्किमागतम् ॥ २६
यद्यात्मनि स्थिते देवे तत्सत्ता लब्धसंस्थितिः ।
देहो नाशमुपायाति तत्किं नष्टमिहात्मनि[2] ॥ २७
न जायते न म्रियते नादत्ते नाभिवाञ्छति ।

शेषः । विषादे तु दृश्यमाने अज्ञ एवासौ । यतो जगन्मयो न चिन्मय इत्यर्थः ॥ ८ ॥ एते वक्ष्यमाणे । संधिरार्षः ॥ ९ ॥ अणुः आकाशवदस्थूलस्वभावः । सकलादवस्थात्रयदृश्यादतीतः ॥ १० ॥ विद्यते स्वभावतो न शास्त्रतः ॥ ११ ॥ यत् शेषं शिष्यमाणं निरहंभावं पूर्णचिन्मात्रम् ॥ १२ ॥ शोधनेन सर्वातीतस्वरूपो बाधनेन तु सर्वासत्तां गतः । सर्वबाधे आत्मापरिशेषशङ्कां वारयति—**असत्तेति** । असत्तया जगद्बाधोपायेनैव स्वेन आपूरितं जगद्येन ॥ १३ ॥ युक्तयः शास्त्राणि गुरुवचनानि च दिक्प्रदर्शनमात्रं तत्परिचयस्तु स्वानुभवेनैवेत्याशयेनाह—**स्वानुभूत्येति** । आशया देहादिवासनास्तत्सहितं हृदयग्रन्थिमहंकारतादात्म्याध्यासम् ॥ १४ ॥ ननु 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि' इति श्रुतेर्धर्माधर्मादिवच्छ्रुतितद्दर्शितयुक्तिमात्रविश्वासादलौकिक आत्मास्तीति ज्ञायते स कथं स्वानुभववेद्यः स्यात्तत्राह—**नेति** । न धर्मादिवदत्यन्तपरोक्षात्मसद्भावं प्रतिपादयितुं श्रुत्यादयः प्रवृत्ताः किंतु सर्वानुभवसिद्धसत्ताकमात्मानं विवेचयितुमिति भावः ॥ १५ ॥ सर्वेषां स प्रत्यक्ष इति यदुक्तं तदुपपादयति—**यदिदमिति** । बाह्याभ्यन्तरविषयेषु अन्तःकरणवृत्तिस्पन्दनात्स्पन्दिं यद्दर्शनं साक्षादर्थप्रथारूपमपरोक्षं प्रसिद्धं यच्च किंचिदनुमित्युपमितिशाब्दसंविदाद्यपि प्रसिद्धं तत्सर्वं दृश्यस्य विषयस्य दर्शनस्यान्तःकरणवृत्त्युपाधेश्च वर्जने भगवान्स्वप्रकाश आत्मैव नित्यापरोक्षः सर्वानुभवसिद्धः परिशिष्यत इत्यर्थः । तथाच श्रुतिः 'प्रतिबोधविदितं मतममृतत्वं हि विन्दते' इति ॥ १६ ॥ तस्य प्रत्यक्षपरोक्षवेद्यव्यक्ताव्यक्तोभयवैलक्षण्योक्त्या दृश्यदर्शननिर्मुक्ततामुपपादयति—**न सन्नासन्निति** । तस्मिन् जगद्बाधप्रदर्शनेनापि तदुपपादयति—**स एवेति** ॥१७॥ एवं वागादिकर्मेन्द्रियप्रवृत्तिनिमित्ततया च तदव्यवहार्यं तं परिचीय वागादेस्तद्विषयस्य च तत्र बाधेन स एव परिशेष्य इत्याशयेनाह—**स एवेति** । इदं वागादि तद्व्यवहार्यं च ॥१८॥ आत्मानात्मनामरूपविभागस्तेनैव स्वाज्ञानशक्त्या कल्पित इति बाध्यत्वोपपत्तिरित्याशयेनाह—**नेति** ॥ १९ ॥ नित्यापरोक्षस्वप्रकाशपूर्णस्वभावोऽपि सूक्ष्मत्वात्स्थूलासक्तबुद्धिभिः स न विभावयितुं शक्य इत्यर्थः ॥ २० ॥ स्थूलासक्तौ तु तस्य मोहात्पुर्यष्टकोपाधौ प्रतिबिम्बनेन जीवभावापत्तिर्निमित्तमित्याशयेनाह—**सत्स्विति** । सत्सु सर्गक्रमेणोत्पन्नेषु भोग्यभोगायतनाद्यनेकपदार्थेषु ॥ २१ ॥ अनुभूयते अहमित्यभिव्यक्तस्वरूपः क्रियते । घनेन मूर्तेन व्यजनादिना । आस्पन्दान्नोदनात् ॥२२॥ नामेत्यवधारणे । क्वचिद्देहे एव संस्थित इति नेत्यर्थः ॥ २३ ॥ परिच्छिन्नाहंतया स्फुरणे तु पुर्यष्टकं हेतुरित्याह—**सतीति** ॥२४॥ पुर्यष्टके इयं प्रसिद्धा स्वेच्छाप्रीतिर्विचित्रभोगेच्छा च परमप्रेमास्पदे निरतिशयानन्दे स्वात्मनि स्थिते स्फुरति । यथा भानौ सूर्ये नभसि स्थिते सति सर्वजनानां तत्तत्क्रियाफलैषणा स्फुरति तद्वत् । 'आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति' इति श्रुतेरात्मैव सर्वव्यवहारदूरोऽपि प्रियाप्रियादिसर्वव्यवहारनिर्वाहक इत्यर्थः ॥ २५ ॥ अस्त्वेवं किं ततस्तत्राह—**यदीति** । तादृशे तत्तदेषणाफले उचिता अनुरूपा स्थितिर्यस्य ॥ २६ ॥ २७ ॥ आत्मा

१ भास्वरः इति पाठः. २ नष्टमिहात्मन इति पाठः.

न मुक्तो न च बद्धोऽयमात्मा सर्वस्य सर्वदा ॥ २८
आत्मप्रबोधाभ्युदिता निरात्मन्यात्मतां गता ।
सर्परज्जुभ्रमाकारा भ्रान्तिर्दुःखाय केवलम् ॥ २९
अनादित्वान्न जातोऽयमजातत्वान्न नश्यति ।
आत्मात्मव्यतिरिक्तं तु नाभिवाञ्छत्यसंभवात् ॥ ३०
दिक्कालाद्यनवच्छेदान्न बद्धोऽयं कदाचन ।
बन्धाभावे क्व मुक्तिः स्यादमोक्षस्तेन संस्थितः ॥ ३१
एवंगुणविशिष्टोऽयमात्मा सर्वस्य राघव ।
अविचारवशान्मूढो लोकोऽयं परिरोदिति ॥ ३२
सम्यगालोकिताशेषपूर्वापरजगत्क्रमः ।
मा शोकं गच्छ सुमते मौर्ख्योपगतलोकवत् ॥ ३३
द्वे एव कलने त्यक्त्वा मोक्षबन्धात्मिके यथा ।
विदुषा व्यवहर्तव्यं यन्त्रेणेवात्ममौनिना ॥ ३४
न मोक्षो नभसः पृष्ठे न पाताले न भूतले ।
मोक्षो हि चेतो विमलं सम्यग्ज्ञानविबोधितम् ॥ ३५
सकलाशास्वसंसक्तया यत्स्वयं चेतसः क्षयः ।
स मोक्षनाम्ना कथितस्तत्त्वज्ञैरात्मदर्शिभिः ॥ ३६
यावत्प्रबोधो विमलो नोदितस्तावदेव सः ।
मौर्ख्याद्दीनतया राम भक्त्या मोक्षोभिवाञ्छयते ॥ ३७
परं प्रबोधमासाद्य चित्ते चित्तत्त्वतां गते ।
दश मोक्षा न वाञ्छयन्ते किमुतैको हि मोक्षकः ॥ ३८
अयं मोक्षस्त्वयं बन्धः पेलवां कलनामिति ।
परित्यज्य महात्यागी स त्वमेव भवाभव ॥ ३९
परिगलितविकल्पनां प्रयातः
सगरसुतौघनिखातमेखलाङ्कम् ।
अवनिवलयमन्तरस्तसङ्ग-
श्चिरमनुपालय सर्वदोदितश्रीः ॥ ४०

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे स्वात्मविचारो नाम त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

चतुःसप्ततितमः सर्गः ७४

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
लीलयाऽपश्यति वपुः कालेनात्मनि जायते ।
रम्यस्यापश्यतो वक्त्रं हृदि दौरूप्यधीरिव ॥ १
तद्वशादियमायाता महती मेदुरोदरा ।
माया मदमहाशक्तिः सुरास्वादलवादिव ॥ २
तयानया विकारिण्या तदतद्भावभूतया ।
इदं संपन्नमखिलं तापादिव मरौ पयः ॥ ३
मनो बुद्धिरहंकारो वासनाश्चेन्द्रियाण्यपि ।
एवंकलितनामाङ्कैः स्फुरत्यात्माब्धिरम्बुभिः ॥ ४
चित्ताहंकारयोर्द्वित्वं वचस्यस्ति न वस्तुतः ।
यच्चित्तं स ह्यहंकारो योऽहंकारो मनो हि तत् ॥ ५
व्यतिरिक्तं हिमाच्छौक्ल्यमिति संकल्प्यते यथा ।

तर्हि स्वतः कीदृशस्तमाह—**नेति** ॥ २८ ॥ अतएव तस्याज्ञानादेवानर्थभ्रान्तिरित्याह—**आत्मेति** ॥ २९ ॥ प्रबोधे तर्हि कीदृशस्तमाह—**अजातत्वादिति** ॥ ३० ॥ ३१ ॥ एवंगुणविशिष्ट इत्थंस्वभाव इति यावत् ॥ ३२ ॥ मौर्ख्येणोपगता ये लोका जनास्तद्वत् ॥ ३३ ॥ यथा पर्वतदेशे जलयन्त्रेण पेषणे प्रवृत्ते तत्संनिधिमात्रेण तत्कुर्वाणेनेव स्थितेन आत्मना स्वतस्तु मौनिना कामादिव्यापारशून्येन पुरुषेण स्थीयते तथा विदुषा देहादिना व्यवहर्तव्यमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ सम्यग्ज्ञानेन विबोधितं बोधात्ममात्रतां नीतम् ॥ ३५ ॥ आशास्वाशास्यमानेषु विषयेष्वसंसक्त्या । स्वयं स्वपरिणामबोधवृत्त्या क्षयः ॥ ३६ ॥ दीनतया कार्पण्येन । भक्त्या नित्यप्राप्तेऽप्यप्राप्तिकल्पनया ॥ ३७ ॥ चित्तत्त्वतां पारमार्थिकचिन्मात्रताम् । स्वात्मव्यतिरिक्ता दशमोक्षाश्चेत्स्युस्तेऽपि न वाञ्छयन्ते किमुत एकोऽल्पो मोक्षो मोक्षको वाञ्छयते इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ हे अभव, सः मोक्षस्त्वमेव भव ॥ ३९ ॥ परिगलिता विकल्पना यत्र तथाविधां दशां प्रयातस्त्वं सगरसुतैर्निखाता मेखला समुद्रस्तदङ्कं तच्चिह्नितमवनिवलयं चिरमनुपालय । यतस्त्वमन्तः अस्तसङ्गस्ततस्ते राज्यादिपालनं न दोषायेत्यर्थः ॥ ४० ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे स्वात्मविचारो नाम त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

प्रमादात्संसृतिभ्रान्तिः प्रबोधात्पूर्णता सदा ।
जीवन्मुक्तिगुणालिश्च विस्तरेणात्र वर्ण्यते ॥ १ ॥

'अविचारवशान्मूढो लोकोऽयं परिरोदिति' इति यदुक्तं तदादौ प्रपञ्चयति—**लीलये**त्यादिना । प्रलयसुषुप्त्योरज्ञानावृतत्वान्निरतिशयानन्दरूपत्वात्परमप्रेमास्पदं स्वस्वरूपमपश्यति आत्मनि कामकर्मवासनापरिपाकक्रमप्राप्तेन सर्गजागरादिकालेन लीलया चिद्विलासेनैव वपुः सूक्ष्मस्थूलसमष्टिव्यष्टिशरीरं जायते । यथा रम्यस्य कान्तापुत्रादेर्वक्त्रमपश्यतो विरहिपुरुषस्य हृदि म्लानिकार्श्यादिदौरूप्यापादिका दौर्मनस्यधीर्निरन्तरं जायते तद्वदित्यर्थः ॥ १ ॥ तस्य देहद्वयस्य वशात्तदहंभावाध्यासेन तद्वशताप्राप्तेरियं निरतिशयानर्थरूपा माया मिथ्याभूतैव रागलोभमोहादिर्मदस्य महाशक्तिरायाता ॥ २ ॥ तयानया रागादिशक्त्या । प्रवृत्तिभोगपुण्यपापवासनाद्यनर्थपरम्पराविकारवत्या । तस्य परमात्मनः अतद्भावोऽन्यथाभावस्तेन भूतया लब्धसत्तया ॥ ३ ॥ एवं कलितानि नामान्यङ्कानि रूपाणि च यैस्तथाविधैः स्वस्वरूपाम्बुभिः ॥ ४ ॥ अनर्थप्राप्तिप्रकारमुक्त्वा तदुच्छेदोपायं वक्तुं प्रथममर्थचेतनाच्चित्तं तन्मननान्मनस्तदध्यवसायाद्बुद्धिस्तदभिमानादहंकार इति एकमेवान्तःकरणमङ्कुरकाण्डमूलप्ररोहशाखादिप्ररोहक्रमेण वृक्ष इव सर्वतः प्रसृतमवतिष्ठत

मुधैव कल्प्यते भेदश्चित्ताहंकारयोस्तथा ॥ ६
मनोहंकारयोरन्तर्द्वयोरेकतरक्षये ।
क्षीणे द्वे एव हि यथा पटशौक्ल्ये पटक्षये ॥ ७
तुच्छां मोक्षधियं त्यक्त्वा बन्धबुद्धिं तथैषणाम् ।
स्ववैराग्यविवेकाभ्यां केवलं क्षपयेन्मनः ॥ ८
मोक्षो मेऽस्त्विति चिन्तान्तर्जाता चेदुत्थितं मनः ।
मननोत्के मनस्युच्चैर्वपुर्दोषाय केवलम् ॥ ९
आत्मन्यतीते सर्वस्मात्सर्वभूतेऽथवा तते ।
को बन्धः कश्च वा मोक्षो निर्मूलं मननं कुरु ॥ १०
वायुः स्पन्दनधर्मत्वाद्यदा चलति देहके ।
तदा स्फुरति हस्ताङ्गरसनापल्लवावली ॥ ११
पादपे पल्लवश्रेणीं चालयत्यनिलो यथा ।
तथैवाङ्गावलीं वायुर्देहे संचालयत्यलम् ॥ १२
चित्सर्वव्यापिनी सूक्ष्मा न चला नैव चाल्यते ।
न स्वतः स्पन्दमायाति देवाचल इवानिलैः ॥ १३
प्रतिबिम्बितसर्वार्था केवलं स्वात्मनि स्थिता ।
प्रकाशयति बोधेन जगन्तीमानि दीपवत् ॥ १४
तत्र कोऽयं मुधा मोहो भवतामतिदुःखदः ।
अयं सोऽहं ममाङ्गानि ममेदं चेति दुर्धियाम् ॥ १५
इति कल्लोलहतया दृशा नित्यमनित्यया ।
ज्ञत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वक्रिया समुपलभ्यते ॥ १६
तत्रायमहमागन्ता भोक्ता कर्तेति जायते ।
मुधैवाज्ञाततापोत्था मृगतृष्णेव वासना ॥ १७
अज्ञतैषा मनोमत्तमृगं[1] विषयतर्षुलम् ।
असत्यैव हि सत्येव मृगतृष्णेव कर्षति ॥ १८
विज्ञाता सत्यरूपाङ्ग नाशं याति पलायते ।
विप्रमध्यात्परिज्ञाता यथा चाण्डालकन्यका ॥ १९
अविद्या संपरिज्ञाता न चैनं परिकर्षति ।
मृगतृष्णा परिज्ञाता तर्षुलं नावकर्षति ॥ २०
परमार्थावबोधेन समूलं राम वासना ।
दीपेनेवान्धकारश्रीर्गलत्यालोक एति च ॥ २१
नास्त्यविद्येति संजाते निश्चये शास्त्रयुक्तितः ।
गलत्यविद्या तापेन तुषारकणिका यथा ॥ २२
देहस्यास्य जडस्यार्थे किं भोगैरितिनिश्चयः ।
भिनत्त्याशामलं ज्ञाता पञ्जरं केसरी यथा ॥ २३
आशापरिकरे राम नूनं परिहृते हृदा ।
पुमानागतसौन्दर्यो ह्लादमायाति चन्द्रवत् ॥ २४
परां शीतलतामेति वृष्टिधौत इवाचलः ।
निर्वृतिं परमां धत्ते प्राप्तराज्य इवाधमः ॥ २५
शोभते परया लक्ष्म्या शरदीव नभस्तलम् ।
आत्मन्येव न मात्युच्चैः कल्पस्यान्त इवार्णवः ॥ २६
भवत्यपेतसंरम्भो वृष्टिमूक इवाम्बुदः ।
तिष्ठत्यात्मनि संवेत्ता प्रशान्त इव वारिधिः ॥ २७
परं धैर्यमुपादत्ते स्थैर्यं मेरुरिवाचलः ।
राजते स्वच्छया लक्ष्म्या शान्तेन्धन इवानलः ॥ २८
भवत्यात्मनि निर्वाणः प्रशान्त इव दीपकः ।
तृप्तिमायाति परमां नरः पीतामृतो यथा ॥ २९
अन्तर्दीपो घट इव मध्यज्वाल इवानलः ।
स्फुरद्दीप्तिर्मणिरिव प्रयात्यन्तः प्रकाशताम् ॥ ३०
सर्वात्मकं सर्वगतं सर्वेशं सर्वनायकम् ।
सर्वाकारं निराकारं स्वमात्मानं प्रपश्यति ॥ ३१

इत्याह—**चित्ते**ति द्वाभ्याम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ऐक्योक्तिफलमाह—**मन** इति ॥ ७ ॥ इदानीं तदुच्छेदोपायमाह—**तुच्छा**मिति ॥ ८ ॥ मोक्षेच्छा कुतस्त्याज्या तत्राह—**मोक्ष** इति । मनसि मननोत्के सति तदेव वपुः शरीराकारं भवति, तच्च पुनर्बहिर्मुखतापादनाद्दोषायेत्यर्थः ॥ ९ ॥ परिच्छिन्नवपुर्भाव एवास्य दोषो न शुद्धात्मभावो जगदात्मभावो वेत्याशयेनाह—**आत्मनी**ति । तस्मात्परिच्छेदमननमेव निर्मूलं कुर्वित्यर्थः ॥ १० ॥ प्राणादिवाय्वधीनचलनादिधर्मकदेहादिवैलक्षण्यमात्मनो दर्शयति—**वायु**रित्यादिना । स्फुरति संचलति ॥ ११ ॥ १२ ॥ देवाचलो मेरुः ॥ १३ ॥ नन्वस्तु शुद्धात्मभावे एवं, सर्वात्मभावे तु शाखाचलनाद्वृक्षस्येवात्मनश्चलनं दुर्वारमिति चेत्तत्राह—**प्रतिबिम्बिते**ति । तथाच चलदनेकप्रतिबिम्बात्मभावापन्नापि स्फटिकशिला यथा कूटस्था तथा आत्मापीति भावः ॥ १४ ॥ तत्रैवमत्यन्तवैधर्म्ये सति अयं देहः स प्रसिद्धोऽहम् । इदं बाह्यं स्त्रीपुत्रादि च मम इति मोहः । भवतामिति रामेतरजनान्प्रत्युक्तिः । दुस्थिता धीर्येषाम् । 'यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञाः' इति ध्यायत्यर्थं प्रति दुरः अगतित्वात् 'गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण् नेष्यते' इत्युक्तेर्न यण् ॥ १५ ॥ एवमत्यन्तवैधर्म्येऽपि देहे ज्ञत्वादय आत्मनि कर्तृत्वादयश्च विरुद्धधर्मा अविद्याकल्लोलरागाद्युपहतया देहादितादात्म्यसंसर्गाध्यासप्रयुक्तत्वादनित्यया भ्रान्तिदृशैवोपलभ्यन्त इत्यर्थः ॥ १६ ॥ उपलब्ध्यनुसारेणैवोत्तरोत्तरभ्रान्तिबीजभूता वासनापि जायत इत्याह—**तत्रे**ति । अज्ञातः तूलाज्ञानावृतस्तापो मरुदातपस्तदुत्था ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ आलोकः अपरिच्छिन्नात्मप्रकाशः । एति आविर्भवति ॥ २१ ॥ २२ ॥ इतिनिश्चय इति बहुव्रीहिः । ज्ञाता तत्त्वज्ञः । आशाप्रयोजकं मलमज्ञानं भिनत्ति ॥ २३ ॥ आशायाः परिकरे परिवारभूते देहाभिमानादौ ॥ २४ ॥ अधमो दरिद्रः ॥ २५ ॥ न माति न संमितो भवति । न परिच्छिद्यत इति यावत् ॥ २६ ॥ अपेतसंरम्भस्त्यक्तदुरभिनिवेशः । वर्षासु वृष्ट्या शरदि मूको गर्जनादिशून्यः ॥ २७ ॥ धैर्यं विषयैरप्रधृष्यताम् । स्थैर्यं भयस्थानैरप्रकम्प्यताम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ व्यवहारे सर्वाकारं परमा-

[1] १ एनं मनोमृगम्.

हसत्यलमतीतास्ताः पेलवा दिवसावलीः ।
यासु स्मरशरश्रेणीचपलं चित्तमास्थितम् ॥ ३२
सङ्गरङ्गविनिष्क्रान्तः शान्तमानमनोज्वरः ।
अध्यात्मरतिरासीनः पूर्णः पावनमानसः ॥ ३३
निर्मृष्टकामपङ्काङ्कश्छिन्नबन्धनिजभ्रमः ।
द्वन्द्वदोषभयोन्मुक्तस्तीर्णसंसारसागरः ॥ ३४
प्राप्तानुत्तमविश्रान्तिर्लब्धालभ्यपरास्पदः ।
अनिवृत्तिपदं प्राप्तो मनसा कर्मणा गिरा ॥ ३५
सर्वाभिवाञ्छितारम्भो न किंचिदपि वाञ्छति ।
सर्वानुमोदितानन्दो न किंचिदनुमोदते ॥ ३६
न ददाति न चादत्ते न स्तौति न च निन्दति ।
नास्तमेति न चोदेति न तुष्यति न शोचति ॥ ३७
सर्वारम्भपरित्यागी सर्वोपाधिविवर्जितः ।
सर्वाशासंपरित्यागी जीवन्मुक्त इति स्मृतः ॥ ३८
सर्वैषणाः परित्यज्य चेतसा भव मौनवान् ।
धारा निरवशेषेण यथा त्यक्त्वा पयोधरः ॥ ३९
न तथा सुखयत्यङ्ग संलग्ना वरवर्णिनी ।
यथा सुखयति स्वान्तमिन्दुशीता निराशता ॥ ४०
न तथेन्दुः सुखयति कण्ठलग्नोऽपि राघव ।
नैराश्यं सुखयत्यन्तर्यथा सकलशीतलम् ॥ ४१
पुष्पपूर्णनवलतो न तथा राजते मधुः ।
यथोदारमतिर्मौनी नैराश्यसममानसः ॥ ४२
न हिमाद्रेर्न मुक्ताभ्यो न रम्भाभ्यो न चन्दनात् ।
न च चन्द्रमसः शैत्यं नैराश्यादवाप्यते ॥ ४३
अपि राज्यादपि स्वर्गादपीन्दोरपि माधवात् ।
अपि कान्तासमासङ्गान्नैराश्यं परमं सुखम् ॥ ४४
तृणवन्नोपकुर्वन्ति यत्र त्रिभुवनश्रियः ।
सा परा निर्वृतिः साधो नैराश्यादुपलभ्यते ॥ ४५
आपत्करञ्जपरशुं परमाया निर्वृतेः पदम् ।
पुष्पगुच्छं शमतरोरालम्बस्व निराशताम् ॥ ४६
गोष्पदं पृथिवी मेरुः स्थाणुराशाः समुद्गिकाः ।
तृणं त्रिभुवनं राम नैराश्यालंकृताकृतेः ॥ ४७
दानादानसमाहारविहारविभवादिकाः ।
क्रिया जगति हस्यन्ते निराशैः पुरुषोत्तमैः ॥ ४८
पदं यस्य न बध्नाति कदाचित्कलना हृदि ।
तृणीकृतत्रिभुवनः केनासावुपमीयते ॥ ४९
इदमेवास्त्विदं मास्तु ममेति हृदि रञ्जना ।
न यस्यास्ति तमात्मेशं तोलयन्ति कथं जनाः ॥ ५०
सर्वसंकटपर्यन्तमसंकटमलं सुखम् ।
सौभाग्यं परमं बुद्धेर्नैराश्यमवलम्ब्यताम् ॥ ५१
नाशास्तेनत्वमाशानां विद्धि मिथ्याभ्रमं जगत् ।
वहद्रथस्थदिक्चक्रपरावर्तवदुत्थितम् ॥ ५२
किं मुह्यसि महाबाहो मूर्खवद्बोधितोऽपि सन् ।
ममेदं तदयं सोऽहमित्युद्भ्रान्तेन चेतसा ॥ ५३

र्थतो निराकारम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ विषयिजनसङ्गाद्विषयानुरञ्जनाच्च विनिष्क्रान्तः ॥ ३३ ॥ शीतोष्णसुखदुःखादयो द्वन्द्वदोषाः ॥ ३४ ॥ अनिवृत्तिपुनरावृत्तिशून्यं पदं साम्राज्यम् । मनसेत्यादेरुत्तरत्रान्वयः ॥ ३५ ॥ सर्वैर्जनैरुपादेयतया अभिवाञ्छित आरम्भश्चारित्र्यं यस्य । आनन्दश्चारित्र्यफलम् ॥ ३६ ॥ अस्तं स्वरूपतिरोधानं नैति नोदेति । उदयं पुनः स्वरूपाविर्भावं च नैति सकृद्विभातत्वादित्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ रामं प्रति तल्लक्षणानि शिक्षयति—**सर्वैषणा** इत्यादिना । निरवशेषेण निःशेषतया धाराः जलानि त्यक्त्वा पयोधरो यथा भवति तथेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ एषणात्यागमेव प्रशंसति—**न तथे**त्यादिना ॥ ४० ॥ सकलं जगच्छीतलं यस्मात्तत्सकलशीतलम् ॥ ४१ ॥ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ स्थाणुश्छिन्नावशिष्टतरुः । आशा दिशः । समुद्गिकाः क्षुद्रसंपुटिकाः ॥ ४७ ॥ दानं लौकिकं शास्त्रीयं च । आदानं धनादेः स्वीकारः । समाहारः संग्रहेण कोशाद्युपचयः । विहारो धनव्ययेन पुत्रक्रीडनम् । विभवा वस्त्रालंकारान्नपानादिसंभारसंपत्तयस्तदादिकाः । हस्यन्ते बह्वायासतुच्छफलानर्थबीजस्य मूढैरन्यथाभिमतत्वेन हासयोग्यत्वादिति भावः ॥ ४८ ॥ कलना आशा ॥ ४९ ॥ आत्मनो मनस ईशं स्वाधीनचित्तम् । आत्मा स्वयमेवेशः सर्वेश्वरस्तं वा ॥ ५० ॥ पर्यन्तं पारम् । बुद्धेः परमं सौभाग्यं सार्थक्यम् ॥ ५१ ॥ हे राम, ते तव आशा न सन्ति । त्वं च आशानां संबन्धी नासि । अतो वैराग्यादिसाधनसंपत्त्या मुख्याधिकारित्वात्तत्त्वज्ञानसंपत्त्या जगत् वहति धावति, रथे स्थितस्य पुंस उभयपार्श्वदिशोर्भ्रान्त्या तरुगुल्मादेश्चक्राकारपरावर्तवन्मिथ्याभ्रममात्रं विद्धीत्यर्थः । अथवा न आशाऽवलम्ब्यताम् । आशानां स्तेनत्वं विवेकविज्ञानापहारेणात्मसुखविभ्रंशकत्वमेव । जागतं हि सुखं मूढैराशासहस्रैराशास्यते । जगत्तु मिथ्याभ्रमं वहति रथे स्थितयोश्चक्रयोरूर्ध्वाधोदिक्षु परावर्तो यद्वन्नेम्यवलम्बिपिपीलिकादेः पतनपेषणाद्यनर्थहेतुस्तद्वत्स्वावलम्बिनां जननमरणाद्यनर्थार्थमेवोत्थितं विद्धीत्यर्थः । अथवा ननु उत्कृष्टसुखाशया निकृष्टसुखाशाप्रमोषदर्शनात्पूर्वपूर्वाशाप्रमोषार्थमाशान्तरोपादाने आशाभिवृद्धिरेव स्यान्न नैराश्यमिति रामशङ्कामालक्ष्याह—**नेति** । उत्कृष्टाशानां निकृष्टाशास्तेनत्वं अभिप्रेत्य नैराश्यं मयोक्तमिति न विद्धि । यतो जगन्मिथ्यावस्तुष्वेव आशापरम्पराजननेन भ्रमयति तथाविधम् । उत्कर्षनिरूपकापकर्षस्यैवाप्रसिद्धेः । यतो वहद्रथस्थस्य दिक्चक्रेषु पर्यायेण परावर्तो भ्रमणं वहद्रथवेगेन दिङ्मोहो वा तद्वदुत्थितं तदित्यर्थः । अथवा न आशास्तेनत्वमाशानाम् । वित् हि इति च्छेदः । वित् आत्मवेत्ता किंचिदपि नाशास्ते न वाञ्छति । हि यस्माज्जगन्मिथ्याभ्रमम् । नाशास्यं पुरुषार्थरूपं जगत्यस्ति अतस्त्वं आशानां संबन्धी न भवेत्यर्थः । शेषं प्रागवत् ॥ ५२ ॥ आत्यन्तिकनैराश्योपायमन्विष्य तददर्शनान्मुह्यमानमिव राम-

---

१ अतीताः स्वाः इत्यपि क्वचित्.

आत्मैवेदं जगत्सर्वं नानात्वेह न विद्यते ।
एकरूपं जगज्ज्ञात्वा धीरैर्नाम न खिद्यते ॥ ५४
यथाभूतपदार्थौघदर्शनादेव राघव ।
परमाश्वासनं बुद्धेर्नैराश्यमधिगच्छति ॥ ५५
भावाभावविसंवादमुक्तमाद्यन्तयोः स्थितम् ।
यद्रूपं तत्समालम्ब्य पदार्थानां स्थितिं कुरु ॥ ५६
वैराग्यवीरमनसो मायेयमतिमोहिनी ।
पलाय्य याति संसारी मृगी केसरिणो यथा ॥ ५७
कान्तामुद्दाममदनां लोलां वनलतामिव ।
जर्जरोपलपाञ्चालीसमां पश्यति धीरधीः ॥ ५८
भोगा नानन्दयन्त्यन्तः खेदयन्ति न चापदः ।
हृदयश्रियो हरन्त्यङ्ग नतमद्रिमिवानिलाः ॥ ५९
रक्तबालाङ्गनस्यापि ज्ञस्योदारधिया मुनेः ।
कणशः पांसुतां यान्ति मनसः स्मरसायकाः ॥ ६०
रागद्वेषैः स्वरूपज्ञो नावशः परिकृष्यते ।
स्पन्द एवास्य नैताभ्यां किमुताक्रमणं भवेत् ॥ ६१
समदृष्टलतालोलवनितोऽद्रिशिलाकृतिः ।
रमते नैष भोगेषु पान्थो मरुमहीष्विव ॥ ६२
अयत्नोपनतं सर्वं लीलयाऽसक्तमानसः ।
भुङ्क्ते भोगभरं प्राज्ञस्त्वालोकमिव लोचनम् ॥ ६३
काकतालीयवत्प्राप्ता भोगाली ललनादिका ।
स्वादिताप्यङ्ग धीरस्य न दुःखाय न तुष्टये ॥ ६४
सम्यग्दृष्टपथं तज्ज्ञं सुखदुःखमती मनाक् ।
द्वे वीच्याविव शैलेन्द्रं क्षोभं नेतुं न शक्नुतः ॥ ६५
हेलयालोकयन्भोगान्मृदुर्दान्तो गतज्वरः ।
स्वमेव पदमालम्ब्य सर्वभूतान्तरस्थितम् ॥ ६६
ज्ञस्तिष्ठति गतव्यग्रो व्यग्रेणापि समन्वितः ।
जगन्ति जनयन्नेव ब्रह्मेवात्मपरायणः ॥ ६७
आपतत्सु यथाकालं यथादेशं यथाक्रमम् ।
सुखदुःखेषु न क्षोभमेति भूभृदृतुष्विव ॥ ६८
मज्जतोऽपि बहुज्ञस्य राम कर्मेन्द्रियभ्रमैः ।
असक्तमनसो नित्यं न किंचिदपि मज्जति ॥ ६९
कलङ्क्यन्तःकलङ्केन प्रोच्यते हेम नान्यथा ।
भावासक्त्या समासक्त उक्तो जन्तुर्हि नान्यथा ॥ ७०
शरीराद्यतिरिक्तं ज्ञं पश्यतः प्रविवेकिनः ।
विकर्तिताङ्गकस्यापि न किंचित्प्रविकर्तितम् ॥ ७१
सकृत्प्रभातं विमलं यज्ज्ञातं ज्ञातमेव तत् ।
नहि बन्धुः परिज्ञातः पुनरज्ञाततां व्रजेत् ॥ ७२
सर्पभ्रान्तौ निवृत्तायां न रज्वां सर्पभावना ।
पुनरेति यथा प्रावृण्नदी गिरितटाच्युता ॥ ७३
न हेम तापशुद्धाङ्गं स्वभावमलमागतम् ।
कर्दमे मग्नमपि सत्समादत्ते मलं पुनः ॥ ७४
क्षीणे स्वहृदयग्रन्थौ न बन्धोऽस्ति पुनर्गुणैः ।
यत्नेनापि पुनर्बद्धं केन वृन्ते च्युतं फलम् ॥ ७५
अवच्छेदविचाराभ्यामभितः खण्डशो गतम् ।
पाषाणं च मणिं चैव संधातुं कस्य शक्तता ॥ ७६

मुपलक्ष्य देहादावहंममतात्याग एव प्रागुक्तस्तदुपाय इत्याग्रहेण स्मारयन्नाह—**किं मुह्यसीति**। इदं देहसंबन्धि मम। तद्देहम्। स पूर्वोत्तरकालप्रसिद्धः अयं वर्तमानकाले प्रत्यक्ष अहमेवेति किं मुह्यसीत्यर्थः ॥ ५३ ॥ अस्त्वेवं तथापि कथमाशाखेदनिवृत्तिस्तत्राह—**आत्मैवेति** ॥ ५४ ॥ यथाभूतानां यथार्थात्मभूतानां पदार्थौघानां दर्शनात् ॥ ५५ ॥ कीदृशं तर्हि सर्वपदार्थानां यथार्थरूपं तदाह—**भावेति** । विसंवादो विकल्पः ॥ ५६ ॥ सर्वविकल्पपरित्यागलक्षणमहावैराग्येण वीरं मनो यस्य तस्मात् ॥ ५७ ॥ एवं कामादिदोषा अपि पलायन्त इत्याशयेनाह—**कान्तामिति**। जर्जरा या उपलपाञ्चाली पाषाणप्रतिमा तत्समाम् ॥ ५८ ॥ हरन्ति धैर्यात्प्रच्यावयन्ति । अङ्गेति संबोधने ॥ ५९ ॥ रक्ता अनुरक्ता बालाङ्गना यस्मिंस्तथाविधस्यापि ॥ ६० ॥ स्वरूपमात्मतत्त्वं तज्ज्ञः ॥ ६१ ॥ समं तुल्यरूपं यथा स्यात्तथा दृष्टे लता च लोलवनिता च येन । अतएवाविकारत्वादद्रिशिलाकृतिः ॥ ६२ ॥ तर्हि किमाहाराद्यपि त्यजति तत्राह—**अयत्नेति** । सर्वमनिषिद्धान्नपानादि । लीलया देहधारणमात्रानुकूलचेष्टया । असक्तमानसत्वे लोचनदृष्टान्तः ॥ ६३ ॥ गृहस्थस्य तत्त्वविदः स्वललनादिभोगास्वादेऽपि न कश्चिद्रागिवदतिशयभ्रमोऽस्तीत्याह—**काकेति** ॥ ६४ ॥ सम्यक् दृष्टः परिचितः पन्थाः प्रत्यग्दृष्टिमार्गो येन तम् । 'ऋक्पूरब्धूःपथाम्—' इति अप्रत्यये भस्य टेर्लोपः । शैलेन्द्रं मन्दरम् ॥ ६५ ॥ हेलया अवहेलनया । असत्यताबुद्ध्येत्यर्थः । आलोकयन् स्वमात्मपदमेवालम्ब्य तिष्ठतीति शेषः ॥ ६६ ॥ व्यग्रेण तत्तत्कालोचितक्रियाव्यापृतेनापि देहेन्द्रियादिना समन्वितो ज्ञस्तत्त्ववित् गतव्यग्रो निर्विक्षेप एव तिष्ठति । ब्रह्मा हिरण्यगर्भ इव ॥ ६७ ॥ भूभृत् पर्वतः । ऋतुषु वसन्तादिषु ॥ ६८ ॥ कर्मेन्द्रियाणां वागादीनां भ्रमैर्व्यापारैर्विषयेषु मज्जतोऽपि ॥ ६९ ॥ अन्तर्दोषसङ्गस्यैव दूषकत्वं न बहिःसङ्गस्येत्यत्र दृष्टान्तमाह—**कलङ्कीति** । हेम अन्तःकलङ्केनैव कलङ्कि उच्यते, अन्यथा बहिः पङ्कादिलेपेन तथा नोच्यते तद्वदित्यर्थः ॥ ७० ॥ अन्तःसङ्गत्यागे देहदुःखादेरपि न प्रसक्तिरित्याह—**शरीरादिति** ॥ ७१ ॥ देहातिरिक्तात्मविस्मरणे तर्हि पुनर्दुःखं स्यात्तत्राह—**सकृदिति** । न विस्मरणप्रसक्तिरित्यर्थः ॥ ७२ ॥ विस्मरणाप्रसक्तौ सदृष्टान्तोपपत्तिकं कारणमाह—**सर्पेत्यादिना** ॥ ७३ ॥ अलमत्यन्तं स्वभावं हेममात्रतामागतं प्राप्तम् ॥ ७४ ॥ वृक्षस्थवृन्ताच्च्युतं फलं पुनर्वृन्ते केन समर्थेनापि महतापि प्रयत्नेन पूर्ववद्बद्धम् । केनचिदित्यर्थः ॥ ७५ ॥ यथा पाषाणान्तर्गतं मणिं पाषाणच्छेदनेन मणितत्त्वविचारेण च अभितः अमण्यंशखण्डनतो गतं प्राप्तं पुनः पूर्ववत्तं पाषाणं मणिं च संधातुं कस्यासामर्थ्यम्

विज्ञातायामविद्यायां कः पुनः परिमज्जति ।
परिज्ञाय श्वपाकानां यात्रां कः प्रेक्षते द्विजः ॥ ७७
शुद्धाम्भसि यथा क्षीरधीर्विचारान्निवर्तते ।
संसारवासना तद्वद्विचारान्निवर्तते ॥ ७८
मध्वम्बुशङ्कया तावद्विप्रवर्यैः प्रपीयते ।
यावन्नात्र परिज्ञातं परिज्ञातं प्रहीयते ॥ ७९
रूपलावण्ययुक्तापि चित्रकान्तेव कामिनी ।
द्रव्यमात्रसमारम्भात्तत्त्वविद्भिर्विलोक्यते ॥ ८०
यथा मषीकुसुम्भादि स्त्रियाश्चित्रे तथैव हि ।
जीवत्या अपि केशोष्ठं कस्तां परि किल ग्रहः ॥ ८१
अनुभूतो गुडः स्वादुरपि दाहविकर्तनैः ।
न शक्यतेऽन्यथाकर्तुं तत्त्वालोकस्तथात्मनः ॥ ८२
परव्यसनिनी नारी व्यग्रापि गृहकर्मणि ।
तदेवास्वादयत्यन्तः परसङ्गरसायनम् ॥ ८३
एवं तत्त्वे परे शुद्धे धीरो विश्रान्तिमागतः ।
न शक्यते चालयितुं देवैरपि सवासवैः ॥ ८४
परव्यसनिनी नारी केन भर्त्रा बलीयसा ।
विस्मारिता स्वसंकल्पकान्तसङ्गमहोत्सवम् ॥ ८५
जगत्समरसानन्दचिदालोकावलम्बनम् ।
केन विस्मार्यते बुद्धिस्तत्त्वज्ञस्य महात्मनः ॥ ८६
समग्रसुखदुःखाढ्यं व्यवहारमखण्डितम् ।
कुर्वन्कुलजनायत्तो भर्तृश्वशुरखेदितः ॥ ८७
यथा संकल्पकान्तेन भवत्यानन्दमन्थरः ।
वधूलोको व्यसनवान्दुःखवृन्दैर्न बाध्यते ॥ ८८
तथा विगलिताविद्यो व्यवहारपरोऽप्यलम् ।
सम्यग्दृष्टिः सदाचारो मुदमेत्यन्तरात्मना ॥ ८९
छिद्यते न निकृत्ताङ्गो गलदश्रुर्न रोदिति ।
दह्यते न प्रदग्धोऽपि नष्टोऽपि न विनश्यति ॥ ९०
व्यपगतसुखदुःखसंनिपातो
विधिविधुरेष्वपि संकटेष्वचित्तः ।
विलसतु सदने पुरोत्तमे वा
विततगिरौ विपिने तपोवने वा ॥ ९१

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे वैराग्योपदेशो नाम चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

पञ्चसप्ततितमः सर्गः ७५

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
जनकः संस्थितो राज्ये व्यवहारपरोऽपि सन् ।
विगतज्वर एवान्तरनाकुलमतिः सदा ॥ १
पितामहो दिलीपस्ते सर्वारम्भपरोऽप्यलम् ।
वीतरागतयैवान्तर्बुभुजे मेदिनीं चिरम् ॥ २
निरञ्जनतया बुद्धो जनतां पालयंश्चिरम् ।
जीवन्मुक्ताकृतिर्नित्यं मनू राज्यमपालयत् ॥ ३
विचित्रबलयुद्धेषु व्यवहारेषु भूरिषु ।
मान्धाता सुचिरं तिष्ठन्प्राप्तवान्वै परं पदम् ॥ ४

शक्तताऽस्तीत्यर्थः ॥ ७६ ॥ यात्रां उत्सवसमाजगमनम् ॥ ७७ ॥ क्षीरधीर्दुग्धभ्रान्तिः । धीविचाराद्धीस्थात्मदर्शनात् ॥ ७८ ॥ मधु मद्यम् । अम्बुशङ्कया जलभ्रान्त्या ॥ ७९ ॥ चित्रलिखिता कान्ता स्त्रीप्रतिमेव ॥ ८० ॥ यथा चित्रे स्त्रिया मषीकुसुम्भादिरङ्गभेदाः पञ्चभूतमात्रं तथा जीवत्याः केशोष्ठाद्यपीति तत्त्वतः साम्यमित्यर्थः । ग्रह उपादेयतेति यावत् ॥ ८१ ॥ ननु स्त्र्यादिविषयो यथा अनुभूयमानाद्रूपात्तत्त्वतोऽन्यथैव वर्तते तथा स्वात्मानुभवोऽपि परमप्रेमास्पदत्वेन प्रसिद्धादानन्दरूपादन्यथैव किं न स्यादिति चेत्तत्राह—अनुभूत इति । यथा गुडस्य स्वादुर्मधुररसोऽनुभूतस्य गुडस्य अनुभवकारणस्य जिह्वादेरनुभवितुर्देवदत्तादेर्वा दाहविकर्तनादियत्नशतैरपि नासौ माधुर्यानुभवः किंतु तिक्ताद्यनुभव इत्यन्यथाकर्तुं न शक्यते आत्मनस्तात्त्विकानन्दानुभवोऽपि तथैवेत्यर्थः ॥ ८२ ॥ यदा सकृदप्यनुभूतो नान्यथाकर्तुं शक्यस्तदा तदैकव्यसनितया सदैवानुभूयमानस्तु सुतरामित्याशयेनाह—परव्यसनिनीत्यादिना ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ जगत्पदेन जागताः सर्वे विषयानन्दभेदा लक्ष्यन्ते । ते सर्वे नानापुष्परसा मधुभाव इव यत्र समरसा भवन्ति तादृशस्वात्मानन्दचिदालोकस्य अवलम्बनं निरन्तरास्वादधारां प्राप्ता तत्त्वज्ञस्य बुद्धिः केन विस्मारयितुं शक्यत इत्यर्थः । तथाचोक्तं शिवधर्मोत्तरे—'ज्ञानामृतरसो येन सकृदास्वादितो भवेत् । विहाय सर्वकार्याणि मनस्तत्रैव धावति ॥' इति ॥ ८६ ॥ व्यवहारं गृहकर्म अखण्डितं सदा कुर्वन् भर्त्रा श्वशुराभ्यां च खेदितः पीडितोऽपि परव्यसनवान्वधूलोक इति परेणान्वयः ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ तत्रापि सप्तमभूमिकामारूढस्य स्थैर्यातिशयमाह—छिद्यत इति । नष्टः विनष्टदेहोऽपि ॥ ९० ॥ अचित्तो मनोनाशपर्यन्तभूमिकाप्रतिष्ठितः पुरुषधौरेयो विधिना प्राक्तनप्रारब्धफलेन कर्मणा विधुरेषु भोगशून्येषु दारिद्र्यादिषु माण्डव्यवच्छूलाधिरोहणादिसंकटेषु वा पुरोत्तमे सदने वा विततगिरौ विपिने तपोवने वा निवसतु तथापि सदा व्यपगतसुखदुःखसंनिपात एवास्ते न मनागपि सांसारिकैर्हर्षशोकैः स्पृश्यत इत्यर्थः ॥ ९१ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे वैराग्योपदेशो नाम चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

महत्स्वप्यधिकारेषु हर्षशोकाद्यसङ्गिनः ।
इहोक्ता बहवो मुक्ता देवासुरनरादयः ॥ १ ॥

जनको वैदेहः ॥ १ ॥ २ ॥ निरञ्जनतया रागादिकालुष्यरहिततया । बुद्धः प्रबुद्धो मनुः ॥ ३ ॥ विचित्राणि बलानि सैन्यानि बाहुबलानि च येषु तथाविधेषु युद्धेषु ॥ ४ ॥ सत्

बलिः पातालपीठस्थः कुर्वन्सदिव संस्थितिम् ।
सदा त्यागी सदाऽसक्तो जीवन्मुक्त इति स्थितः ॥ ५
नमुचिर्दानवाधीशो देवद्वन्द्वपरः सदा ।
नानाचारविचारेषु कचिन्नान्तरंतप्यत ॥ ६
वासवाजौ तनुत्यागी वृत्रो विततमानसः ।
अन्तःशान्तमना मानी चकार सुरसंगरम् ॥ ७
कुर्वन्दानवकार्याणि पातालतलपालकः ।
अनपायं निराक्रोशं प्रह्लादो ह्लादमागतः ॥ ८
शम्बरैकपरोऽप्यन्तःशम्बरैकतयोदितः ।
संसारशम्बरं राम शम्बरस्त्यक्तवानिदम् ॥ ९
असक्तबुद्धिर्हरिणा कुर्वन्दानवसंगरम् ।
परां संविदमासाद्य कुशलस्त्यक्तवानिदम् ॥ १०
सर्वामरमुखो वह्निः क्रियाजालपरो ह्यपि ।
यज्ञलक्ष्मीश्चिरं भुङ्क्ते मुक्त एवेह तिष्ठति ॥ ११
पीयमानः सुरैः सर्वैः सोमः समरसाशयः ।
कचिदेति न संसङ्गमाक्रान्तावम्बरं यथा ॥ १२
बृहस्पतिर्देवगुरुर्दारार्थं चन्द्रयोध्यपि ।
आचरन्दिवि चित्रेहां मुक्त एव ह्यवस्थितः ॥ १३
शुक्रोऽम्बरतलद्योती बुधः सर्वार्थपालकः ।
निर्विकारमतिः कालं नयत्यसुरदेशिकः ॥ १४
जगद्भूतगणाङ्गानि चिरं संचारयन्नपि ।
सर्वदा सर्वसंचारी मुक्त एव समीरणः ॥ १५
लोकाजवं जवीभावप्रोद्वेगज्ञोऽप्यखिन्नधीः ।
ब्रह्मा समंमना राम क्षिपयत्यायुराततम् ॥ १६
जरामरणयुद्धादिद्विन्द्वसंगरलीलया ।
चरती ह चिरं कालं मुक्तोऽपि भगवान्हरिः ॥ १७
मुक्तेनापि त्रिनेत्रेण सौन्दर्यतरुमञ्जरी ।
देहार्धे धार्यते गौरी कामुकेनेव कामिनी ॥ १८
मुक्तयापि गले बद्धो गौर्या गौरस्त्रिलोचनः ।
संशुद्ध इव मुक्तानां हारः शशिकलामलः ॥ १९
गुहो गहनधीर्वीरस्तारकादिरणक्रियाम् ।
मुक्तोऽपि कृतवान्सर्वं ज्ञानरत्नैकसागरः ॥ २०
भृङ्गीशो रक्तमांसं स्वं स्वमात्रे प्रवितीर्णवान् ।
मुक्तयैव धिया राम धीरया ध्यानधौतया ॥ २१
मुनिर्मुक्तस्वभावोऽपि जगज्जङ्गलखण्डकम् ।
नारदो विजहारेमं शीतया कार्यशीलया ॥ २२
जीवन्मुक्तमना मान्यो विश्वामित्रोऽप्ययं प्रभुः ।
वेदोक्तां मखनिर्माणक्रियां समधितिष्ठति ॥ २३
धारयत्यवनीं शेषः करोत्यर्को दिनावलीम् ।
यमो यमत्वं कुरुते जीवन्मुक्ततयैव हि ॥ २४
अन्येऽप्यस्मिंस्त्रिभुवने यक्षासुरनराः सुराः ।
शतशो मुक्ततां याताः सन्तस्तिष्ठन्ति संसृतौ ॥ २५
संस्थिता व्यवहारेषु विचित्राचारधारिषु ।
अन्तराशीतलाः केचित्केचिन्मूढाः शिलासमाः ॥ २६
परमं बोधमासाद्य केचित्काननमागताः ।
यथा भृगुभरद्वाजविश्वामित्रशुकादयः ॥ २७
केचिद्राज्येषु तिष्ठन्ति च्छत्रचामरपालिताः ।
यथा जनकशर्यातिमान्धातृसगरादयः ॥ २८
केचिद्व्योमनि तिष्ठन्ति धिष्ण्यचक्रान्तरस्थिताः ।
यथा बृहस्पत्युशनश्चन्द्रसूर्यमुनीश्वराः ॥ २९
केचित्सुरपदे याता विमानावलिमास्थिताः ।
यथाग्निवायुवरुणयमतुम्बुरुनारदाः ॥ ३०
केचित्पातालकुहरे जीवन्मुक्ता व्यवस्थिताः ।
यथा बलिसुहोत्रान्धप्रह्लादाह्लादपूर्वकाः ॥ ३१

यथार्थमिव संस्थितिं व्यवहारम् । 'दिवसस्थितिम्' इति पाठे सः दिवसानां पातालनिवासाय हरिणा नियमितानां स्थितिं पालनम् ॥५॥ देवैः सह द्वन्द्वे युद्धे मर्यादाव्युत्क्रमे वा परस्परः । नानाविधानां देवासुराचाराणां विचारेषु विमर्शेषु ॥६॥ संगरं युद्धम् ॥७॥ निराक्रोशं वाचामगोचरं ह्लादं सुखम् ॥८॥ शम्बरं माया तदेकपरोऽप्यन्तःशम्बरं हार्दचिदाकाशस्तदेकतया उदित आविर्भूतः ॥ ९ ॥ कुशलः स एव अन्यो वा कुशलनामा दानवः ॥ १० ॥ ११ ॥ समं ब्रह्मैव रसो रसायनं पुनरुज्जीवनामृतमन्तर्यस्य। संसङ्गं सुखदुःखादिसंसर्गम् । आक्रान्तौ पद्भ्यामाक्रमणे । अम्बरमाकाशम् ॥ १२ ॥ दारार्थं चित्रां ईहां देवपौरोहित्याधिकारचेष्टाम् ॥ १३ ॥ बुधो विद्वान् । नीतिशास्त्रप्रणयनेन सर्वेषामर्थानामभिमतानां पालकः ॥ १४ ॥ जगन्ति ऊर्ध्वभुवनानि भूतगणानां प्राणिनिकायानामङ्गानि च ॥ १५ ॥ लोकानां प्राणिनां आजवं जवीभावा ऊर्ध्वाधोमध्यगतिभिः परिवर्तास्तत्प्रयुक्ताः प्रोद्वेगाश्च तज्ज्ञोऽपि । आततं द्विपरार्धकालविस्तीर्णम् ॥ १६ ॥ मुक्तो नित्यमुक्तोऽपि ॥१७॥ इवकारेण न स कामुको नापि सा कामिनी किंतु ब्रह्मब्रह्मविधे एव ते इति ध्वनितम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ गहनधीर्विचित्रदुरवगाहबुद्धिः ॥ २० ॥ भृङ्गीशोऽत्र भृङ्गिरिटिः, शिवगणविशेषः । स हि देवीमनादृत्य शिवस्यैवाराधनपरः कुपितया देव्या मातृपितृभागात्ममांसास्थिमयदेहस्य स्वीयं मातृभागं परावृत्य याचितः स्वमात्रे देव्यै स्वं रक्तमांसमुत्कृत्य ददाविति पुराणेषु प्रसिद्धम् ॥२१॥ कार्यं कलहकौतुकप्रवर्तनं तच्छीलया ॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥ यमत्वं दण्डनम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ विचित्रशोकमोहायनर्थप्रसङ्गकेषु पुत्रदारधनभूम्यादिसंग्रहपूर्वकयुद्धवधबन्धाद्याचारधारिष्वपि राज्यादिव्यवहारेषु संस्थिता अन्तः आशीतलाः केचिन्मुक्ताः ॥ २६ ॥ केचित्तु चित्तविक्षेपनिवृत्त्यर्थं काननमाश्रिताः । तानुदाहरति—यथेत्यादिना ॥ २७ ॥ २८ ॥ ग्रहनक्षत्रादीनां धिष्ण्यमाधारभूतं ज्योतिश्चक्रं तदन्तरे स्थिताः । मुनीश्वराः सप्तर्षयः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ तिर्यग्योनिषु

१ नांतरलिप्यत इति पाठः. २ चरतीहाचिरं इति पाठः. ३ अत्र लीलयेति पाठोऽपेक्षितः.

तिर्यग्योनिष्वपि सदा विद्यन्ते कृतबुद्धयः।
देवयोनिष्वपि प्राज्ञा विद्यन्ते मूर्खबुद्धयः॥ ३२
सर्वं सर्वेण सर्वत्र सर्वथा सर्वदैव हि।
संभवत्येव सर्वात्मन्यात्मन्याततरूपिणि॥ ३३
विधेर्विचित्रा नियतिरनन्तारम्भमन्थरा।
संनिवेशांशवैचित्र्यात्सर्वं सर्वत्र दृश्यते॥ ३४
विधिर्दैवं विधिर्धाता सर्वेशः शिव ईश्वरः।
इति नामभिरात्मा नः प्रत्यक्चेतन उच्यते॥ ३५
अस्त्यवस्तुनि वस्त्वन्तः काञ्चनं सिकतास्विव।
अस्ति वस्तुन्यवस्त्वन्तर्मलं हेमकणेष्विव॥ ३६
अयुक्ते युक्तता युक्त्या प्रेक्ष्यमाणा प्रदृश्यते।
पापस्य हि भयाल्लोको राम धर्मे प्रवर्तते॥ ३७
असत्ये सत्यता साधो शाश्वती परिलक्ष्यते।
शून्येन ध्यानयोगेन शाश्वतं पदमाप्यते॥ ३८
यन्नास्ति तदुदेत्याशु देशकालविलासतः।
शशकाः शृङ्गवन्तो हि दृश्यन्ते शम्बरस्थितौ॥ ३९
ये वज्रसाराः सुदृढा दृश्यन्ते ते क्षयं गताः।
कल्पस्यान्ते यथेन्द्वर्कधराब्धिविबुधादयः॥ ४०
इति पश्यन्महाबाहो भावाभावभवक्रमम्।
हर्षामर्षविषादेहाः संत्यज्य समतां व्रज॥ ४१
असत्सदेव भातीह सदसच्चापि दृश्यते।
आस्थानास्थे परित्यज्य तेनाशु समतां व्रज॥ ४२
मुक्तौ राघव लोकेऽस्मिन्न प्राप्तिः संभवत्यलम्।
अप्रवृत्तौ विवेकस्य मग्ना हि जनकोटयः॥ ४३
मुक्तौ राघव लोकेऽस्मिन्प्राप्तिरस्ति सदैव हि।
प्रवृत्त्या हि विवेकस्य विमुक्ता भूतकोटयः॥ ४४
प्रविवेकाविवेकाभ्यां सुलभालभ्यतां गता।
मुक्तिर्मनःक्षयप्राप्त्या विवेकं तेन दीपय॥ ४५
आत्मावलोकने यत्नः कर्तव्यो भूतिमिच्छता।
सर्वदुःखशिरश्छेद आत्मालोकेन जायते॥ ४६
नीरागा निरुपासङ्गा जीवन्मुक्ता महाधियः।
संभवन्तीह बहुशः सुहोत्रजनका इव॥ ४७
तस्मात्त्वमपि वैराग्यविवेकोदितधीरधीः।
जीवन्मुक्तो विहर भो समलोष्टाश्मकाञ्चनः॥ ४८
द्विविधा मुक्तता लोके विद्यते देहधारिणाम्।
सदेहैका विदेहान्या विभागोऽयं तयोः शृणु॥ ४९
असंसङ्गात्पदार्थानां मनःशान्तिर्विमुक्तता।
सत्यसत्यपि देहे सा संभवत्यनघाकृते॥ ५०
स्नेहसंक्षयमेवाङ्ग विदुः कैवल्यमुत्तमम्।
तत्संभवति देहस्य भावे चाभाव एव च॥ ५१
यो जीवति गतस्नेहः स जीवन्मुक्त उच्यते।
सस्नेहजीवितो बद्धो मुक्त एव तृतीयकः॥ ५२
यत्नो यत्नेन कर्तव्यो मोक्षार्थं युक्तिपूर्वकम्।
यत्नयुक्तिविहीनस्य गोष्पदं दुस्तरं भवेत्॥ ५३
न त्वनध्यवसायस्य दुःखाय विपुलात्मने।
आत्मा परवशः कार्यो मोहमाश्रित्य केवलम्॥ ५४

गरुडहनुमज्जाम्बवदादयः॥ ३२॥ ननु सात्त्विकतमत्वात्स्वभावतोऽभिव्यक्तज्ञानैश्वर्येषु देवयोनिषु कथं मूर्खाः संभवन्तीति चेत्सर्वशक्तेरीश्वरता सर्वभावेन सर्वत्र सर्वप्रकारेण सर्वदा स्थितस्वात्सर्वात्मन्यात्मनि स्वप्नादावसंभावितसहस्रस्यापि दर्शनात्संभावना क्वापि कस्यचिदपि कार्येत्याह—**सर्वमिति**॥ ३३॥ उक्तार्थं स्फुटमाह—**विधेरिति**॥ ३४॥ कोऽसौ विधिस्तमाह—**विधिरिति**। आद्यं विधिपदं विरिञ्चिद्वारा द्वितीयं विष्णुद्वारा परमात्मनो नामेति न पौनरुक्त्यम्। नः अस्माकं सर्वेषामात्मा। 'अन्तः' इति पाठे तु कोशपञ्चकान्तस्थः। चिच्छक्तिशबलत्वाच्चेतनः॥३५॥ यत्रात्यन्तमसंभाविते अपि वस्त्ववस्तुनी परस्परान्तः संभाविते तत्र किमन्यदसंभावितं स्यादित्याशयेनाह—**अस्तीत्यादिना**॥ ३६॥ अत्यन्तायुक्ते पापेऽपि फलतो भीषणतया धर्मे पुरुषप्रवर्तकतालक्षणो महान्गुणो युक्त्या विमर्शे दृश्यत इत्यर्थः॥३७॥ फलतः सत्यता। सर्वशून्यताध्याने ध्यानसाक्षिणः स्वप्रकाशात्मनो दुरपह्नवत्वादर्थादेव यथार्थतन्मात्रपरिशेषसिद्धेरिति भावः॥ ३८॥ शम्बरस्थितौ ऐन्द्रजालिकसर्गे॥ ३९॥ वज्रसारा येषां कदाप्यसंभावितः क्षयस्तेऽपीत्यर्थः॥ ४०॥ प्रासङ्गिकस्य असंभावितसंभवोपपादनस्यापि प्रकृतमेव फलं दर्शयन्नुपसंहरति—**इतीति**॥ ४१॥ ४२॥ नन्वेवं सति विदेहमुक्तावपि पुनः संसारप्राप्तिः संभाविता स्यात्तत्राह—**मुक्ताविति**। हि यस्माज्जनकोटयो विवेकस्य असंसार्यात्मविवेकस्य तत्त्वज्ञानस्याप्रवृत्तौ अज्ञानदशायामेवात्यन्तासंभावितानर्थकोटिसंभावनलक्षणे भ्रमे मग्नाः न मुक्तौ। तन्मज्जननिमित्ताज्ञानस्य नष्टत्वादिति भावः॥ ४३॥ नित्यप्राप्तात्मरूपत्वादपि मुक्तेर्नापायशङ्कास्ति विस्मृतकण्ठचामीकरवद्विवेकमात्रेण तल्लाभादित्याह—**मुक्ताविति**॥ ४४॥ प्रविवेकात्सुलभापि अविवेकादलभ्यतां गता मुक्तिः॥४५॥ भूतिं मुक्तिमिच्छता॥४६॥ पूर्वकालिकानां जीवन्मुक्तिसंभवेऽपि नेदानींतनानां सा संभावितेत्याशङ्कां वारयति—**नीरागा** इति। निरुपासङ्गा निरभिनिवेशाः। इहास्मिन्नपि काले॥४७॥४८॥ इदानीं जीवन्मुक्तिविदेहमुक्त्योर्भेदनिमित्तं वक्तुमुपक्रमते—**द्विविधे**त्यादिना॥४९॥ तत्रादौ उभयसाधारणमुक्तिशब्दार्थं दर्शयति—**असंसङ्गादि**ति॥ ५०॥ तत्रोपपत्तिमाह—**स्नेहे**ति। स्नेह आत्मताभ्रमात्प्रीतिस्तत्संक्षयम्॥ ५१॥ ५२॥ साधनचतुष्टयमध्ये यत्नेन पूर्वपूर्वसिद्धौ उत्तरोत्तरजयेऽपि यत्नः कर्तव्यः। युक्तयः प्रमाणतात्पर्यप्रमेयतत्त्वावधारणानुकूलास्तर्कास्तत्पूर्वकम्॥ ५३॥ युक्त्यन्वितो यत्न आत्मतत्त्वाध्यवसायपर्यन्तं कार्यो न सहसा अनध्यवसाये निर्वेदादन्तराले यत्नोपरमेण पुनरात्मा अनर्थवशे कार्य इत्याह—**न त्विति**। अनध्यवसायस्य अनध्यवसाये सति महा-

१ ईश्वरस्य इति पाठः.

सुमहद्धैर्यमालम्ब्य मनसा व्यवसायिना ।
विचार्यात्मनात्मानमात्मनश्चिरसिद्धये ।
वितताध्यवसायस्य जगद्भवति गोष्पदम् ॥ ५५

यदुपगतः सुगतः पदं प्रधानं
यदपगतोऽध्रुवतां नृपश्च कश्चित् ।
यदुपगताः पदमुत्तमं महान्तः
प्रयतनकल्पतरोर्महाफलं तत् ॥ ५६

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे मुक्तामुक्तविचारो नाम पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

षट्सप्ततितमः सर्गः ७६

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

ब्रह्मणः समुपायान्ति जगन्तीमानि राघव ।
स्थैर्यं यान्त्यविवेकेन शाम्यन्त्येव विवेकतः ॥ १
जगज्जालजलावर्तवृत्तयो ब्रह्मवारिधौ ।
संख्यातुं केन शक्यन्ते भासां च त्रसरेणवः ॥ २
असम्यक्प्रेक्षणं विद्धि कारणं जगतः स्थितौ ।
संसारशान्तये कान्त कारणं सम्यगीक्षणम् ॥ ३
अयं हि परदुष्पारो घोरः संसारसागरः ।
विना युक्तिप्रयत्नाभ्यामस्माद्राम न तीर्यते ॥ ४
यस्यायं सागरः पूर्णो मोहाम्बुभरपूरितः ।
अगाधमरणावर्तकल्लोलाकुलकोटरः ॥ ५
प्रभ्रमत्पुण्यडिण्डीरो ज्वलन्नरकवाडवः ।
तृष्णाविलोललहरिर्मनोजलमतङ्गजः ॥ ६
आलीनजीवितसरिद्भोगरत्नसमुद्गकः ।
क्षुब्धरोगोरगाकीर्ण इन्द्रियग्राहघर्घरः ॥ ७
पश्यास्मिन्प्रसृता राम वीचयश्चारुचञ्चलाः ।
इमा मुग्धाङ्गनानाम्न्यः शिखराकर्षणक्षमाः ॥ ८
छदश्रीपद्मरागाढ्या नेत्रनीलोत्पलाकुलाः ।
दन्तपुष्पफलाकीर्णाः स्मितफेनोपशोभिताः ॥ ९
केशेन्द्रनीलवलया भ्रूविलासतरङ्गिताः ।
नितम्बपुलिनस्फीताः कण्ठकम्बुविभूषिताः ॥ १०
ललाटमणिपट्टाढ्या विलासग्राहसंकुलाः ।
कटाक्षलोलगहना वर्णकाञ्चनवालुकाः ॥ ११
एवं विलोललहरीभीमात्संसारसागरात् ।
उत्तीर्यते चेन्मग्नेन तत्परं पौरुषं भवेत् ॥ १२
सत्यां प्रज्ञामहानावि विवेके सति नाविके ।
संसारसागरादस्माद्यो न तीर्णो धिगस्तु तम् ॥ १३
अपारावारमाक्रम्य प्रमेयीकृत्य सर्वतः ।
संसाराब्धिं गाहते यः स एव पुरुषः स्मृतः ॥ १४
विचार्यार्यैः सहालोक्य धिया संसारसागरम् ।

नादरादित्यर्थः । 'षष्ठी चानादरे' इति भावलक्षणे षष्ठी ॥५४॥ उक्तमेवार्थं स्फुटमाह—**सुमहदिति**। व्यवसायिना फलपर्यन्तं प्रयत्नानुपरमदृढनिश्चयवता । **चिरसिद्धय** इति । सति प्रतिबन्धे बहुभिर्जन्मभिर्वा सिद्धिमुद्दिश्येत्यर्थः ॥ ५५ ॥ यत्स्वयंज्योतिरात्ममात्रपरिशेषाख्यं पदम् । सुगतो बुद्धः, शोभनं विवेकं गतः कपिलश्च बहु विचार्याप्यध्यवसातुमसामर्थ्याद्यस्मादपगतः सन्नात्मनोऽध्रुवतां क्षणिकविज्ञानसंतानात्मतां गुणत्रयसाम्यावस्थालक्षणं प्रधानं पदं वस्तु उपगतः । एवं कश्चिद्वेदनिन्दकत्वादग्राह्यनामा अर्हदाख्यो नृपः क्षत्रियोऽपि यदपगतः सन्नात्मानं चित्स्वभावमभ्युपगम्यापि देहपरिमाणत्वाभ्युपगमाद्धस्तिमशकशरीरानुप्रवेशे अवयवोपचयापत्त्या अध्रुवतामुपगत इत्यनुत्तमे एव मिथ्यापदे ते निमग्नाः । महान्तो वेदरहस्यनिष्णातास्तु उत्तमं सत्यादिलक्षणं यत्पदमुपगता यथार्थतः प्राप्तवन्तस्तन्महद्भिर्यत्प्राप्तं पदं वेदोक्तमार्गेण प्रयत्नलक्षणस्य कल्पतरोर्महाफलमिति तथैवान्योऽपि प्रयतेतेत्यर्थः ॥५६॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे मुक्तामुक्तविचारो नाम पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

इह संसारजलधिः स्त्रीवीचिरुपवर्ण्यते ।
ततस्तत्तरणोपायस्तीर्णे क्रीडा यथासुखम् ॥ १ ॥

अविज्ञाताद्ब्रह्मणः समुपायान्त्याविर्भवन्ति, अविवेकेन स्थैर्यं यान्ति । अनेनानर्थजन्मस्थित्योर्निमित्तं दर्शितम् । तन्निवृत्त्युपायमाह—**शाम्यन्तीति** ॥ १ ॥ भासां जालसूर्यमरीचीनां संबन्धिनस्त्रसरेणवश्च संख्यातुं न शक्यन्ते ॥ २ ॥ हे कान्तेति रामसंबोधनम् ॥ ३ ॥ परं अत्यन्तं दुर्गमं पारं यस्य ॥ ४ ॥ तमेव संसारसागरं वर्णयति—**यस्ये**त्यादिना । अयं वक्ष्यमाणविविधविशेषणविशिष्टः संसारलक्षणः सागरो यस्य मोहाम्बुभरेण पूरितः सन् पूर्णस्तेनैव तन्निमग्ने न उत्तीर्यते चेदिति सप्तमेनान्वयः । अगाधैर्मरणलक्षणैरावर्तैः कल्लोलैर्बृहत्तरङ्गैश्च आकुलकोटरः ॥ ५ ॥ पुण्यान्येव डिण्डीराः फेना यस्य । वाडवो वडवानलः । जलोद्भवो मतङ्गजसदृशो यादोभेदः ॥ ६ ॥ आ समन्तात्लीना उपक्षीणा जीवितसरितो यत्र । इन्द्रियग्राहैर्घर्घरः कृतविक्षोभध्वनिः ॥ ७ ॥ तत्र स्त्रियो वीचित्वेन वर्णयति—**पश्ये**त्यादिना । शिखरवल्लीराणामप्याकर्षणे क्षमाः ॥ ८ ॥ छदा रदनच्छदास्तच्छ्रीभिः पद्मरागाढ्याः । पुष्पफलैर्मुकुलैराकीर्णाः ॥ ९ ॥ कण्ठलक्षणैः कम्बुभिः शङ्खैर्विभूषिताः ॥ १० ॥ ललाटलक्षणैर्मणिपट्टैः रत्नफलकैराढ्याः । कटाक्षैर्लोलत्वाद्गहना दुरवगाहाः । वर्णा देहकान्तय एव काञ्चनवालुका यासाम् ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ १३ ॥ आक्रम्य तत्त्वदर्शनेन बाधित्वा । अतएव तं प्रमेयब्रह्ममात्रं कृत्वा गाहते प्रविशति प्रत्यञ्चमपि तद्भावं नयतीति यावत् ॥ १४ ॥ तदनु तत्त्वबोधानन्तरम् । एतस्मिन्

एतस्मिंस्तदनु क्रीडा शोभते राम नान्यथा ॥ १५
इह भव्यो भवान्साधो विचारपरया धिया ।
त्वयाधुनैव तेनायं संसारः प्रविचार्यते ॥ १६
भवानिव विचार्यादौ संसारमतिकान्तया ।
मत्या यो गाहते लोको नेहासौ परिमज्जति ॥ १७
पूर्वं धिया विचार्यैते भोगा भोगिभयप्रदाः ।
भोक्तव्याश्चरमं राम गरुडेनेव पन्नगाः ॥ १८
विचार्य तत्त्वमालोक्य सेव्यन्ते या विभूतयः ।
ता उदर्कोदया जन्तोः शेषा दुःखाय केवलम् ॥ १९
बलं बुद्धिश्च तेजश्च दृष्टतत्त्वस्य वर्धते ।
सवसन्तस्य वृक्षस्य सौन्दर्याद्या गुणा इव ॥ २०

घनरसायनपूर्णसुशीतया
विमलया समया सततं श्रिया ।
शिशिररश्मिरिवातिविराजसे
विदितवेद्य सुखं रघुनन्दन ॥ २१

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे संसारसागरसाम्यप्रतिपादनं नाम षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

सप्तसप्ततितमः सर्गः ७७

श्रीराम उवाच ।
समासेन मुने भूयो दृष्टतत्त्वचमत्कृतेः ।
कथयोदारवृत्तान्तं कस्ते वचसि तृप्यति ॥ १
श्रीवसिष्ठ उवाच ।
जीवन्मुक्तस्य बहुधा कथितं लक्षणं मया ।
भूयोऽपि त्वं महाबाहो कथ्यमानमिदं शृणु ॥ २
सुषुप्तवदिदं नित्यं पश्यत्यपगतैषणः ।
असद्रूपमिवासक्तं सर्वत्राखिलमात्मवान् ॥ ३
कैवल्यमिव संप्राप्तः परिसुप्तमना इव ।
घूर्णमान इवानन्दी तिष्ठत्यधिगतात्मदृक् ॥ ४
नादत्तमप्युपादत्ते गृहीतमपि पाणिना ।
अन्तर्मुखतयोदात्तरूपया समया धिया ॥ ५
यन्त्रपुत्रकसंचार इतीमं जनताक्रमम् ।
अन्तःसंलीनया दृष्ट्या पश्यन्हसति शान्तधीः ॥ ६
नापेक्षते भविष्यं च वर्तमाने न तिष्ठति ।
न संस्मरत्यतीतं च सर्वमेव करोति च ॥ ७
सुप्तः प्रबुद्धो भवति प्रबुद्धोऽपि च सुप्तवान् ।
सर्वं कर्म करोत्यन्तर्न करोति च किंचन ॥ ८
अन्तःसर्वपरित्यागी नित्यमन्तरनेषणः ।
कुर्वन्नपि बहिः कार्यं सममेवावतिष्ठते ॥ ९
बहिः प्रकृतसर्वेहो यथाप्राप्तक्रियोन्मुखः ।
स्वकर्मक्रमसंप्राप्तबन्धुकार्यानुवृत्तिमान् ॥ १०
समग्रसुखभोगात्मा सर्वाशास्विव संस्थितः ।
करोत्यखिलकर्माणि त्यक्तकर्तृत्वविभ्रमः ॥ ११

ब्रह्मत्वमापन्ने जगति ॥ १५ ॥ भवान् भव्यो धन्यः । यतस्त्वया तेन भव्यत्वेन अधुना अस्मिन्वयस्येव ॥ १६ ॥ गाहते प्रविशति ब्रह्मेति शेषः । लोकोऽधिकारिजनः ॥ १७ ॥ पूर्वं भोगा उपेक्ष्या इति शेषः । यथा गरुडेनामृताहरणात्पूर्वं पन्नगा उपेक्षिताः पश्चान्मातृशापमोचनानन्तरं निःशङ्कं भुज्यन्ते तद्वत् ॥ १८ ॥ लोकेऽप्ययं राजकीयविभूत्युपभोगे न्यायः प्रसिद्ध इत्याह—**विचार्ये**ति । तत्त्वं राजप्रसादानुग्रहादिरहस्यम् ॥ १९ ॥ तत्त्वबोधोत्तरमेव भोगजरणोपपादकविशेषणसंपत्तिर्न पूर्वमिति दर्शयति—**बल**मिति ॥ २० ॥ रामस्य भोगजरणासामर्थ्यशङ्कावारणाय तत्त्वबोधसंपत्तिं दर्शयति—**घने**ति । हे रघुनन्दन, त्वं विदितवेद्यतया हेतुना इदानीं घनेन रसायनेन आनन्दामृतेन पूर्णया सुशीतया निरस्तत्रिविधतापया श्रिया शिशिररश्मिः पूर्णचन्द्र इव अतिविराजसे । चन्द्रपक्षे समया अभितः पूर्णमण्डलत्वादवक्रया ॥ २१ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे संसारसागरसाम्यप्रतिपादनं नाम षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

धार्या मन्दारमालेव विबुधैः शिरसोरसा ।
जीवन्मुक्तगुणैर्माला वसिष्ठेनात्र गुम्फ्यते ॥ १ ॥

समासेन तत्रतत्रोक्तानामेकत्र संग्रहेण । उदारं वृत्तान्तं चरित्रम् । लक्षणभूतान्गुणानिति यावत् ॥ १ ॥ इदं संग्रहरूपम् ॥ २ ॥ व्यवहारदृशा सुषुप्तवत्तमोमात्रम् । परमार्थदृशा तु बाधितानुवृत्तिमात्रत्वादसद्रूपमिव ॥ ३ ॥ ४ ॥ आदत्तं प्रथमं चक्षुरादिना उपात्तं पश्चात्पाणिना गृहीतमपि धनवस्त्रालंकारादि धिया नोपादत्ते । आदिकर्मणि निष्ठा । अतएव तादृशानिष्टिः ॥ ५ ॥ जनतायाः क्रमं व्यवहारं असङ्गोदासीनात्मसंनिधिमात्रप्रवृत्तत्वात्काष्ठादिप्रतिमासंचारसदृश इति पश्यन् ॥ ६ ॥ न तिष्ठति न आस्थां करोति ॥ ७ ॥ व्यवहारविषये सुप्तप्रायोऽपि स्वात्मनि प्रबुद्धो भवति । 'या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी' इति भगवद्वचनम् । व्यवहारे प्रबुद्धः कुशलतमोऽपि सुप्तवानेवास्ते न तत्कौशलफलेन रज्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥ अतएव तस्य सदैव समा स्थितिरित्याह—**अन्त**रिति ॥ ९ ॥ स्वकर्म तत्तद्देहवर्णाश्रमोचितं कर्म पितृपितामहादिक्रमसंप्राप्तं राज्यादि-बन्धुकार्याणि दानमानादीनि च तन्मात्रानुवृत्तिमान् ॥ १० ॥ समस्ताः सुखभोगा आत्मैव यस्य, समस्तानां सुखभोगानां स्वयमात्मेति वा । अतएवाज्ञदृशा भोगकाले सर्वविषयाशासु संस्थित आस्थावानिव भाति नाज्ञवद्बोकृत्वाभिमानेनेत्यर्थः ॥ ११ ॥

उदासीनवदासीनः प्रकृतः क्रमकर्मसु ।
नाभिवाञ्छति न द्वेष्टि न शोचति न हृष्यति ॥ १२
अनुबन्धपरे जन्तावसंसक्तेन चेतसा ।
भक्ते भक्तसमाचारः शठे शठ इव स्थितः ॥ १३
बालो बालेषु वृद्धेषु वृद्धो धीरेषु धैर्यवान् ।
युवा यौवनवृत्तेषु दुःखितेष्वनु दुःखितः ॥ १४
प्रवृत्तवाक्पुण्यकथो दैन्याद्यपगताशयः ।
धीरधीरुदितानन्दः पेशलः पुण्यकीर्तनः ॥ १५
प्राज्ञः प्रसन्नमधुरः पूर्णः स्वप्रतिभोदये ।
निरस्तखेददौर्गत्यः सर्वस्मिन्स्निग्धबान्धवः ॥ १६
उदारचरिताकारः समः सौम्यसुखोदधिः ।
सुस्निग्धः शीतलस्पर्शः पूर्णचन्द्र इवोदितः ॥ १७
न तस्य सुकृतेनार्थो न भोगैर्न च कर्मभिः ।
न दुष्कृतैर्न भोगानां संत्यागेन न बन्धुभिः ॥ १८
न कार्यकारणारम्भैर्न निष्कृततया तथा ।
न बन्धेन न मोक्षेण न पातालेन नो दिवा ॥ १९
यथावस्तु यथादृष्टं जगदेकमयात्मकम् ।
तदा बन्धविमोक्षाणां न क्वचित्कृपणं मनः ॥ २०
सम्यग्ज्ञानाग्निना यस्य दग्धाः संदेहजालिकाः ।
निःशङ्कमलमुड्डीनस्तस्य चित्तविहङ्गमः ॥ २१
यस्य भ्रान्तिविनिर्मुक्तं मनः समरसं स्थितम् ।
नास्तमेति न चोदेति व्योमवत्सर्वदृष्टिषु ॥ २२
मञ्जूषायां निषण्णस्य यथा बालस्य चेष्टते ।
अङ्गावल्यनुसंधानवर्जितं यस्य वै तथा ॥ २३
घूर्णन्क्षीब इवानन्दी मन्दीभूतपुनर्भवः ।
अनुपादेयबुद्ध्या तु न स्मरत्यकृतं कृतम् ॥ २४
सर्वं सर्वप्रकारेण गृह्णाति च जहाति च ।
अनुपादेयसर्वार्थो बालवच्च विचेष्टते ॥ २५
स तिष्ठन्नपि कार्येषु देशकालक्रियाक्रमैः ।
न कार्यसुखदुःखाभ्यां मनागपि हि गृह्यते ॥ २६
बहिः प्रकृतसर्वार्थोऽप्यन्तः पुनरनीहया ।
न सत्तां योजयत्यर्थे न फलान्यनुधावति ॥ २७
नोपेक्षते दुःखदशां न सुखाशामपेक्षते ।
कार्योदये नैति मुदं कार्यनाशे न खिद्यते ॥ २८
अपि शीतरुचावर्के सुतप्तेऽपीन्दुमण्डले ।
अप्यधः प्रसरत्यग्नौ विस्मयोऽस्य न जायते ॥ २९
चिदात्मन इमा इत्थं प्रस्फुरन्तीह शक्तयः ।
इत्यस्याश्चर्यजालेषु नाभ्युदेति कुतूहलम् ॥ ३०
न दयादैन्यमादत्ते न क्रौर्यमनुधावति ।
न लज्जामनुसंधत्ते नालज्जत्वं च गच्छति ॥ ३१
न कदाचन दीनात्मा नोद्धतात्मा कदाचन ।
न प्रमत्तो न खिन्नात्मा नोद्विग्नो न च हर्षवान् ॥ ३२
नास्य चेतसि सुस्फारे शरदम्बरनिर्मले ।
कोपादयः प्रजायन्ते नभसीव नवाङ्कुराः ॥ ३३
अनारतपतज्जातभूतायां जगतः स्थितौ ।
क्व कथं किल कासौ स्यात्सुखिताऽसुखिताथवा ॥ ३४
फेनाजवं जवीभावे जले भूतक्रमे तथा ।
क्व किलेदं कुतः कोऽतः प्रसङ्गः सुखदुःखयोः ॥ ३५

कर्मसु प्राप्तमिष्टानिष्टफलमिति शेषः ॥ १२ ॥ अनुबन्ध आनुकूल्यप्रातिकूल्याचरणं तत्परे ॥ १३ ॥ १४ ॥ पूर्वोक्तबालादिसमवृत्ते यो विशेषस्तमाह—**प्रवृत्ते**ति । प्रवृत्ता वाग्यस्य तथाविधः सन् पुण्याः कथाः कथयति न बालादिवद्वृथा प्रलपीत्यर्थः । एवमन्यदप्यूह्यम् । पुण्यानि कीर्तनानि चरित्रवर्णनानि लोके यस्य ॥ १५ ॥ सर्वस्मिन् जने ॥ १६ ॥ शीतलः सर्वतापहारी स्पर्शः सङ्गो यस्य ॥ १७ ॥ न दुष्कृतैरिति निषिद्धाचरणपरिहारार्थम् । अतएव भोगानामनिषिद्धानाम् ॥ १८ ॥ अवश्यकार्याणां ऐहिकामुष्मिकफलकारणानां कर्मणामारम्भैः । निष्कृततया भावे क्तः । 'निष्क्रियतया' इति वा पाठः । दिवा स्वर्गेण ॥ १९ ॥ बन्धानां सांसारिकसुखानां विमोक्षाणां सर्वदुःखतत्कारणनिवृत्तीनां च मध्येन क्वचित् कृपणं कार्पण्ययुक्तं मनो भवतीत्यर्थः ॥ २० ॥ संदेहलक्षणा जालिकाः पञ्जराणि । तथाच सति मनसि कार्पण्यसंभावना स्यात्तदेव तस्य नास्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥ समरसं ब्रह्मीभूतम् ॥ २२ ॥ मनसोऽभावे कथं कायचेष्टाद्युपपत्तिस्तत्राह—**मञ्जूषाया**मिति । दोलासुखशय्यायामित्यर्थः । तस्य हि स्वानन्दाविर्भावोल्लासादेवाङ्गचलनं 'तद्यथा महाराजो वा महाब्राह्मणो वा महाकुमारो वा अतिघ्नीमानन्दस्य गत्वा शयीत' इति श्रुत्यादिप्रसिद्धमीश्वरनृत्यवत् ॥ २३ ॥ अनुपादेयबुद्ध्या नियमेन कृताकृतस्मारिकायाः क्रियाफलोपादेयताबुद्धेरभावादित्यर्थः ॥ २४ ॥ सर्वमित्यादि बालपक्षेऽपि योज्यम् ॥ २५ ॥ कार्यप्रयुक्ताभ्यां सुखदुःखाभ्याम् ॥ २६ ॥ अर्थे बाह्यार्थे सत्तां सत्यताबुद्ध्या आस्थाम् । अतएव फलान्यनुधावति ॥ २७ ॥ उप समीपे संनिहितामपि दुःखदशां नेक्षते ॥ २८ ॥ अर्के शीतरुचौ जातेऽपि । इन्दुमण्डले सुतप्ते संपन्नेऽपि । अग्नौ अधः अधोमुखे प्रसरति ज्वलत्यपि । अस्य विस्मय आश्चर्यबुद्धिर्न जायते ॥ २९ ॥ कुतो न जायते तत्राह—**चिदात्मन** इति । शक्तयो मायाः ॥ ३० ॥ लज्जा अपमानभैक्षचर्यादौ । अकार्येष्वलज्जत्वं न गच्छति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अनारतमविरतं पतन्ति म्रियन्ते जातान्युत्पन्नानि च भूतानि प्राणिनो यस्याम् । 'अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम्' इति भगवद्दर्शितन्यायादिति भावः । किंवृत्तत्रयं देशकालतः प्रकारतः स्वरूपतश्च असंभावितत्वलाभाय ॥ ३४ ॥ उक्तं दृष्टान्तेन समर्थयति—**फेने**ति । फेनानां तरङ्गप्रयुक्ते आजवं जवीभावे भ्रमणे । इदं स्थैर्यं क्व कुतो वा । अतः

१ प्रतपति इति पाठः.

भावाभावैरपर्यन्तैरजस्रं जन्तुसंभवैः ।
न विशीर्यन्ति नोद्यन्ति दृष्टिसृष्टिक्षमा नराः ॥ ३६
निमेषं प्रति यामिन्यां यथान्याः स्वप्नदृष्टयः ।
क्षणोत्पत्तिविनाशिन्यस्तथैता लोकदृष्टयः ॥ ३७
अनारतसमुत्पत्तावनारतविनाशिनि ।
कः क्रमो दग्धसंसारे कारुण्यानन्दयोरिह ॥ ३८
शुभाभावात्सुखाभावे स्थितिं याते विलक्षणाः ।
कीदृश्यः कथमायाताः क्व वा ता दुःखसंविदः ॥ ३९
सुखसंवेदनान्तोत्था स्वबीजं वितनोति या ।
शान्ता दुःखदशा सेयं कथमन्तर्हिते सुखे ॥ ४०
क्षीणाभ्यां सुखदुःखाभ्यां हेयोपादेययोः क्षये ।
ईप्सितानीप्सिते क्व स्तो गलितेऽथ शुभाशुभे ॥ ४१
रम्यारम्यदृशोर्नाशाद्याते भोगाभिवाञ्छने ।
नैराश्ये संततं प्रौढे हिमवद्विगलेन्मनः ॥ ४२
आमूलान्मनसि क्षीणे संकल्पस्य कथा च का ।
तिलेष्विवातिदग्धेषु तैलस्य कलना कुतः ॥ ४३
भावेष्वभावघनभावनया महात्मा
निर्मुक्तसंकलनमम्बरवत्स्थितेषु ।
चित्तं प्रति स्वमुदितो विततैकरूपी
ज्ञस्तिष्ठति स्वपिति जीवति नित्यतृप्तः ॥ ४४

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे जीवन्मुक्तस्वरूपवर्णनं नाम सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥७७॥

अष्टसप्ततितमः सर्गः ७८

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

यथालातपरिस्पन्दादग्निचक्रं प्रदृश्यते ।
असदेव सदाभासं चित्तस्पन्दात्तथा जगत् ॥ १
यथा जलपरिस्पन्दाद्व्यतिरिक्त इवाम्भसः ।
दृश्यते वर्तुलावर्तश्चित्तस्पन्दात्तथा जगत् ॥ २
यथा व्योम्नीक्षणस्पन्दातिपिच्छमौक्तिकमण्डलम् ।
दृश्यते सदिवासत्यं चित्तस्पन्दात्तथा जगत् ॥ ३

श्रीराम उवाच ।

येन प्रस्पन्दते चित्तं येन न स्पन्दते तथा ।
तद्ब्रह्मन्ब्रूहि मे येन चिकित्सेयं तदेव हि ॥ ४

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

यथा शौक्ल्यहिमे राम तिलतैललवौ यथा ।
यथा कुसुमसौगन्ध्ये तथौष्ण्यदहनौ यथा ॥ ५
तथा राघव संश्लिष्टौ चित्तस्पन्दौ तथैव हि ।
अभिन्नौ केवलं मिथ्या भेदः कल्पित एतयोः ॥ ६

सुखदुःखयोः कः प्रसङ्गः ॥ ३५ ॥ न विशीर्यन्ति न नश्यन्ति न खिद्यन्ति च । नोद्यन्ति न जायन्ते न हृष्यन्ति च । प्रातिभासिकस्य जगतो दृष्टिरेव सृष्टिस्तत्र क्षमाः अहमेवात्मनि जगन्मायां सृजामीति पश्यन्तो जीवन्मुक्ताः ॥ ३६ ॥ किंच 'प्रतिक्षणपरिणामिनो हि सर्वे भावाः' इति न्यायात्प्रतिक्षणं भिद्यमानेषु जगद्धर्मेष्वनुवर्तमानः स्थायी सदात्मा स्वप्न इव स्वात्मन्येव दृश्यान् षड्भावविकारान्प्रतिक्षणं कल्पयन्पश्यतीत्येव तेषां निश्चये कुतो हर्षादिप्रसक्तिरित्याशयेनाह—**निमेष**मित्यादिना । वीप्साद्योती प्रतिशब्दः कर्मप्रवचनीयः । द्विर्वचनाव्ययीभावयोरन्यतरस्यावश्यं प्राप्तेस्तदकरणं छान्दसम् ॥ ३७ ॥ क्रमणं क्रमः प्रसङ्गः ॥ ३८ ॥ किंच शुभकर्मफलेषु प्रसिद्धेषु सत्सु तद्विरोधिनः पुत्रवियोगदुःखादयः पदं लभेरन् जीवन्मुक्तानां शुभस्यैवाभावादुभयाप्रसक्तिरित्याह—**शुभाभावा**दिति । विलक्षणाः शुभफलेभ्यो विलक्षणाः । किंवृत्तानि पूर्ववत् ॥ ३९ ॥ या दुःखदशा सुखसंवेदनस्य सुखानुभवस्य अन्ते उत्था लब्धसत्ताका सती स्वबीजं स्वकार्यं शोकमोहादि वितनोति विस्तारयति सेयं दुःखदशा शुभकर्माभावाच्छान्ते सुखे स्वयमपि शान्तैवेति निर्हेतुका कथं संभवेदिति पूर्वोक्तार्थस्यैव स्फुटीकरणम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ किं ततस्तत्राह—**रम्ये**ति । याते अपगते सति । नैराश्ये प्रौढे निरूढे सति ॥ ४२ ॥ अस्तु मनोनाशस्ततोऽपि किं तत्राह—**आमूला**दिति ॥४३॥ अभावघनभावनया स्वव्यतिरिक्तं नास्त्येवेति दृढनिश्चयेन सर्वेषु भावेषु दृश्यपदार्थेषु निर्मुक्तसंकलनं निःसंकल्पविकल्पं यथा स्यात्तथा अम्बरवत्सन्मात्रस्वभावेन स्थितेषु सत्सु परिच्छेदहेत्वभावाद्विततैकरूपी महात्मा ज्ञो नित्यतृप्तः सन् स्वेनैव निरतिशयानन्दात्मना मुदित आनन्दी सन् जाग्रत्स्वप्नयोर्यथाप्राप्तार्थालोचनमात्ररूपं चित्तं प्रति तिष्ठति तल्लये सुषुप्तौ स्वपिति यावत्प्रारब्धक्षयं च जीवतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे जीवन्मुक्तस्वरूपवर्णनं नाम सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

चित्तस्पन्दाज्जगद्भ्रान्तिश्चित्तस्पन्दश्च यादृशः ।
योगश्च तन्निरोधार्थः सम्यगत्र निगद्यते ॥ १ ॥

अलातस्य ज्वलदुल्मुकस्य परिस्पन्दाद्भ्रमणाद्रात्रावग्निमयं चक्रं भ्रान्त्या यथा दृश्यते तथेत्यर्थः ॥ १ ॥ वर्तुलनाभ्याकार आवर्तः ॥ २ ॥ ईक्षणयोर्नेत्रयोरातपसांमुख्येन स्पन्दात्पिच्छाकारमन्यतः स्पन्दान्मौक्तिकमण्डलमिव दृश्यते ॥३॥ येन स्वभावेन प्रस्पन्दते येनोपायेन न स्पन्दते ॥ ४ ॥ स्पन्दस्वभावश्चित्तात्पृथक्कृत्य वक्तुमशक्य इति दृष्टान्तैरेव तं दर्शयति—**यथे**त्यादिना । तिलश्च तैललवश्च तौ । यथाशब्दः समुच्चये ॥ ५ ॥ अत्राप्याद्यस्तथाशब्दः समुच्चये, द्वितीयो दार्ष्टान्तिकोपबन्धार्थः । सर्वत्र गुणगुण्यादावविचाराद्भेदसहिष्णुरभेद एव संश्लेषः । तत्र विचारे भेदांशो मिथ्या अभेदांशो वास्तव इति दर्शयति—

चित्तचित्तपरिस्पन्दपक्षयोरेकसंक्षये।
स्वयं गुणगुणी[1] स्थित्वा नश्यतो द्वौ न संशयः ॥ ७
द्वौ क्रमौ चित्तनाशस्य योगो ज्ञानं च राघव।
योगस्तद्वृत्तिरोधो हि ज्ञानं सम्यगवेक्षणम् ॥ ८

श्रीराम उवाच।

कदा कीदृक्कया युक्त्या प्राणापाननिबन्धया।
योगनाम्न्या मनः शान्तिमेत्यनन्तसुखप्रदाम् ॥ ९

श्रीवसिष्ठ उवाच।

देहेऽस्मिन्देहनाडीषु वातः स्फुरति योऽभितः।
स्पन्देष्विव भुवो वारि स प्राण इति कीर्तितः ॥ १०
तस्य स्पन्दवशादन्तः क्रियावैचित्र्यमीयुषः।
अपानादीनि नामानि कल्पितानि कृतात्मभिः ॥ ११
आमोदस्य यथा पुष्पं शौक्ल्यस्य तुहिनं यथा।
तथैष रस आधारश्चित्तस्याभिन्नतां गतः ॥ १२
अन्तःप्राणपरिस्पन्दात्संकल्पकलनोन्मुखी।
संवित्संजायते यैषा तच्चित्तं विद्धि राघव ॥ १३
प्राणस्पन्दाच्चितः स्पन्दस्तत्स्पन्दादेव संविदः।
चक्रावर्तविधायिन्यो जलस्पन्दादिवोर्मयः ॥ १४
चित्तं प्राणपरिस्पन्दमाहुरागमभूषणाः।
तस्मिन्संरोधिते नूनमुपशान्तं भवेन्मनः ॥ १५
मनःस्पन्दोपशान्त्यायं संसारः प्रविलीयते।
सूर्यालोकपरिस्पन्दशान्तौ व्यवहृतिर्यथा ॥ १६

श्रीराम उवाच।

अनिशं चरतां देहगेहे गगनगामिनाम्।
प्राणादीनां परिस्पन्दो वायूनां रोध्यते कथम् ॥ १७

श्रीवसिष्ठ उवाच।

शास्त्रसज्जनसंपर्कवैराग्याभ्यासयोगतः।
अनास्थायां कृतास्थायां पूर्वसंसारवृत्तिषु ॥ १८
यथाभिवाञ्छितध्यानाच्चिरमेकतयोदितात्।
एकतत्त्वघनाभ्यासात्प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥ १९
पूरकादिनिजायामादृढाभ्यासादखेदजात्।
एकान्तध्यानसंयोगात्प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥ २०
ओंकारोच्चारणप्रान्तशब्दतत्त्वानुभावनात्।
सुषुप्ते संविदो जाते प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥ २१
रेचके नूनमभ्यस्ते प्राणे स्फारे खमागते।
न स्पृशत्यङ्गरन्ध्राणि प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥ २२

अभिन्नाविति ॥ ६ ॥ अभेदांश एव कल्पितः किं न स्यादित्याशङ्कां परिहरन्येन न स्पन्दते तथेति प्रश्नांशस्योत्तरमाह—**चित्ते**ति। यः स्वयं कारणात्मा गुणो गुणी चेति विकल्पितस्तदात्मना स्थित्वैव द्वावपि गुणगुणिविकल्पौ नश्यतो न निरन्वयेनेत्यर्थः। तथाचैककारणात्मना स्थित्वैव गुणगुणिभेदनाशदर्शनाद्भेदांश एव कल्पितो नाभेदांश इत्येतन्मनःस्पन्दयोरेकतरनाशाधीनात्यन्तिकोभयनिवृत्त्यैव चित्तं न स्पन्दते नतु जीवति मनसि तत्स्पन्दो वारयितुं शक्य इत्येतच्च सिद्धमिति भावः ॥७॥ अतएव स्पन्दनिरोधेनोभयनाशार्थं ज्ञानक्रमश्च शास्त्रे दर्शित इत्याह—**द्वौ क्रमावि**ति ॥ ८ ॥ तत्राद्यं क्रमं प्रथमं जिज्ञासमानो रामः पृच्छति—**कदे**ति। प्राणापानयोर्निबन्धनं प्राणापाननिबन्धा। भावे 'गुरोश्च हलः' इत्यप्प्रत्ययः। प्राणापाननिरोधलक्षणयेत्यर्थः ॥ ९ ॥ आसर्गसमाप्तेरस्यैव प्रश्नस्योत्तरं वर्णयिष्यंश्चित्तस्पन्दस्य प्राणस्पन्दाधीनतां वक्तुं प्रथमं प्राणस्वरूपमाह—**देहेऽस्मिन्नि**त्यादिना। 'देहनाडीषु द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिः प्रतिशाखं नाडीसहस्राणि भवन्त्यासु व्यानश्चरति' इति श्रुतेरित्यर्थः। यथा भुवः स्पन्देषु स्पन्दनमार्गभूतेषु विवरेषु वारि जलं सर्वतो व्याप्य स्फुरति तद्वत् ॥ १० ॥ ननु प्राणो बहिरेव याति देहे त्वपानादयोऽन्ये वायवः संचरन्ति तत्राह—**तस्ये**ति। ते प्राणस्यैव वृत्तिभेदा नान्ये इत्यर्थः ॥ ११ ॥ वारिदृष्टान्तोपपत्तये रस इति विशेषणम्। 'आपोमयः प्राणः' इति, 'एतमेवाङ्गिरसं मन्यन्ते प्राणो वा अङ्गानां रसः' च श्रुतेरिति भावः। चित्तस्य कोशवत्सर्वतः संश्लेषेणाभिन्नतामिव गत आधारः। 'प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः', 'तस्य पुरुषविधतामन्वयं पुरुषविधः' इत्यादिश्रुतेरिति भावः ॥ १२ ॥ अतएव तत्स्पन्दस्य चित्तस्पन्दहेतुतेत्याह—**अन्तरि**ति। संकल्पग्रहणं वृत्तिमात्रोपलक्षणम् ॥ १३ ॥ चितः स्पन्दश्चिदाभासव्याप्तवृत्तिभेदः। संविदस्तत्तद्विषयाकारप्रथाः ॥ १४ ॥ प्राणपरिस्पन्दं प्राणाधीनपरिस्पन्दम्। आगमभूषणाः 'प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः' 'प्राणाद्वा एष उदेति प्राणेऽस्तमेति प्राणं तर्हि वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रम्' इत्यादिश्रुतिरहस्यज्ञाः ॥ १५ ॥ अस्त्वेवं ततः किं तत्राह—**मन** इति ॥ १६ ॥ देहलक्षणे **स्वगेहे** हृदयादिस्थानेषु द्वासप्ततिसहस्रनाडीभेदेषु च अनिशं **चरतां** गगनेषु मुखनासिकादिच्छिद्रेषु बाह्याकाशे च गमनशीलानाम् ॥ १७ ॥ प्राणस्पन्दनिरोधे निरालम्बनसालम्बनादिराजयोगोपायान्वक्तुमुपक्रमते—**शास्त्रे**ति। पूर्वाभ्यस्तासु संसारवृत्तिषु सांसारिकव्यवहारेषु आत्यन्तिकपरित्यागाद्यमनियमशमदमादिविरोध्यभ्यासाच्चात्यन्तमनास्थायां हृदि कृतप्रतिष्ठायां सत्याम् ॥ १८ ॥ प्रथमं स्थूले शिखरे चन्द्रबिम्बे मणिदेवतामूर्त्यादौ वा यत्रैव मनोऽस्य रमते तत्रैव निरोधोऽभ्यसनीय इत्याह—**यथाभिवाञ्छिते**ति। एकतया एकाग्रतया उदितात्। **एकाग्र**तालक्षणं परिणामं प्राप्येत्यर्थः। तदनन्तरं यत्कार्यं तदाह—**एकतत्त्वे**ति ॥ १९ ॥ पूरककुम्भकरेचकक्रमेण प्राणनिरोधसहिताद्वा दुर्दान्तचित्तस्पन्दनिरोधः कार्य इत्याह—**पूरके**ति। पूरकादिना निजस्य स्वस्य प्राणस्यायामात् ॥ २० ॥ दीर्घोच्चारितप्रणवतुर्यमात्रालम्बनयोगाद्वा संविदो बाह्यार्थसंवेदनस्य सुषुप्ते आत्यन्तिकोपरमे जाते सति ॥ २१ ॥ इदानीं **रेचक**पूरकयोरेकैकस्यापि श्वासप्रश्वासशिथिलीकरणे कालदैर्घ्याभिवर्धनसहितध्यानाभ्यासादपि तन्निरोध इत्याह—**रेचके** इति

---

[1] गुणो गुणी इति युक्तम्.

पूरके नूनमभ्यस्ते पूराद्रिरिघनस्थिते ।
प्राणे प्रशान्तसंचारे प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥ २३
कुम्भके कुम्भवत्कालमनन्तं परितिष्ठति ।
अभ्यासात्स्तम्भिते प्राणे प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥ २४
तालुमूलगतां यत्नाज्जिह्वयाक्रम्य घण्टिकाम् ।
ऊर्ध्वरन्ध्रगते प्राणे प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥ २५
समस्तकलनोन्मुक्ते न किंचिन्नामसूक्ष्मखे ।
ध्यानात्संविदि लीनायां प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥ २६
द्वादशाङ्गुलपर्यन्ते नासाग्रे विमलाम्बरे ।
संविद्दृशि प्रशाम्यन्त्यां प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥ २७
अभ्यासादूर्ध्वरन्ध्रेण तालूर्ध्वे द्वादशान्तगे ।
प्राणे गलितसंवृत्ते प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥ २८
भ्रूमध्ये तारकालोकशान्तावन्तमुपागते ।
चेतने केतने बुद्धे प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥ २९
झटित्येव यदुद्भूतं ज्ञानं तस्मिन्दृढाश्रिते ।
असंश्लिष्टविकल्पांशे प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥ ३०
चिरं कालं हृते कान्तव्योमसंवेदनान्मुने ।
अवासनान्मनोध्यानात्प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥ ३१

द्वाभ्याम् । स्फारे विपुलीभूते प्राणे छिन्नाभ्रवत् क्रमात् खं शून्यभावं बाह्याकाशं वा आगते अङ्गरन्ध्राणि नासाविवराणि न स्पृशति सति ॥ २२ ॥ अन्तःपूरात्पूरणाद्गिरौ घना मेघा इव यावत्पूर्ति मन्दमुपचीयमाने स्थिते निश्चले सति ॥ २३ ॥ पूर्त्यनन्तरं कुम्भके पूर्णकुम्भवदनन्तं कालं स्तम्भिते प्राणे परितिष्ठति सति । उक्तत्रिविधप्राणायामक्रमश्च पातञ्जले शास्त्रे प्रपञ्चितः 'तस्मिन्सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः' । तस्मिन्प्रागुक्ते आसनजये सति बाह्यस्य वायोरायमनं श्वासः कौष्ठ्यस्य वायोर्निस्सारणं प्रश्वासः तयोर्गतिविच्छेद उभयाभावलक्षणः प्राणायामः कार्य इत्यर्थः । स तु बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्देशकालसंख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः । यत्र प्रश्वासपूर्वको गतिनिरोधः स बाह्यः । यत्र श्वासपूर्वको गत्यभावः स आभ्यन्तरः । तृतीयः स्तम्भवृत्तिर्यत्रोभयाभावः सकृत्प्रयत्नाद्भवति । यथा तप्ते न्यस्तमुपले जलं सर्वतः संकोचमापद्यते तथा द्वयोर्युगपद्गत्यभाव इति । त्रयोऽप्येते देशपरिदृष्टाः बहिस्तूललवस्पन्दादिना अन्तर्नाभ्यादिस्पन्दादिना च इयानस्य विषयो देश इति । कालेन परिदृष्टाः क्षणानामियत्तावधारणेन । संख्याभिः परिदृष्टा एतावत्संख्यश्वासप्रश्वासकालैः प्रथमो द्वितीयस्तृतीय उद्बोधित इति । एवं मृदुरेवं मध्य एवं तीव्र इति च । स खल्वेवमभ्यस्तः प्राणायामः प्रविकस्वरतूलपिण्डवन्मन्दाकृष्टबिसतन्तुवद्वा दैर्घ्यसौक्ष्म्यापन्नैः प्राणैर्दीर्घः सूक्ष्मश्च भवतीत्यर्थः । अभ्यासात्स्तम्भिते प्राणे इत्यनेन च तत्परिपाकलभ्यश्चतुर्थोऽपि प्रकारः सूचितः । सोऽपि पतञ्जलिना दर्शितः 'बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः' इति । पूर्वोक्तोभयजयात्तदाक्षेपपूर्वकः प्राणगत्यभावः स्थिरश्चतुर्थः प्राणायाम इत्यर्थः । प्राणायामप्रतिष्ठाफलमपि पतञ्जलिनोक्तम् 'ततः क्षीयते प्रकाशावरणम् । धारणासु च योग्यता मनसः' इति । 'तपो न परमं प्राणायामात्ततो विशुद्धिर्मलानां दीप्तिश्च ज्ञानस्ये'ति भाष्यम् ॥ २४ ॥ घण्टिकां व्यात्तास्यस्य जिह्वामूले स्तनवल्लम्बमानतया दृश्यमानामिन्द्रयोनिम् । 'अन्तरेण तालुके य एष स्तन इवावलम्बते सेन्द्रयोनिः' इति श्रुतेः । तां परिवृत्तया वर्धनाभ्यासादिप्रयत्नादन्तःप्राणसंचारमार्गे मूर्धरन्ध्रे प्रवेश्यमानया जिह्वया आक्रम्य निष्पीड्याधःकृत्य प्राणे ऊर्ध्वरन्ध्रे ब्रह्मरन्ध्रे गते प्रवेश्य धारिते सतीत्यर्थः । अनेन लम्बिकायोगसमुच्चिता नभोधारणा दर्शिता । तत्प्रकारश्च भगवता स्कन्देनोक्तः 'रसनां तालुविवरे निधायोर्ध्वमुखोऽमृतम् । धयन्निर्जरतां गच्छेदाषण्मासान्न संशयः ॥ ऊर्ध्वजिह्वः स्थिरो भूत्वा सोमपानं करोति यः । मासार्धेन न संदेहो मृत्युं जयति योगवित् ॥', 'आकाशं च मरीचिवारिसदृशं यद्ब्रह्मरन्ध्रस्थितं यन्नाथेन सदाशिवेन सहितं शान्तं हकाराक्षरम् । प्राणं तत्र विलीय पञ्चघटिकं चित्तान्वितं धारयेदेषा मोक्षकवाटपाटनपटुः प्रोक्ता नभोधारणा ॥' इति ॥ २५ ॥ समस्ताः कलना विकारास्तदुन्मुक्तेऽतएव न किंचिन्नामनि सूक्ष्मे हार्दाकाशे संविदि अन्तर्बाह्यसंवेदनवृत्तिमात्रे निर्विकल्पसमाधिना लीनायां सत्याम् ॥ २६ ॥ नासाग्रोपलक्षितद्वादशाङ्गुलपरिमितबाह्याकाशे चक्षुर्मनसोर्निरोधाद्वा तन्निरोध इत्याह—**द्वादशेति** ॥ २७ ॥ लम्बिकायोगाऽसमुच्चिताद्वा उपायान्तराभ्यस्तात्प्रागुक्तनभोधारणात्तन्निरोधसिद्धिरित्याह—**अभ्यासादिति** । द्वादशान्तं ब्रह्मरन्ध्रस्थानं तद्गे प्राणे गलितप्राये संवृत्ते सति ॥ २८ ॥ एवं खेचरीमुद्रापि प्राणस्पन्दनिरोधहेतुरित्याह—**भ्रूमध्ये इति** । तारकयोश्चक्षुःकनीनिकयोरालोकस्य तेजसश्चक्षुरिन्द्रियस्येति यावत् । चिरनिरोधाच्छान्तौ उपरमे सति तथा जिह्वाग्रे प्राणे च प्रागुक्तरीत्या कपालकुहरप्रवेशादन्तं द्वादशान्तमुपागते सति केतने भ्रूमध्ये अविमुक्तस्थाने 'य एषोऽक्षरोऽनन्तः' इति जाबालश्रुत्यादिप्रसिद्धे चेतने चिन्मात्रस्वभावे परमेश्वरे आत्मतया बुद्धे सतीत्यर्थः । खेचरीमुद्रापि स्कन्देनोक्ता—'कपालकुहरे जिह्वा प्रविष्टा विपरीतगा । भ्रुवोरन्तर्गता दृष्टिर्मुद्रा भवति खेचरी ॥ न पीड्यते स रोगेण न च लिप्येत कर्मणा । बाध्यते न स कालेन यो मुद्रां वेत्ति खेचरीम् ॥' इति ॥ २९ ॥ गुरोरीश्वरस्य वा अनुग्रहात्काकतालीयन्यायेन झटित्येवोद्भूते ज्ञाने झटित्येव चित्तविकल्पोपशमाद्वा तन्निरोध इत्याह—**झटित्येवेति** ॥ ३० ॥ 'अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः' इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धे दहराकाशे वा चिरं चित्तनिवेशात्तत्साक्षात्कारे तत्सिद्धिरित्याह—**चिरमिति** । तथा चोक्तं पातञ्जले—'हृदये चित्तसंवित्स्वार्थसंयमात्पुरुषज्ञानम्'

श्रीराम उवाच ।

ब्रह्मन् जगति भूतानां हृदयं तत्किमुच्यते ।
इदं सर्वं महादर्शो यस्मिंस्तत्प्रतिबिम्बति ॥ ३२

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

साधो जगति भूतानां हृदयं द्विविधं स्मृतम् ।
उपादेयं च हेयं च विभागोऽयं तयोः शृणु ॥ ३३
इयत्तया परिच्छिन्ने देहे यद्वक्षसोऽन्तरम् ।
हेयं तद्धृदयं विद्धि तनावेकतटे स्थितम् ॥ ३४
संविन्मात्रं तु हृदयमुपादेयं स्थितं स्मृतम् ।
तदन्तरे च बाह्ये च न च बाह्ये न चान्तरे ॥ ३५
तत्तु प्रधानं हृदयं तत्रेदं समवस्थितम् ।
तदादर्शः पदार्थानां तत्कोशः सर्वसंपदाम् ॥ ३६
सर्वेषामेव जन्तूनां संविद्धृदयमुच्यते ।
न देहावयवैकांशो जडजीर्णोपलोपमः ॥ ३७
तस्मात्संविन्मये शुद्धे हृदये हृतवासनः ।
बलान्नियोजिते चित्ते प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥ ३८
एभिः क्रमैस्तथान्यैश्च नानासंकल्पकल्पितैः ।
नानादेशिकवक्त्रस्थैः प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥ ३९
अभ्यासेन निराबाधमेतास्ता योगयुक्तयः ।
उपायतामुपायान्ति भव्यस्य भवभेदने ॥ ४०
अभ्यासाद्दृढतां याता वैराग्यपरिलाञ्छितः ।
यथावासनमायामः प्राणानां सफलः स्मृतः ॥ ४१
भ्रूनासातालुसंस्थासु द्वादशाङ्गुलिकोटिषु ।
अभ्यासाच्छाम्यति प्राणो दूरे गिरिनदी यथा ॥ ४२
भूयोभूयश्चिराभ्यासाज्जिह्वाप्रान्तेन तालुनि ।
घण्टिका स्पृश्यते प्राणो येनोच्चैर्निवहत्यलम् ॥ ४३
विकल्पबहुलास्त्वेते स्वाभ्यासेन समाधयः ।
परमोपशमायाशु संप्रयान्त्यविकल्पताम् ॥ ४४
आत्मारामो वीतशोको भवत्यन्तःसुखः पुमान् ।
अभ्यासादेव नान्यस्मात्तस्मादभ्यासवान्भव ॥ ४५
अभ्यासेन परिस्पन्दे प्राणानां क्षयमागते ।
मनः प्रशममायाति निर्वाणमवशिष्यते ॥ ४६
वासनावलितं जन्म मोक्षं निर्वासनं मनः ।
प्राणं च राम गृह्णाति यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ४७
प्राणस्पन्दो मनोरूपं तस्मात्संसृतिविभ्रमः ।
तस्मिन्नेव शमं याते दीयते संसृतिज्वरः ॥ ४८
विकल्पांशक्षयाज्जन्तोः पदं तदवशिष्यते ।
यतो वाचो निवर्तन्ते समस्तकलनान्विताः ॥ ४९
यत्र सर्वं यतः सर्वं यत्सर्वं सर्वतश्च यत् ।
यत्र नेदं यतो नेदं यन्नेदं नेदृशं जगत् ॥ ५०
विनाशित्वाद्विकल्पत्वाद्गुणित्वान्निर्गुणात्मनः ।
यस्य नो सदृशो दृष्टो दृष्टान्तः कश्चिदेव हि ॥ ५१
स्वादनी सर्वशालीनां दीपिका सर्वतेजसाम् ।
कलना सर्वकामानामन्तश्चिच्चन्द्रिकोदिता ॥ ५२
यस्मात्कल्पतरोर्बह्वयः संसारफलपङ्क्तयः ।
अनारतं बहुरसा जायन्ते च पतन्ति च ॥ ५३
तत्पदं सर्वसीमान्तमवलम्ब्य महामतिः ।
यः स्थितः स्थिरधीस्तज्ज्ञः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ५४

इति च ॥ ३१ ॥ हृदयशब्दस्य पुण्डरीकाकारमांसविशेषे मनसि परमात्मनि च प्रयोगदर्शनात्संदिहानस्य प्रश्नः । प्रतिबिम्बति आदर्शे प्रतिबिम्ब इव स्फुरति ॥ ३२ ॥ तत्र मांसमनसोः परिच्छिन्नत्वादैक्यमेव प्रकल्प्य द्वेधा विभागो बोध्यः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ननु आत्मनि हृदयशब्दो हृदयमात्रस्थितिकत्वाद्गौणः किं न स्यादित्याशङ्क्याह—**तदन्तरे चेति** ॥ ३५ ॥ 'अस्मिन्द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते' इति श्रुतेरिति भावः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ सहसा हठयोगे प्रवृत्तिं वारयितुमाह—**अभ्यासेने**ति । हठान्निरोधे तु रोगाद्या बाधा स्यादेवेति भावः ॥४०॥ यथावासनं यदा या या वासना उद्भवन्ति तदा तत्तन्निरोधायेत्यर्थः । अथवा मुमुक्षावासनायां मोक्षफलेन सफलो भोगवासनायां तु तत्तद्भोगसिद्धिवैचित्र्यफलेन सफल इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ अतएव तत्तत्सिद्धिफलभेदार्थं पातञ्जलशास्त्रे भ्रूमध्यादिस्थानभेदेन धारणाभेदा दर्शिता इत्याशयेनाह—**भ्रूनासेति** । तालुसंस्था तालुसंस्थानं कण्ठाग्रादारभ्य द्वादशाङ्गुलिमितप्रदेशकोटिः सीमा द्वादशान्तः । पुरुषभेदाद्बहुवचनम् । यथाह पतञ्जलिः 'नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम्, कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः, कूर्मनाड्यां स्थैर्यम्, कण्ठकूपादधः कूर्मपृष्ठवदुन्नतप्रदेशे कूर्मनाडी प्रसिद्धा, मूर्धज्योतिषि सिद्धदर्शनम्' इत्यादि । शिरःकपालच्छिद्रे भास्वरज्योतिर्मूर्धज्योतिः । गिरिनदी निर्झरः । सा यथा दूरे गत्वा तत्रैव लीयते तद्वत् ॥ ४२ ॥ 'जिह्वयाक्रम्य घण्टिकाम्' इति यत्प्रागुक्तं तत्रोपायमाह—**भूय** इति । स्पृश्यते आक्रम्यते ॥ ४३ ॥ एतेषां समाधिभेदानां तत्तत्सिद्धिफलेषु विकल्पबहुलत्वेऽपि निष्कामस्य परमोपशमफले अविकल्पतैव सर्वेषामित्याह—**विकल्पेति** ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ वासनावलितं मनो जन्मशरीरं तत्र प्राणं चाभिमानेन गृह्णाति । निर्वासनं तु मोक्षम् ॥४७॥ एवं उक्ताभ्यासप्रकारेण दीयते खण्ड्यते । चिकित्स्यत इति यावत् ॥४८॥ ॥४९॥ इदं दृश्यं यत्र नेत्याधेयतया, यतो नेत्युपादेयतया, यन्नेति तादात्म्येन च सच्चिदात्मसंबन्धनिषेधान्न केनाप्यंशेन जगद्ब्रह्मसदृशमित्यर्थः ॥ ५० ॥ अतएव विनाशित्वादिधर्मके जगति न कश्चिदपि ब्रह्मणो दृष्टान्तोऽस्तीत्याह—**विनाशित्वादिति** ॥ ५१ ॥ यदि न कश्चिद्दृष्टान्तस्तर्हि कथं तत्परिचयस्तत्राह—**स्वादनीति** । रसरूपादिगोचरबाह्यवृत्तित्रिपुटीनां कामाद्यान्तरवृत्तित्रिपुटीनां च भासकतया तत्परिचेयमित्यर्थः ॥५२॥ 'फलमत उपपत्तेः' इति न्यायाद्विचित्रकर्मफलोदयक्षयनिमित्ततया वा तत्परिचेयमित्याह—**यस्मादिति** ॥ ५३ ॥ तत्परिचयावलम्बने पुरुषार्थसिद्धिं दर्शयन्नुपसंहरति—**तदिति**

विगतसर्वसमीहितकौतुकः
समुपशान्तहिताहितकल्पनः ।
सकलसंव्यवहारसमाशयो
भवति मुक्तमनाः पुरुषोत्तमः ॥ ५५

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० देवदूतोक्ते मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे योगवर्णनं नामाष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥

एकोनाशीतितमः सर्गः ७९

श्रीराम उवाच ।

योगयुक्तस्य चित्तस्य शम एव निरूपितः ।
सम्यग्ज्ञानमिदानीं मे कथयानुग्रहात्प्रभो ॥ १

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

अनाद्यन्तावभासात्मा परमात्मेह विद्यते ।
इत्येको निश्चयः स्फारः सम्यग्ज्ञानं विदुर्बुधाः ॥ २
इमा घटपटाकाराः पदार्थशतपङ्क्तयः ।
आत्मैव नान्यदस्तीति निश्चयः सम्यगीक्षणम् ॥ ३
असम्यग्वेदनाज्जन्म मोक्षः सम्यगवेक्षणात् ।
असम्यग्वेदनाद्रज्जुः सर्पो नो सम्यगीक्षणात् ॥ ४
संकल्पांशविनिर्मुक्ता संवित्संवेद्यवर्जिता ।
संवित्त्याभिसमाख्याता मुक्तावस्तीह नेतरत् ॥ ५
सा शुद्धरूपा विज्ञाता परमात्मेति कथ्यते ।
शुद्धा त्वशुद्धरूपान्तरविद्येत्युच्यते बुधैः ॥ ६
संवित्तिरेव संवेद्यं नानयोर्द्वित्वकल्पना ।
चिनोत्यात्मानमात्मैव रामैवं नान्यदस्ति हि ॥ ७
यथाभूतात्मदर्शित्वमेतावद्भुवनत्रये ।
यदात्मैव जगत्सर्वमिति निश्चित्य पूर्णता ॥ ८
सर्वमात्मैव कौ दिष्टौ भावाभावौ क्व च स्थितौ ।
क्व बन्धमोक्षकलने किमन्यद्राम शोच्यते ॥ ९
न चेत्यमन्यन्नो चित्तं ब्रह्मैवेदं विजृम्भते ।
सर्वमेकं परं व्योम को मोक्षः कस्य बन्धता ॥ १०
ब्रह्मेदं बृंहिताकारं बृहद्बृहदवस्थितम् ।
ज्ञानादस्तमितद्वित्वं भवात्मैव त्वमात्मना ॥ ११
सम्यगालोकिते रूपे काष्ठपाषाणवाससाम् ।
मनागपि न भेदोऽस्ति क्वासि संकल्पनोन्मुखः ॥ १२
आदावन्ते च संशान्तं स्वरूपमविनाशि यत् ।
वस्तु नामात्मनश्चैव तन्मयो भव राघव ॥ १३
परं व्योमेदमखिलं जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
सुखदुःखक्रमः कुत्र विज्वरो भव राघव ॥ १४
द्वैताद्वैतसमुद्भूतैर्जरामरणविभ्रमैः ।
स्फुरत्यात्मभिरात्मैव चित्रैरम्भिव वीचिभिः ॥ १५
शुद्धमात्मानमालिङ्ग्य नित्यमन्तस्थया धिया ।
यः स्थितस्तं क आत्मेहं भोगा बन्धयितुं क्षमाः ॥ १६
कृतस्फारविचारस्य मनोभोगादयोऽरयः ।
मनागपि न भिन्दन्ति शैलं मन्दानिला इव ॥ १७
अविचारिणमज्ञानं मूढमाशापरायणम् ।
निगिरन्तीह दुःखानि बका मत्स्यमिवाजलम् ॥ १८
जगदात्मैव सकलमविद्या नास्ति कुत्रचित् ।
इति दृष्टिमवष्टभ्य सम्यग्रूपः स्थिरो भव ॥ १९

द्वाभ्याम् ॥ ५४ ॥ विगतानि सर्वाणि समीहितकौतुकानि कामभोगोत्कण्ठा यस्य । अतएव तदनुकूलप्रतिकूलेषु समुपशान्ता हिताहितवासना यस्य । अतएव सकलेषु संव्यवहारेषु समो हर्षविषादशून्य आशयो यस्य । ईदृशो मुक्तमनाः पुरुषश्रेष्ठो भवति । भगवान्विष्णुरपि भवतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे योगवर्णनं नामाष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥

उद्दिष्टौ चित्तनाशाय योगज्ञानक्रमौ हि यौ ।
तयोराद्ये परिज्ञाते द्वितीयोऽत्र निरूप्यते ॥ १ ॥

'द्वौ क्रमौ चित्तनाशस्य योगो ज्ञानं च राघव' इत्युद्दिष्टक्रमयोर्मध्ये आद्यश्चित्तस्य शमो नाशप्रकारो निरूपितस्त्वयेत्यर्थः ॥ १ ॥ लक्षणस्वरूपसाधनादिभिः सम्यग्ज्ञानं प्रपञ्चयिष्यन् प्रथममात्मपरिचयेन जगद्बाधात्मतालक्षणं तल्लक्षणमाह—**अनाद्यन्तेति** । एकः असाधारणः । स्फारः अपरिच्छिन्नाकारः ॥ २ ॥ एवं जगद्बाधेनात्मपरिचयात्मता वा तल्लक्षणमित्याह—**इमा इति** ॥ ३ ॥ सम्यग्ज्ञानस्य मोक्षसमर्थतां दर्शयति—**असम्यगिति** । सम्यगीक्षणान्नो सर्पः । सर्पभावान्मोक्ष इति यावत् ॥ ४ ॥ मुक्तौ तर्हि किं परिशिष्यते तदाह—**संकल्पेति** । संवित्त्या स्वप्रकाशस्वभावेनैव अभितः सम्यक् आख्याता प्रथमाना । इह मुक्तौ ॥ ५ ॥ अप्यर्थे तुशब्दः ॥ ६ ॥ तथाचाविज्ञानकृत एव संवित्तिसंवेद्ययोर्भेदो न वास्तव इत्याह—**संवित्तिरेवेति** । चिनोति अज्ञानात्संचिनोति ज्ञानात्तु परिचिनोतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ निष्कृष्टं सम्यग्ज्ञानस्वरूपमाह—**यथाभूतेति** ॥ ८ ॥ दिष्टौ निर्दिष्टौ । निष्कृष्य निरूपितावित्यर्थः । किमन्यदस्ति यदर्थं शोच्यते मूढैरिति शेषः ॥ ९ ॥ ॥ १० ॥ बृहतोऽपि बृहद्ब्रह्म स्वात्मन्येव मायया नटवद्बृंहिताकारं इदं दृश्यं व्यवस्थितम् ॥ ११ ॥ सम्यक् अधिष्ठानसन्मात्ररूपेणालोकिते सति क्वासि । नह्येकरूपे हेयोपादेये संकल्पनं विकल्पनं वा संभवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ अविनाशि यत्स्वरूपं तदेव वस्तु । नामेति प्रसिद्धौ । आत्मनश्च स्वरूपमेवंविधमतस्तन्मयो भवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ परं निरतिशयानन्दरूपं ब्रह्म ॥ १४ ॥ स्फुरति अज्ञस्येति शेषः ॥ १५ ॥ तं तत्त्वज्ञम् । के भोगाः ॥ १६ ॥ मनोभोगः कामस्तदादयः षडरयः ॥ १७ ॥ अजलं जलान्निर्गतमल्पजलस्थं वा ॥ १८ ॥ १९ ॥

श्रीराम उवाच ।

ब्रह्मन् जगति भूतानां हृदयं तत्किमुच्यते ।
इदं सर्वं महादर्शो यस्मिंस्तत्प्रतिबिम्बति ॥ ३२

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

साधो जगति भूतानां हृदयं द्विविधं स्मृतम् ।
उपादेयं च हेयं च विभागोऽयं तयोः शृणु ॥ ३३
इयत्तया परिच्छिन्ने देहे यद्वक्षसोऽन्तरम् ।
हेयं तद्धृदयं विद्धि तनावेकतटे स्थितम् ॥ ३४
संविन्मात्रं तु हृदयमुपादेयं स्थितं स्मृतम् ।
तदन्तरे च बाह्ये च न च बाह्ये न चान्तरे ॥ ३५
तत्तु प्रधानं हृदयं तत्रेदं समवस्थितम् ।
तदादर्शः पदार्थानां तत्कोशः सर्वसंपदाम् ॥ ३६
सर्वेषामेव जन्तूनां संविद्धृदयमुच्यते ।
न देहावयवैकांशो जडजीर्णोपलोपमः ॥ ३७
तस्मात्संविन्मये शुद्धे हृदये हृतवासनः ।
बलान्नियोजिते चित्ते प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥ ३८
एभिः क्रमैस्तथान्यैश्च नानासंकल्पकल्पितैः ।
नानादेशिकवक्त्रस्थैः प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥ ३९
अभ्यासेन निराबाधमेतास्ता योगयुक्तयः ।
उपायतामुपायान्ति भव्यस्य भवभेदने ॥ ४०
अभ्यासादृढतां यातो वैराग्यपरिलाञ्छितः ।
यथावासनमायामः प्राणानां सफलः स्मृतः ॥ ४१
भ्रूनासातालुसंस्थासु द्वादशाङ्गुलिकोटिषु ।
अभ्यासाच्छाम्यति प्राणो दूरे गिरिनदी यथा ॥ ४२
भूयोभूयश्चिराभ्यासाज्जिह्वाप्रान्तेन तालुनि ।
घण्टिकां स्पृश्यते प्राणो येनोच्चैर्निवहत्यलम् ॥ ४३
विकल्पबहुलास्त्वेते स्वाभ्यासेन समाधयः ।
परमोपशमायाशु संप्रयान्त्यविकल्पताम् ॥ ४४
आत्मारामो वीतशोको भवत्यन्तःसुखः पुमान् ।
अभ्यासादेव नान्यस्मात्तस्मादभ्यासवान्भव ॥ ४५
अभ्यासेन परिस्पन्दे प्राणानां क्षयमागते ।
मनः प्रशममायाति निर्वाणमवशिष्यते ॥ ४६
वासनावलितं जन्म मोक्षं निर्वासनं मनः ।
प्राणं च राम गृह्णाति यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ४७
प्राणस्पन्दो मनोरूपं तस्मात्संसृतिविभ्रमः ।
तस्मिन्नेव शमं याते दीयते संसृतिज्वरः ॥ ४८
विकल्पांशक्षयाज्जन्तोः पदं तदवशिष्यते ।
यतो वाचो निवर्तन्ते समस्तकलनान्विताः ॥ ४९
यत्र सर्वं यतः सर्वं यत्सर्वं सर्वतश्च यत् ।
यत्र नेदं यतो नेदं यन्नेदं नेदृशं जगत् ॥ ५०
विनाशित्वाद्विकल्पत्वाद्गुणित्वान्निर्गुणात्मनः ।
यस्य नो सदृशो दृष्टो दृष्टान्तः कश्चिदेव हि ॥ ५१
स्वादनी सर्वशालीनां दीपिका सर्वतेजसाम् ।
कलना सर्वकामानामन्तश्चिच्चन्द्रिकोदिता ॥ ५२
यस्मात्कल्पतरोर्बह्व्यः संसारफलपङ्क्तयः ।
अनारतं बहुरसा जायन्ते च पतन्ति च ॥ ५३
तत्पदं सर्वसीमान्तमवलम्ब्य महामतिः ।
यः स्थितः स्थिरधीस्तज्ज्ञः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ५४

इति च ॥ ३१ ॥ हृदयशब्दस्य पुण्डरीकाकारमांसविशेषे मनसि परमात्मनि च प्रयोगदर्शनात्संदिहानस्य प्रश्नः । प्रतिबिम्बति आदर्शे प्रतिबिम्ब इव स्फुरति ॥ ३२ ॥ तत्र मांसमनसोः परिच्छिन्नत्वादैक्यमेव प्रकल्प्य द्वेधा विभागो बोध्यः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ननु आत्मनि हृदयशब्दो हृदयमात्रस्थितिकत्वाद्गौणः किं न स्यादित्याशङ्क्याह—**तदन्तरे चेति** ॥ ३५ ॥ 'अस्मिन्द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते' इति श्रुतेरिति भावः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ सहसा हठयोगे प्रवृत्तिं वारयितुमाह—**अभ्यासेने**ति । हठान्निरोधे तु रोगाद्या बाधा स्यादेवेति भावः ॥४०॥ यथावासनं यदा या या वासना उद्भवन्ति तदा तत्तन्निरोधायेत्यर्थः । अथवा मुमुक्षावासनायां मोक्षफलेन सफलो भोगवासनायां तु तत्तद्भोगसिद्धिवैचित्र्यफलेन सफल इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ अतएव तत्तत्सिद्धिफलभेदार्थं पातञ्जलशास्त्रे भ्रूमध्यादिस्थानभेदेन धारणाभेदा दर्शिता इत्याशयेनाह—**भ्रूनासेति** । तालुसंस्था तालुसंस्थानं कण्ठाग्रादारभ्य द्वादशाङ्गुलिमितप्रदेशकोटिः सीमा द्वादशान्तः । पुरुषभेदाद्बहुवचनम् । यथाह पतञ्जलिः 'नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम्, कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः, कूर्मनाड्यां स्थैर्यम्, कण्ठकूपादधः कूर्मपृष्ठवदुन्नतप्रदेशे कूर्मनाडी प्रसिद्धा, मूर्धज्योतिषि सिद्धदर्शनम्' इत्यादि । शिरःकपालच्छिद्रे भास्वरज्योतिर्मूर्धज्योतिः । गिरिनदी निर्झरः । सा यथा दूरे गत्वा तत्रैव लीयते तद्वत् ॥ ४२ ॥ 'जिह्वयाक्रम्य घण्टिकाम्' इति यत्प्रागुक्तं तत्रोपायमाह—**भूय इति** । स्पृश्यते आक्रम्यते ॥ ४३ ॥ एतेषां समाधिभेदानां तत्तत्सिद्धिफलेषु विकल्पबहुलत्वेऽपि निष्कामस्य परमोपशमफले अविकल्पतैव सर्वेषामित्याह—**विकल्पेति** ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ वासनावलितं मनो जन्मशरीरं तत्र प्राणं चाभिमानेन गृह्णाति । निर्वासनं तु मोक्षम् ॥४७॥ एवं उक्ताभ्यासप्रकारेण दीयते खण्ड्यते । चिकित्स्यत इति यावत् ॥४८॥ ॥४९॥ इदं दृश्यं यत्र नेत्याधेयतया, यतो नेत्युपादेयतया, यन्नेति तादात्म्येन च सच्चिदात्मसंबन्धनिषेधान्न केनाप्यंशेन जगद्ब्रह्मसदृशमित्यर्थः ॥ ५० ॥ अतएव विनाशित्वादिधर्मके जगति न कश्चिदपि ब्रह्मणो दृष्टान्तोऽस्तीत्याह—**विनाशित्वादिति** ॥ ५१ ॥ यदि न कश्चिद्दृष्टान्तस्तर्हि कथं तत्परिचयस्तत्राह—**स्वादनीति** । रसरूपादिगोचरबाह्यवृत्तित्रिपुटीनां कामाद्यान्तरवृत्तित्रिपुटीनां च भासकतया तत्परिचेयमित्यर्थः ॥५२॥ 'फलमत उपपत्तेः' इति न्यायाद्विचित्रकर्मफलोदयक्षयनिमित्ततया वा तत्परिचेयमित्याह—**यस्मादिति** ॥ ५३ ॥ तत्परिचयावलम्बने पुरुषार्थसिद्धिं दर्शयन्नुपसंहरति—**तदिति**

विगतसर्वसमीहितकौतुकः
समुपशान्तहिताहितकल्पनः ।
सकलसंव्यवहारसमाशयो
भवति मुक्तमनाः पुरुषोत्तमः ॥ ५५

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० देवदूतोक्ते मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे योगवर्णनं नामाष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥

एकोनाशीतितमः सर्गः ७९

श्रीराम उवाच ।
योगयुक्तस्य चित्तस्य शम एव निरूपितः ।
सम्यग्ज्ञानमिदानीं मे कथयानुग्रहात्प्रभो ॥ १
श्रीवसिष्ठ उवाच ।
अनाद्यन्तावभासात्मा परमात्मेह विद्यते ।
इत्येको निश्चयः स्फारः सम्यग्ज्ञानं विदुर्बुधाः ॥ २
इमा घटपटाकाराः पदार्थशतपङ्क्तयः ।
आत्मैव नान्यदस्तीति निश्चयः सम्यगीक्षणम् ॥ ३
असम्यग्वेदनाज्जन्म मोक्षः सम्यगवेक्षणात् ।
असम्यग्वेदनाद्रज्जुः सर्पो नो सम्यगीक्षणात् ॥ ४
संकल्पांशविनिर्मुक्ता संवित्संवेद्यवर्जिता ।
संवित्त्याभिसमाख्याता मुक्तावस्तीह नेतरत् ॥ ५
सा शुद्धरूपा विज्ञाता परमात्मेति कथ्यते ।
शुद्धा त्वशुद्धरूपान्तरविद्येत्युच्यते बुधैः ॥ ६
संवित्तिरेव संवेद्यं नानयोर्द्वित्वकल्पना ।
चिनोत्यात्मानमात्मैव रामैवं नान्यदस्ति हि ॥ ७
यथाभूतात्मदर्शित्वमेतावद्भुवनत्रये ।
यदात्मैव जगत्सर्वमिति निश्चित्य पूर्णता ॥ ८
सर्वमात्मैव कौ दिष्टौ भावाभावौ क च स्थितौ ।
क बन्धमोक्षकलने किमन्यद्राम शोच्यते ॥ ९
न चेत्यमन्यन्नो चित्तं ब्रह्मैवेदं विजृम्भते ।
सर्वमेकं परं व्योम को मोक्षः कस्य बन्धता ॥ १०
ब्रह्मेदं बृंहिताकारं बृहद्बृहदवस्थितम् ।
ज्ञानादस्तमितद्वित्वं भवात्मैव त्वमात्मना ॥ ११
सम्यगालोकिते रूपे काष्ठपाषाणवाससाम् ।
मनागपि न भेदोऽस्ति कासि संकल्पनोन्मुखः ॥ १२
आदावन्ते च संशान्तं स्वरूपमविनाशि यत् ।
वस्तु नामात्मनश्चैव तन्मयो भव राघव ॥ १३
परं व्योमेदमखिलं जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
सुखदुःखक्रमः कुत्र विज्वरो भव राघव ॥ १४
द्वैताद्वैतसमुद्भूतैर्जरामरणविभ्रमैः ।
स्फुरत्यात्मभिरात्मैव चित्रैरम्बिव वीचिभिः ॥ १५
शुद्धमात्मानमालिङ्ग्य नित्यमन्तस्थया धिया ।
यः स्थितस्तं क आत्मेह भोगा बन्धयितुं क्षमाः ॥ १६
कृतस्फारविचारस्य मनोभोगादयोऽरयः ।
मनागपि न भिन्दन्ति शैलं मन्दानिला इव ॥ १७
अविचारिणमज्ञानं मूढमाशापरायणम् ।
निगिरन्तीह दुःखानि बका मत्स्यमिवाजलम् ॥ १८
जगदात्मैव सकलमविद्या नास्ति कुत्रचित् ।
इति दृष्टिमवष्टभ्य सम्यग्रूपः स्थिरो भव ॥ १९

द्वाभ्याम् ॥ ५४ ॥ विगतानि सर्वाणि समीहितकौतुकानि कामभोगोत्कण्ठा यस्य । अतएव तदनुकूलप्रतिकूलेषु समुपशान्ता हिताहितवासना यस्य । अतएव सकलेषु संव्यवहारेषु समो हर्षविषादशून्य आशयो यस्य । ईदृशो मुक्तमनाः पुरुषश्रेष्ठो भवति । भगवान्विष्णुरपि भवतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे योगवर्णनं नामाष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥

उद्दिष्टौ चित्तनाशाय योगज्ञानक्रमौ हि यौ ।
तयोराद्ये परिज्ञाते द्वितीयोऽत्र निरूप्यते ॥ १ ॥

'द्वौ क्रमौ चित्तनाशस्य योगो ज्ञानं च राघव' इत्युद्दिष्टक्रमयोर्मध्ये आद्यश्चित्तस्य शमो नाशप्रकारो निरूपितस्त्वयेत्यर्थः ॥ १ ॥ लक्षणस्वरूपसाधनादिभिः सम्यग्ज्ञानं प्रपञ्चयिष्यन् प्रथममात्मपरिचयेन जगद्बाधात्मतालक्षणं तल्लक्षणमाह—**अनाद्यन्तेति** । एकः असाधारणः । स्फारः अपरिच्छिन्नाकारः ॥ २ ॥ एवं जगद्बाधेनात्मपरिचयात्मता वा तल्लक्षणमित्याह—**इमा इति** ॥ ३ ॥ सम्यग्ज्ञानस्य मोक्षसमर्थतां दर्शयति—**असम्यगिति** । सम्यगीक्षणान्नो सर्पः । सर्पभावान्मोक्ष इति यावत् ॥ ४ ॥ मुक्तौ तर्हि किं परिशिष्यते तदाह—**संकल्पेति** । संवित्त्या स्वप्रकाशस्वभावेनैव अभितः सम्यक् आख्याता प्रथमाना । इह मुक्तौ ॥ ५ ॥ अप्यर्थे तुशब्दः ॥ ६ ॥ तथाचाविज्ञानकृत एव संवित्तिसंवेद्ययोर्भेदो न वास्तव इत्याह—**संवित्तिरेवेति** । चिनोति अज्ञानात्संचिनोति ज्ञानात्तु परिचिनोतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ निष्कृष्टं सम्यग्ज्ञानस्वरूपमाह—**यथाभूतेति** ॥ ८ ॥ दिष्टौ निर्दिष्टौ । निष्कृष्य निरूपितावित्यर्थः । किमन्यदस्ति यदर्थं शोच्यते मूढैरिति शेषः ॥ ९ ॥ ॥ १० ॥ बृहतोऽपि बृहद्ब्रह्म स्वात्मन्येव मायया नटवद्बृंहिताकारं इदं दृश्यं व्यवस्थितम् ॥ ११ ॥ सम्यक् अधिष्ठानसन्मात्ररूपेणालोकिते सति कासि । नह्येकरूपे हेयोपादेये संकल्पनं विकल्पनं वा संभवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ अविनाशि यत्स्वरूपं तदेव वस्तु । नामेति प्रसिद्धौ । आत्मनश्च स्वरूपमेवंविधमतस्तन्मयो भवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ परं निरतिशयानन्दरूपं ब्रह्म ॥ १४ ॥ स्फुरति अज्ञस्येति शेषः ॥ १५ ॥ तं तत्त्वज्ञम् । के भोगाः ॥ १६ ॥ मनोभोगः कामस्तदादयः षडरयः ॥ १७ ॥ अजलं जलान्निर्गतमल्पजलस्थं वा ॥ १८ ॥ १९ ॥

नानात्वमस्ति कलनासु न वस्तुतोऽन्त-
र्नानाविधासु सरसीषु जलादि नान्यत् ।
इत्येकनिश्चयमयः पुरुषो विमुक्त
इत्युच्यते समवलोकितसम्यगर्थः ॥ २०

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे सम्यग्ज्ञानलक्षणनिरूपणं नामैकोनाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥

अशीतितमः सर्गः ८०

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

इदमन्तः कलयतो भोगान्प्रति विवेकिनः ।
पुरःस्थितानपि सदा स्पृहैवाङ्ग न जायते ॥ १
चक्षुरालोकनायैव जीवस्तु सुखदुःखयोः ।
भारायैव बलीवर्दो भोक्ता द्रव्यस्य नायकः ॥ २
नयने रूपनिर्मग्ने क्षोभः क इव देहिनः ।
गर्दभे पल्वले मग्ने कैव सेनापतेः क्षतिः ॥ ३
रूपकर्दममेतन्मानयनास्वादयाधम ।
नश्यत्येतन्निमेषेण भवन्तमपि हिंसति ॥ ४
येनैव संख्या क्रियते येनैवाऽस्याऽनुगम्यते ।
तदीयैः कर्मभिः क्षिप्रं प्राज्ञः क्रूरो निबध्यते ॥ ५
उत्पन्नध्वंसि चापातमात्रहृद्यमसन्मयम् ।
रूपमाश्रय मा नेत्र विनाशायाविनाशिने ॥ ६
साक्षिवत्त्वं स्थितं नेत्र रूपमात्मनि तिष्ठति ।
आलोकं कालवशतस्त्वमेकं किं प्रतप्यसे ॥ ७
सलिलस्पन्दवद्दृष्टिः पिच्छिकेवाम्बरोत्थिता ।
सुजातिबन्धा स्फुरति तव चित्त किमागतम् ॥ ८
कल्पाम्भसीव शफरी चित्ते स्फुरणधर्मिणि ।
स्वयं स्फुरत्यहंकारस्त्वमयं प्रोत्थितः कुतः ॥ ९
आलोकरूपयोर्नित्यं जडयोः स्फुरतोर्मिथः ।
आधाराधेययोश्चित्तं व्यर्थमाकुलता तव ॥ १०
रूपालोकमनस्काराः परस्परमसङ्गिनः ।
संपन्ना इव लक्ष्यन्ते वदनादर्शबिम्बवत् ॥ ११
अज्ञानजन्तुना ह्येते श्लिष्टा जाता निरन्तराः ।

जलादि आदिपदात्तरङ्गफेनबुद्बुदादि जलान्नान्यत् । यथेति शेषः । इति विविच्य समवलोकितसम्यगर्थस्तदेकनिश्चयप्रधानः पुरुष आत्यन्तिकचित्तनाशाद्विमुक्त इत्युच्यत इत्यर्थः ॥ २० ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे सम्यग्ज्ञानलक्षणनिरूपणं नामैकोनाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥

यस्मिन्विमर्शे सुदृढे दिव्यभोगेष्वपि स्पृहा ।
नोदेत्यपि पुरःस्थेषु स विमर्शोऽत्र वर्ण्यते ॥ १ ॥

इदं वक्ष्यमाणं विमर्शोपदर्शनम् । पुरःस्थितानपि भोगान्प्रति स्पृहा न जायत एवेत्यन्वयः ॥ १ ॥ तत्रादौ चक्षुषा इष्टानिष्टरूपे आलोचिते चक्षुरहंताभिनिवेशाज्जीवस्य सुखदुःखे दृश्येते तत्र चक्षुः प्रति स्वामितैवास्य नत्वहंतेति विमर्शेन दुःखादिप्रसक्तिरिति दर्शयति—चक्षुरिति । बलीवर्द एव भारवहनदुःखाय न तस्य भारद्रव्यस्य च नायकः । नश्यसौ बलीवर्द इत्यर्थः ॥ २ ॥ स्वामित्वमपि तस्य न चक्षुर्मात्रे किंतु कार्यकरणसंघातकामकर्मवासनातत्फलभेदेष्वनन्तेषु । तत्र अहंकारबुद्धिमनःप्राणपरम्परया कथंचित्स्वत्वकोटिनिविष्टस्यैकस्य चक्षुषः कदाचिदनिष्टरूपसंप्रयोगे का वा गणना कुतो वास्य दुःखप्रसक्तिरित्याशयेनाह—नयने इति । गर्दभे सेनान्तर्गतरजकगर्दभे ॥ ३ ॥ स्वामित्वादेव तन्निवारयितुमपि शक्यमित्याशयेनाह—रूपेति । एतत् स्त्रीपुत्रादिसौन्दर्यलक्षणं रूपम् । हिंसति नाशयति । छान्दसो विकरणव्यत्ययः । हे अधम मूढतम ॥ ४ ॥ प्राज्ञस्तर्हि कीदृशः क्वचिन्निबध्यते तत्राह—येनेति । क्रूरो निशितमतिः प्राज्ञस्तु येनान्तर्गतेन चिदात्मनैव सम्यक् ख्यानं संख्या प्रकाशो बाह्याभ्यन्तरार्थख्या क्रियते येनैव अस्या अनात्मभूता कोशपरम्परा आत्मतादात्म्यारोपेणानुगम्यते तदीयैः औदासीन्येन यथाप्राप्तार्थप्रकाशनलक्षणैः कर्मभिश्चरित्रैर्निबध्यते अभ्यासेन संबध्यते न मूढवद्रूपकर्दमास्वादनकर्मभिः । तथाच त्वमप्युदासीनं सद्रूपं प्रकाशय नतु तदास्वादयेत्यर्थः ॥ ५ ॥ उत्पन्नध्वंसि आपातमात्रहृद्यं चेति विशेषणे असन्मयमित्यस्योपपत्तये । अविनाशिने अनिवार्याय विनाशाय मृत्युमुखप्रवेशाय ॥ ६ ॥ किंच रूपविषये सदा सर्वार्थप्रकाशने निरपेक्षसमर्थेऽपि परमात्मनि उदासीने स्थिते सति हे नेत्र, कालवशतः कदाचिदेव दीपाद्यालोकं आप्य प्रकाशयत् त्वमेवैकं किं किमर्थं प्रतप्यसे, अतस्त्वमपि साक्षिवत्स्थितं सद्रूपं पश्येत्यर्थः ॥ ७ ॥ इदानीं चक्षुषा भ्रान्त्या रूपे आलोकितेऽपि चित्तस्य तदभिनिवेशे हेतुर्नास्तीत्याह—सलिलेति । हे चित्त, इयं विचित्ररूपदृष्टिर्नद्यादिसलिले नानाविधा नियतस्पन्दवैचित्र्यवदनियता । अम्बरे सूर्यालोकाभिमुखसाश्रुनेत्रनिरीक्षिता मयूरपिच्छिकेव मिथ्याभूता च गौरयमश्वोऽयं स्त्रीपिण्डोऽयमित्येवं नानाविधसुजातिदुर्जातिविकल्पानुबन्धा चक्षुषः स्फुरति तत्र तव किमागतं येन त्वं रज्यसे तप्यसे चेत्यर्थः ॥ ८ ॥ अस्तु वा चित्ते चक्षुर्दृष्टार्थाकारा वृत्तिस्तथाप्यभिनिवेशहेतोरहंकारस्य निमित्तं नास्तीत्याह—कल्पेति । चित्ते स्वयं रूपाद्याकारः स्फुरति चेत्स्फुरतु नाम, अयमहंकारस्त्वं कुतः प्रोत्थितः ॥ ९ ॥ किंच स्त्रीपिण्डादिलक्षणं रूपं सूर्याद्यालोकमाश्रित्य स्फुरति सूर्यालोकश्च पिण्डाश्रित इत्यन्योन्यसंयोगे सौन्दर्यभ्रान्त्या कामादिना चित्तस्य व्याकुलता प्रसिद्धा, सा च तयोश्चित्तेनासंबन्धाद्व्यर्थेत्यर्थः ॥ १० ॥ असंबन्धमेव दृष्टान्तेन स्फुटयति—रूपेति । चक्षुषा बहिः रूपालोकनं मनसा चान्तःसंकल्पादयो मनस्कारा इति भिन्नदेशत्वादेवेति भावः । संपन्नाः संलग्ना इव ॥ ११ ॥ तत्संलग्नताभ्रान्तौ चाज्ञानमेव निमित्त-

अज्ञाने ज्ञानगिलिते पृथक्तिष्ठन्त्यसन्मयाः ॥ १२
मनःकल्पनया ह्येते सुसंबद्धाः परस्परम् ।
रूपालोकमनस्कारा दारुणी जतुना यथा ॥ १३
स्वमनोमननं तन्तुर्मनोभ्यासेन यत्नतः ।
विचाराच्छेदमायाति छिन्नैवाज्ञानभावना ॥ १४
अज्ञानसंक्षयात्क्षीणे मनसीमे पुनर्मिथः ।
रूपालोकमनस्काराः संघट्टन्ते न केचन ॥ १५
सर्वेषां चित्तमेवान्तरिन्द्रियाणां प्रबोधकम् ।
तदेव तस्मादुच्छेद्यं पिशाच इव मन्दिरात् ॥ १६
चित्त वल्गसि मिथ्यैव दृष्टोऽन्तो भवतो मया ।
आद्यन्तयोः सुतुच्छं त्वं वर्तमाने विनश्यसि ॥ १७
मुधा पञ्चभिराकारैः किमन्तः परिवल्गसि ।
यस्त्वां स्वमिति जानाति तस्यैव परिवल्गसि ॥ १८
त्वद्वल्गनं मे कुमनो न मनागपि तुष्टये ।
मायामनःस्पन्द इव व्यर्थं वृत्तिषु दृश्यसे ॥ १९
तिष्ठ वा गच्छ वा चित्त नासि मे न च जीवसि ।
प्रकृत्यासि मृतं नित्यं विचारात्सुमृतं स्मृतम् ॥ २०
निस्तत्त्वं त्वं जडं भ्रान्तं शठं नित्यमृताकृते ।
मूढ एव त्वयाज्ञेन बाध्यो न प्रविचारवान् ॥ २१
वयमज्ञातवन्तस्त्वां मौर्ख्येणाशु मृतं भवत् ।
मृतमस्माकमद्यासि दीपानां तिमिरं यथा ॥ २२
शठेन भवता दीर्घकालं देहगृहं मम ।
उपरुद्धमभूत्सर्वं साधुसंसर्गवर्जितम् ॥ २३
जडे प्रेतसमाकारे गते त्वयि मनःशठे ।
सर्वसज्जनसंसेव्यमिदं देहगृहं मम ॥ २४
पूर्वमेवासि नासीस्त्वं संप्रत्येव शठं जगत् ।
न भविष्यसि चेदानीं वेताल किं न लज्जसे ॥ २५
सह तृष्णापिशाचीभिः सह कोपादिगुह्यकैः ।
निर्गच्छ चित्तवेताल शरीरसदनान्मम ॥ २६
दिष्ट्या विवेकमात्रेण निर्गतो देहमन्दिरात् ।
प्रमत्तश्चित्तवेतालः कुम्भकः कन्दरादिव ॥ २७
अहो नु चित्रं सुमहज्जडेन क्षणभङ्गिना ।
मनःशठेन सर्वोऽयं नीतो विवशतां जनः ॥ २८
कस्ते पराक्रमः किं ते बलं कस्ते समाश्रयः ।
यदि वल्गसि मामेकं जनानां बाधसे मृतम् ॥ २९
सर्वथैवासि न मया दीनचित्तक मार्यसे ।
मृतमित्यवबुद्धं त्वमद्य केवलमज्ञ हे ॥ ३०
एतावन्तमहं कालं त्वां ज्ञात्वा जीवदास्थिति ।
श्लिष्टः प्रभूतसञ्ज्ञासु चिरं संसृतिरात्रिषु ॥ ३१
चित्तं मृतं हि नास्तीदमित्यद्याधिगतं मया ।
तेन त्वदाशां संत्यज्य तिष्ठाम्यात्मनि केवलम् ॥ ३२
दिष्ट्या चित्तं मृतमिति ज्ञातमद्य मया स्वयम् ।
न शठेन समं नेयं समग्रं जीवितं निजम् ॥ ३३
उत्सार्य देहसदनान्मनःशठमहं क्षणात् ।
अहं स्वस्थः स्थितोऽस्म्यन्तर्वेतालपरिवर्जितः ॥ ३४
चित्तवेताललब्धेन चिरं कालं मयात्मना ।

मित्याह—**अज्ञाने**ति । पृथग्विश्लिष्टास्तु असन्मया बाधिताः सन्तः अधिष्ठानमात्रपरिशेषेण तिष्ठन्ति ॥१२॥ दारुणी काष्ठे। जतुना लाक्षया ॥१३॥ स्वमनोमननमेव तन्तुः कोशकारतन्तुवत्स्वबन्धनं स च मन्दमध्यमाधिकारिणोर्वैराग्यशमदमनिरोधादिमनोभ्यासेन यत्नतो विचाराच्छेदमायाति । मुख्याधिकारिणस्तु सहसोत्पन्नज्ञानेन तस्मिंश्छिन्ने सति स्वभावत एवाज्ञानभावना छिन्नैव नैव प्रवर्तेत इत्यर्थः ॥ १४ ॥ तत्र द्वितीयस्यानायास इत्याह—**अज्ञाने**ति ॥ १५ ॥ प्रथमेन तु यत्नेन चित्तमुच्छेद्यमित्याह—**सर्वेषा**मिति ॥ १६ ॥ इदानीं चित्तमेव संबोध्य बोधयति—**चित्ते**त्यादिना । अन्तो बाधोपायः । यत आद्यन्तयोः सुतुच्छं अतो वर्तमानकालेऽपि विनश्यसि असदसि । नहि पूर्वोत्तरकालयोस्तुच्छो वन्ध्यापुत्रो वर्तमानकाले संभवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ पञ्चभिरिन्द्रियोपनीतैः शब्दाद्याकारैः । यस्त्वदभिमानी प्रमाता त्वां स्वं मदीयमिति जानाति तस्यैव त्वमुपकरणतया परिवल्गसि न त्वसङ्गोदासीनचिदेकरसस्य ममेत्यर्थः ॥१८॥ तुष्टिग्रहणं विषादस्याप्युपलक्षणम् । ऐन्द्रजालिकमायाप्रयुक्ते मनसो नानाविषयदर्शनाकारस्पन्दे इव ॥ १९ ॥ प्रकृत्या स्वीयमिथ्यास्वभावेनैव मृतं निरात्मकमसि विचारात्तु तथा स्मृतं सत् सुमृतं अत्यन्तासदसीत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ एतावत्कालं वयं त्वां मृतं भवत् नैरात्म्येन वर्तमानं अज्ञातवन्तो न ज्ञातवन्तः । अद्य आत्मतत्त्वदर्शनकाले ॥ २२ ॥ साधवः शमदमविचारबोधादयस्तत्संसर्गवर्जितम् ॥ २३ ॥ शमादय एव सज्जनाः ॥ २४ ॥ हे जगद्रूप चित्तवेताल, शठं त्वं पूर्वमेव नासीः संप्रति च नास्येव अग्रे च न भविष्यसि । एवं मया कालत्रये निषेध्यमानोऽपि इदानीमत्र स्थातुं किं न लज्जसे । अहो तव निर्लज्जतेत्यर्थः ॥ २५ ॥ यदि सलज्जोऽसि तर्हि निर्गच्छेत्याह—**सहे**ति ॥ २६ ॥ २७ ॥ चित्तवञ्चितजनाननुशोचति—**अहो** इति ॥ २८ ॥ जनानां मध्ये मृतं मरणधर्मकदेहात्मदर्शनात्स्वतो मृतं बाधसे अयं कस्ते पराक्रमः। एकमद्वितीयात्मभूतं मां प्रति यदि वल्गसि आगन्तुं शक्नोषि तदा ते पराक्रम इति शेषः ॥ २९ ॥ हे अज्ञ दीनचित्तक, मया अद्य न मार्यसे, यतः पूर्वमेव सर्वथैव त्वं मृतमिति अवबुद्धम् । अयमेव वध इत्यर्थः ॥ ३० ॥ जीवदास्थिति जीवत इव आस्थितिः स्वरूपसत्ता यस्य तथाविधं ज्ञात्वा श्लिष्टस्त्वया सह तादात्म्येन संगतः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ बोधोत्तरं जीवन्मुक्तानां निश्चित्तमेवायुःशेषनयनमुचितमित्याह—**न शठेने**ति ॥३३॥ शठानां कामक्रोधलोभादीनां महं उत्सवभूतं मनो देहसदनादुत्सार्य ॥ ३४ ॥ चित्तवेतालेन लब्धेन विप्रलब्धेन आत्मना

कृता विकारा विविधाः स्वयं स्मृत्वा हसाम्यहम् ॥ ३५
चिरान्निपातितो दिष्ट्या विचारासिपरार्दितः ।
इद्देहाच्चित्तवेतालस्तालोत्तालसमुन्नतिः ॥ ३६
प्रशान्ते चित्तवेताले पवित्रां पदवीं गते ।
दिष्ट्या शरीरनगरे सुखं तिष्ठामि केवलम् ॥ ३७
मृतं मनो मृता चिन्ता मृतोऽहंकारराक्षसः ।
विचारमन्त्रेण समः स्वस्थस्तिष्ठामि केवलम् ॥ ३८
किं मनो मे ममाशा का को मेऽहंकारको भवेत् ।
दिष्ट्या व्यर्थं कलत्रं मे नष्टमेतदशेषतः ॥ ३९
एकस्मै कृतकृत्याय नित्याय विमलात्मने ।
निर्विकल्पचिदाख्याय मह्यमेव नमो नमः ॥ ४०
न शोकोऽस्ति न मोहोऽस्ति न चैवाहमहं स्वयम् ।
नच नाहं नचान्योऽहं मह्यमेव नमो नमः ॥ ४१
न ममाशा न कर्माणि न संसारो न कर्तृता ।
न भोक्तृता न देहो मे मह्यमेव नमो नमः ॥ ४२
नाहमात्मा न वा कोऽन्यो नाहमस्मि न चेतरः ।
सर्वमेवाहमेतस्मै मह्यमेव नमो नमः ॥ ४३
अहमादिरहं धाता चिदहं भुवनान्यहम् ।
मम नास्ति व्यवच्छेदो मह्यमेव नमो नमः ॥ ४४
निर्विकाराय नित्याय निरंशाय महात्मने ।
सर्वस्मै सर्वकालाय मह्यमेव नमो नमः ॥ ४५
नीरूपाय निराख्याय प्रकाशाय महात्मने ।
स्वयमात्मैकसंस्थाय मह्यमेव नमो नमः ॥ ४६
समां सर्वगतां सूक्ष्मां जगदेकप्रकाशिनीम् ।
सत्तामुपगतोऽस्म्यन्तर्मह्यमेव नमो नमः ॥ ४७
साद्र्यब्ध्युर्वी नदी सेयं नाहमेवाहमेव वा ।
जगत्सर्वं पदार्थाढ्यं मह्यमेव नमो नमः ॥ ४८

व्यपगतमननं समाभिरामं
प्रकटितविश्वमविश्वमप्यनन्तम् ।
स्वयमजमजरं गुणादतीतं
वपुरहमच्युतमीश्वरं[1] नमामि ॥ ४९

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये देव० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे दृश्यदर्शनसंबन्धो नामाशीतितमः सर्गः ॥ ८० ॥

एकाशीतितमः सर्गः ८१

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
एवं विचार्य बुद्धान्तः पुनरित्थं विचार्यते ।
तत्त्वविद्भिर्महाबाहो ज्ञेय आत्मा महात्मभिः ॥ १
आत्मैवेदं जगदिति सत्यं चित्तेन मार्जितम् ।
उत्थितं स्यात्कुतश्चित्तमहो चित्तमवस्तु यत् ॥ २
अविद्यत्वादचित्तत्वान्मायात्वाच्चासदेव हि ।
ध्रुवं नास्त्येव वा चित्तं भ्रमादन्यत्खवृक्षवत् ॥ ३
सिद्धः स्थाणुपरिस्पन्दो नौगतस्य यथा शिशोः ।
अबुद्धस्य न बुद्धस्य तथा चित्तमसन्मयम् ॥ ४

तदात्मभूतेन मया । इदानीं स्वयं परमार्थात्मभूतोऽहं तान्विकारान्स्मृत्वा हसामीत्यर्थः ॥३५॥ निपातितो निपात्यैव मारितः ॥ ३६ ॥ कामादिमलाभावात्पवित्रां पदवीमिन्द्रियद्वारमार्गं गते प्राप्ते ॥ ३७ ॥ समो निरस्तवैषम्यः सन् ॥ ३८ ॥ कलत्रं पोष्यवर्गः ॥ ३९ ॥ इदानीं परिशिष्टं निरतिशयानन्दैकरसमात्मानमतिशयेन नमस्यति—**एकस्मै** इत्यादिना ॥ ४० ॥ अहमहं अहमभिमानप्रधानजडांशो नैव । नच नाहं अहंकारप्रत्यक्चिदात्मा नेति च न ॥ ४१ ॥४२॥ आत्मा आत्मशब्दप्रत्ययविषयो न । तथाच बृहदारण्यकभाष्ये तद्वार्तिके च 'आत्मेत्येवोपासीतेत्यत्र इतिशब्द आत्मशब्दप्रत्ययविषयत्वनिवारणार्थं' इत्युक्तम् । न वा अन्यः अनात्माहम् । कोऽन्यस्तत्त्वदृशा संभाव्यते यदहं स्याम् । एवमहंशब्दप्रत्ययविषयस्तदितरश्च नाहम् । एवंच स्वतःप्रसिद्धेः स्वयमेव सर्वमिति सर्वमेवाहमित्यर्थः ॥ ४३ ॥ आदिर्भुवनानां कारणम् । धाता धारयिता । व्यवच्छेदस्त्रिविधपरिच्छेदः ॥ ४४ ॥ सर्वकालाय सनातनाय ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ अद्रयश्च अब्धयश्च उर्वी च नद्यश्च एतैः सहिता सा प्रसिद्धा इयं वर्तमाना दृश्यश्रीर्नाहम् । एवमतीतानागतपदार्थाढ्यं जगत्सर्वमपि नाहमहमेव वेति योज्यम् ॥ ४८ ॥ व्यपगतानि मननानि मनोविकल्पा यस्मादत एव समाभिरामं प्रकटितविश्वमनन्तं अच्युतम् । कुतः । उत्थितस्वरूपादप्रच्युतं ईष्टे अविद्यातत्कार्यनिरासे समर्थीभवतीतीश्वरं वपुः स्वरूपं नमामि । सर्वोत्कर्षेण प्रपन्नोऽस्मीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे दृश्यदर्शनसंबन्धो नामाशीतितमः सर्गः ॥ ८० ॥

यत्नैः प्राक्चित्तवेतालो देहगेहाद्विवासितः ।
इहानुभवयुक्तिभ्यां चित्तासत्त्वोपपाद्यते ॥ १ ॥

आत्मा ज्ञेयः अवश्यं ज्ञातव्य इति विचारतत्त्वविद्भिः पुनरित्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण विचार्यते चित्तमिति शेषः ॥ १ ॥ येन चित्तेन आत्मैवेदमिति बोधेन जगन्मार्जितं तच्चित्तं कुत उत्थितं स्यात् यज्जगदन्तःपातेन स्वयमप्यवस्तु । अहो इत्याश्चर्ये ॥ २ ॥ अवस्तुत्वमेव साधयति—**अविद्यत्वा**दिति । जडत्वाच्चित्तान्तरशून्यत्वान्मायाकार्यत्वाच्च ध्रुवं निश्चयेन चित्तं नास्त्येवेत्यसदेव । अथवा खवृक्षवद्भ्रमादेवान्यद्वस्तुतस्तु शुद्धं खमिवात्मैव तदित्यर्थः ॥ ३ ॥ यथा नौकागतस्य शिशोर्बालस्य स्थाणुपरिस्पन्दो भ्रान्तिमात्रसिद्धस्तद्वदबुद्धस्य चित्तं सिद्धमपि

[1] अरूपं इति पाठः.

मौर्ख्यमोहभ्रमे शान्ते चित्तं नोपलभामहे ।
चक्रारोहभ्रमस्यान्ते पर्वतस्पन्दनं यथा ॥ ५
एवं हि चित्तं नास्त्येव ब्रह्मैवास्ति तथात्मकम् ।
पदार्थभावनाश्चित्तात्तेनासत्या मयोज्झिताः ॥ ६
जातोऽस्मि शान्तसंदेहः स्थितोऽस्मि विगतज्वरः ।
तथा तिष्ठामि तिष्ठामि तथैव विगतैषणम् ॥ ७
चित्ताभावे परिक्षीणा बाल्यतृष्णादयो गुणाः ।
आलोकोपरमे चित्रा वर्णाख्या इव संविदः ॥ ८
मृतं चित्तं गता तृष्णा प्रक्षीणो मोहपञ्जरः ।
निरहंकारता जाता जाग्रत्यस्मिन्प्रबुद्धवान् ॥ ९
एकमेव जगच्छान्तं नानात्वं न सदित्यपि ।
किमन्यद्विमृशाम्यन्तः कथयैवालमेतया ॥ १०
निराभासमनाद्यन्तं पदं पावनमागतः ।
सौम्यः सर्वगतः सूक्ष्मः स्थित आत्मास्मि शाश्वतः ११
यदस्ति यच्च नास्तीह चित्ताद्यात्माद्यवस्तु च ।
तत्खादच्छतरं शान्तमनन्ताग्राह्यमाततम् ॥ १२
चित्तं भवतु मा वान्तार्म्रियतां स्थितिमेतु वा ।
को विचारणयार्थो मे चिरं साम्योदितात्मनः ॥ १३
विचाराकारको मौर्ख्यादहमासं मितस्थितिः ।
विचारेणामिताकारः क नामाहं विचारकः ॥ १४
मृतेऽपि मनसीयं मे विकल्पश्रीर्निरर्थिका ।
मनोवेतालवृत्त्यर्थं किमर्थमुपजायते ॥ १५
तामिमां प्रजहास्यन्तः संकल्पकलनामिति ।
निर्णीयोमिति शान्तात्मा तिष्ठाम्यात्मनि मौनवत् १६
अश्नन्गच्छन्स्वपंस्तिष्ठन्निति राघव चेतसा ।
सर्वत्र प्रज्ञया तज्ज्ञः प्रत्यहं प्रविचारयेत् ॥ १७
प्रविचार्य स्वसंस्थेन स्वस्थेन स्वेन चेतसा ।
तिष्ठन्ति विगतोद्वेगं सन्तः प्रकृतकर्मसु ॥ १८
विगतमानमदा मुदिताशयाः
शरदुपोढशशाङ्कसमत्विषः ।
प्रकृतसंव्यवहारविहारिण-
स्त्विह सुखं विहरन्ति महाधियः ॥ १९

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे चित्तासत्ताप्रतिपादनं नामैकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥

द्व्यशीतितमः सर्गः ८२

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
विचार एवं विदुषा संवर्तेन कृतः पुरा ।
कथितो मम विन्ध्याद्रौ तेनैव विदितात्मना ॥ १
एतां दृष्टिमवष्टभ्य विचारपरया धिया ।
संसारसागरादस्मात्तारतम्येन संतर ॥ २
अथेमामपरां राम शृणु दृष्टिं पदप्रदाम् ।
मुनिना वीतहव्येन यथाऽऽस्थितमशङ्कितम् ॥ ३

बुद्धस्यात्मविदो न सिद्धं किंत्वसन्मयमेवेत्यर्थः ॥ ४ ॥ तैलेक्ष्वादियन्त्रचक्रारोहणप्रयुक्तभ्रमस्यान्ते तदवरोहणोत्तरमित्यर्थः ॥ ५ ॥ यतो बाह्याभ्यन्तरपदार्थभावना असतश्चित्तात्प्रसृतास्तेन हेतुना असत्या इति मया उज्झितास्त्यक्ताः ॥ ६ ॥ यथा येन पारमार्थिकस्वभावेन तिष्ठामि तथैवेदानीं स्वानुभवेनापि तिष्ठामि नान्यथाभूत इत्यर्थः ॥ ७ ॥ बाल्यं बालस्य कर्म चापलम् । वर्णान् रूपभेदानाख्यान्ति प्रथयन्ति तथाविधाश्चाक्षुषसंविद इव ॥ ८ ॥ अस्मिन्नहमात्मनि जाग्रति अपगताज्ञाननिद्रे सति अहं प्रबुद्धवान् स्वाभाविकं स्वरूपमित्यर्थः ॥ ९ ॥ जगत् शान्तं सदेकं ब्रह्मैव। एतया असद्विषयिण्या कथयैवालम्। प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः ॥ १० ॥ निर्गत आभासश्चिदाभासलक्षणा जीवता यत्र ॥ ११ ॥ यल्लोके व्यवहारदृशा चित्तादिश्रुतिदृशा च आत्मब्रह्मचैतन्यादि च अस्तीति च प्रसिद्धम् । यच्च रज्जुसर्पादि वन्ध्यापुत्रादि च नास्तीति प्रसिद्धं वस्त्ववस्तु च तत्सर्वं खादाकाशादप्यच्छतरं निर्मलतरं अग्राह्यं स्वप्रकाशं ब्रह्मैवाततं तस्मिन्नेव सदसद्रूपविकल्पारोपादित्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ अहमेतावत्कालं मौर्ख्याद्विचारस्य अकारकः अकर्ता सन् मितस्थितिः परिच्छिन्नदेहादिस्वभाव आसम् । संप्रति विचारेण अमिताकारः सन् विचारकः अहं क नाम गत इति न निरूपयितुं शक्य इत्यर्थः ॥ १४ ॥ मनसि मृते सति विचारकोऽस्ति न वेति विकल्पश्रीरपि निरर्थिका मनोवेतालस्य वृत्त्यर्थं पुनर्जीवनार्थं किमर्थमुपजायते । अतस्तामिमां प्रजहामीति परेण संबन्धः ॥ १५ ॥ ओमिति ओंकारलक्ष्ये तुरीये आत्मनि मौनवदिति स्थितिक्रियादृष्टान्तः ॥ १६ ॥ कृतं विचारमुपसंहरंस्तस्य सदैव कर्तव्यतामाह— अश्नन्निति । यथाहुः 'गच्छतस्तिष्ठतो वापि जाग्रतः स्वपतोऽपि वा । न विचारपरं चेतो यस्यासौ मृत उच्यते ॥' इति ॥१७॥ प्रकृतकर्मसु स्वस्ववर्णाश्रमोचिताचारेषु ॥ १८ ॥ शरदा उपोढेन शशाङ्केन समा त्विट् प्रसन्नमुखकान्तिर्येषाम् ॥ १९ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे चित्तासत्ताप्रतिपादनं नामैकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥

इहेन्द्रियाणि च मनो व्यर्थचेष्टादिहेतुभिः ।
वीतहव्येन बोध्यन्ते आत्मैकाग्र्यप्रसिद्धये ॥ १ ॥

कृतस्य विचारस्य सांप्रदायिकत्वं दर्शयति—विचार इति। संवर्तेन बृहस्पतिभ्रात्रा ॥१॥ तारतम्येन उत्तरोत्तरचित्तविश्रान्तिप्रकर्षपरिपाकप्रयुक्तभूमिकारोहणक्रमेण ॥२॥ अपरां इन्द्रियमनःप्रबोधनरूपां यया दृष्ट्या वीतहव्येन मुनिना अशङ्कितं निःशङ्कं पदमास्थितमधिरूढमित्यर्थः। 'यथा' इति पाठे येन प्रकारेण ॥३॥

वीतहव्यो महातेजा विबभ्राम वने पुरा ।
विन्ध्यशैलदरीर्दीर्घा रविर्मेरुदरीरिव ॥ ४
अस्मात्क्रियाक्रमाद्धोरात्संसारभ्रमदायिनः ।
आधिव्याधिमयाकारात्कालेनोद्वेगमाययौ ॥ ५
निर्विकल्पसमाध्यंशलभ्योदारपरेच्छया ।
स जहार जगज्जीर्णा स्वव्यापारपरम्पराम् ॥ ६
विवेश रम्भारचितं निजं पर्णोटजान्तरम् ।
कृतगौरं सुसौगन्ध्यमलिनीलमिवोत्पलम् ॥ ७
तत्रासने समे शुद्धे स्वास्तीर्णहरिणाजिने ।
विशश्रामाचले शान्ते वीतवर्ष इवाम्बुदः ॥ ८
बद्धपद्मासनस्तस्थौ पार्ष्ण्योरधिकराङ्गुलिः ।
शृङ्गवच्छान्तचलनमतिष्ठत्स्पष्टकन्धरम् ॥ ९
स जहारालमालोकाद्दिग्विकीर्णं मनः शनैः ।
विशन्मेरुदरीं सायं भानुर्भास इवोत्करम् ॥ १०
बाह्यानाभ्यन्तरांश्चैव स्पर्शान्परिजहत्क्रमात् ।
इदमाकलयामास मनसा विगतैनसा ॥ ११
अहो नु चञ्चलमिदं प्रत्याहृतमपि क्षणात् ।
न मनः स्थैर्यमायाति तरङ्गप्रौढपर्णवत् ॥ १२
चक्षुरादिभिरुद्दामैः रूपैराहितसंभ्रमैः ।
अजस्रमुत्पतत्येव वीटेव तलताडिता ॥ १३
त्यजदेवानुगृह्णाति वृत्तीरिन्द्रियवर्धिताः ।
यस्मान्निवार्यते तस्मिन्प्रोन्मत्त इव धावति ॥ १४
घटात्पटमुपायाति पटाच्छकटमुत्कटम् ।
चित्तमर्थेषु चरति पादपेष्विव मर्कटः ॥ १५
पञ्चद्वाराणि मनसश्चक्षुरादीन्यमून्यलम् ।
दग्धेन्द्रियाभिधानानि तावदालोकयाम्यहम् ॥ १६
हे हे हतेन्द्रियगणाः किं मे बोधाय नेह वः ।
वेला विलुलिताम्बूनामब्धीनामिव चञ्चलाः ॥ १७
मा कुरुध्वमनर्थाय चापलं चपलाशयाः ।
स्मरतातीतवृत्तीनि दुःखजालानि भूरिशः ॥ १८
रूपाणि मनसो यूयं जडा एव किलाधमाः ।
जडे तूत्सिक्तता व्यर्थं मृगतृष्णेव वल्गति ॥ १९
असारात्मस्वरूपाणामनालोकवती सदा ।
अन्धानामुद्धतिर्येयं सा दृश्यायैव जायते ॥ २०
चिदात्मा भगवान्सर्वं साक्षित्वेन करोम्यहम् ।
हतेन्द्रियगणा यूयं किं निरर्थकमाकुलाः ॥ २१
मिथ्यैव मे विवल्गन्ति नीरूपा नयनादयः ।
अलातचक्रप्रतिमाः सर्परज्जुभ्रमोपमाः ॥ २२
तेनात्मना बहुज्ञेन निर्ज्ञाताश्चक्षुरादयः ।
मनागपि न संबन्धो द्युपातालतलाद्रिवत् ॥ २३
भीतः पान्थ इवाहिभ्यः पुक्कसेभ्य इव द्विजः ।
दूरे तिष्ठति चिन्मात्रमिन्द्रियेभ्यस्त्वनामयम् ॥ २४
चित्सत्तामात्रकेणालं संक्षोभो भवतां मिथः ।
तिष्ठति स्वैरमादित्ये दिनकार्यवतामिव ॥ २५
चित्त चारण चार्वाक चतुर्दिक्कुक्षिभिक्षुक ।
श्वेव व्यर्थमनर्थाय मैवं विहर हे जगत् ॥ २६

विन्ध्यशैलदरीः समाध्यनुकूला अन्वेषमाणो विबभ्राम ॥ ४ ॥ कुतस्तस्य समाधीच्छाभूत्तत्राह—**अस्मादि**ति ॥ ५ ॥ जहार उपसंजहार । संन्यस्तवानिति यावत् ॥ ६ ॥ रम्भारचितं कदलीदलनिर्मितम् । कृता गौराः श्वेताः पीताश्च कर्पूराः परागाश्च येन अतएव सुसौगन्ध्यम् ॥ ७ ॥ शान्ते निस्तापे । अचलेशस्य हिमवतोऽन्ते प्रान्ते वा ॥ ८ ॥ पार्ष्ण्योः पादतलमूलयोरधि उपरि कराङ्गुल्यो यस्य तथाविधः सन् । असमर्थसमासश्छान्दसः । स्पष्टकन्धरं ऊर्ध्वीकृतग्रीवं यथा स्यात्तथा ॥ ९ ॥ दिक्षु इन्द्रियालोकाभिनिमित्ताद्विकीर्णं मनस्तन्निग्रहोपायेन जहार ह्युपसंजहार । शनैर्वक्ष्यमाणप्रबोधनक्रमादित्यर्थः ॥ १० ॥ बाह्यानैन्द्रियकानाभ्यन्तरान्मानसांश्च विषयस्पर्शान्परिजहत्त्यजन्सन् । 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नुम्निषेधः । इदं वक्ष्यमाणमाकलयामास विचारयामास ॥ ११ ॥ तरङ्गैः प्रौढेन प्रवाहितेन पर्णेन तुल्यं तरङ्गप्रौढपर्णवत् ॥ १२ ॥ चक्षुरादिभिराहितसंभ्रमैर्नानाविषयरूपैर्निमित्तैः उत्पतति नृत्यति । वीटेव कन्दुक इव ॥ १३ ॥ पूर्वपूर्ववृत्तीस्त्यजदेव तत्तदनुसारिणीरुत्तरोत्तरवृत्तीर्गृह्णाति ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ एवं चित्तदोषानालोच्य तन्निर्गमद्वाराण्यालोचितवानित्याह—**पञ्चे**ति । दग्धशब्दो निन्दार्थः । छान्दसत्वात् 'कुत्सितानि कुत्सनैः' इति समासो नाश्रितः ॥ १६ ॥ इदानीमिन्द्रियाण्येव निर्भर्त्स्य बोधयति—**हे हे** इति । हे चञ्चलाः हतेन्द्रियगणाः, मे मम बोधाय समाधिना चिरमात्मदर्शनाय वः वेला अवसरो नास्ति किम् ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥ यूयं मनस एव द्वारभेदेन कल्पितानि स्वरूपाणि । जडे रलयोरभेदाज्जले च उत्सिक्तता तरङ्गोत्सेकवत्तेव व्यर्थं वल्गति ॥ १९ ॥ असारात्म अनृतं स्वरूपं येषां तथाविधानां भवताम[1]नालोकवती आत्मज्ञानशून्या या समुद्धतिर्दुर्विनयादमार्गे प्रवृत्तिः सेयमन्धानां सादृश्याय उपमार्थमेव जायते । अमार्गे धावतामन्धानां कूपे पातस्योपमा जायत इत्यर्थः ॥ २० ॥ यदि वयं जडाः कस्तर्हि दर्शनादिना सर्वव्यवहारं करोति तत्राह—**चिदात्मे**ति ॥ २१ ॥ नीरूपाः सत्यस्वरूपशून्याः ॥ २२ ॥ येन साक्षिणा बहुज्ञेन सर्वावभासकेन नयनादयः परिज्ञातास्तेन सह एषां मनागपि संबन्धो नास्ति । यथा द्युपातालतलयोः पातालाद्रिभ्यां दिवो वा पातालतलाद्रिभिस्तद्वदित्यर्थः ॥ २३ ॥ चिन्मात्रं चिदेकरसः प्रत्यगात्मा पराग्भ्य इन्द्रियेभ्यो दूरं तिष्ठति । 'पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूः' इति श्रुतेरिति भावः ॥ २४ ॥ तर्हि कथमिन्द्रियव्यापारे आत्मनो निमित्तताप्रसिद्धिस्तत्राह—**चित्सत्ते**ति । दिनकार्याणि श्राद्धकृष्यादीनि तद्वताम् ॥ २५ ॥ इदानीं चित्तं संबोध्य बोधयति—**चित्ते**त्यादिना । इन्द्रियाणां बहिर्मुखताप्रचारहेतुत्वाच्चारण । देहात्माभिमानित्वाच्चार्वाक । चतसृषु दिक्षु

---

१ अनालोकवतामात्मज्ञानशून्यानां इति मूले टीकायां च पाठः.

अहं चिद्वदिति व्यर्थमसत्या तव वासना ।
अत्यन्तभिन्नयोरैक्यं नास्ति चिन्मनसोः शठ ॥ २७
जीवाम्येवाहमित्येषा तवाहंकारदुर्मतिः ।
मिथ्यैव जाता दुःखाय न सत्या सत्यवर्जिता ॥ २८
अहंकारोदये सोऽस्मीत्येतां संरब्धतां त्यज ।
न किंचिदपि मूर्ख त्वं किं व्यर्थं तरलायसे ॥ २९
संविच्चित्त्वमनाद्यन्तं संविदोऽन्यन्न विद्यते ।
देहेऽस्मिंस्तन्महामूर्ख किं त्वं स्याश्चित्तनामकम् ॥ ३०
विषपर्यवसानेयं रसायनवदुत्थिता ।
भोक्तृताकर्तृताशङ्का बत चित्त मुधैव हि ॥ ३१
मोपहासपदं गच्छ मूर्खेन्द्रियगणाश्रयम् ।
न कर्ता त्वं न भोक्ता त्वं जडोऽस्यन्येन बोध्यसे ॥ ३२
कस्त्वं भवसि भोगानां के वा भोगा भवन्ति ते ।
जडस्यात्मैव ते नास्ति बन्धुमित्रादि तत्कुतः ॥ ३३
यज्जडं तद्धि नास्त्येव सदेवासत्तयान्वितम् ।
ज्ञत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वमन्यत्वानामसंभवात् ॥ ३४
प्रत्यक्चेतनरूपश्चेत्त्वं तदात्मैव ते वपुः ।
भावाभावमयी चित्तसत्ता ते केव दुःखदा ॥ ३५
यथा कर्तृत्वभोक्तृत्वे मिथ्यैवाधिगते त्वया ।
मया ते हि प्रमार्ज्येते शृणु युक्त्या कथं शनैः ॥ ३६
स्वयं तावद्भवानेष जडो नास्त्यत्र संशयः ।
जडस्य कीदृक्कर्तृत्वं नृत्यन्तीह कथं शिलाः ॥ ३७
उपजीव चिरं तस्माच्छुद्धं तद्भागमैश्वरम् ।
जीवसीच्छसि हंसि त्वं वृथा यासि विवल्गसि ॥ ३८
क्रियते यत्तु यच्छक्त्या तत्तेनैव कृतं भवेत् ।
लुनाति दात्रं पुंशक्त्या लावकः प्रोच्यते पुमान् ॥ ३९
हन्यते यस्तु यच्छक्त्या स तेनैव हतो भवेत् ।
निहन्ति खड्गः पुंशक्त्या हन्तैव प्रोच्यते पुमान् ॥ ४०
पीयते यत्तु यच्छक्त्या पीतं तेनैव तद्भवेत् ।
पात्रेण पीयते पानं पाता यस्तूच्यते नरः ॥ ४१
प्रकृत्यैवासि सुजडः समस्तज्ञेन बोध्यसे ।
तेनात्मैवात्मनात्मानं चिनोतीदं हि नो भवत् ॥ ४२
अनारतं बोधयति त्वामात्मा परमेश्वरः ।
बोधनीया बुधैर्मूढाः किलावृत्तिशतैरपि ॥ ४३
आत्मसत्तैव बोधैकरूपिणी स्फुरतीह हि ।
तयैव चित्तशब्दार्थावङ्गीकृत्य त्वया स्थितम् ॥ ४४
एवं चित्त त्वमज्ञानादात्मशक्तेरुपागतम् ।
ज्ञाने त्वया विगलितं तीव्रे हिममिवातपे ॥ ४५
तस्मान्मृतं त्वं मूढं त्वं नासि त्वं परमार्थतः ।
तदेवाहमिति व्यर्थमतो मास्त्वसुखाय ते ॥ ४६
असत्या चित्तकलना इन्द्रजाललता इव ।
विज्ञानमात्रमेवेह ब्राह्ममङ्गं विजृम्भितम् ॥ ४७
नरामरजगद्रूपैर्ब्राह्मी शक्तिरुदेत्यलम् ।
सामुद्रकणकल्लोलजालैर्वेलेव वल्गति ॥ ४८
चिन्मयश्चेद्भवेर्मूढ तत्तस्मात्परमात्पदात् ।
नित्यमव्यतिरिक्तं [1]त्वं किमन्यत्परिशोचसि ॥ ४९

कुक्षिभरणाय भिक्षुक ॥ २६ ॥ चिद्वत् चेतनमिति वासनाभ्रान्तिः ॥ २७ ॥ **न सत्ये**ति । नह्यहंकाराधीनजीवनं सत्यम् । असत्यपि तस्मिन् सुषुप्तौ जीवनदर्शनात् । इतोऽपि मिथ्यैव सा यतः सत्येन परमात्मना वर्जिता । 'न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ' इति श्रुतेरित्यर्थः ॥ २८ ॥ अहंकारस्य अभिमानाख्यपरिणामस्य उदये जाते स कार्यकारणसंघातात्मास्मीत्येतां संरब्धतामभिमानम् ॥ २९ ॥ तवैव स्वरूपं दुर्लभं त्वया अभिमानेनान्यरक्षणं तु दूरनिरस्तमित्याशयेनाह—**संविदि**ति ॥ ३० ॥ परिणामे विषपर्यवसाना । भोगकाले रसायनवदुत्थिता ॥ ३१ ॥ इन्द्रियगणानामाश्रयणमाश्रयं कृत्वेति शेषः । अन्येन साक्षिणा ॥ ३२ ॥ भोगानुभवशक्तिशून्यस्य जडस्य मिथ्याभूतस्य च तव भोगाशा व्यर्थेत्याह—**कस्त्व**मिति ॥ ३३ ॥ आत्मैव ते नास्तीत्येतदुपपादयति—**यदि**ति । सत् परसत्तावशाद्विद्यमानतया भासमानमेव स्फटिके लौहित्यमिव स्वतः असत्तयान्वितम् । ज्ञत्वं च कर्तृत्वं च भोक्तृत्वं च मन्यते पूर्वापरमनुसंधत्ते इति मन्यस्तत्त्वं च तेषां चैतन्यमन्तरेणासंभवात् ॥ ३४ ॥ तर्ह्यहं प्रत्यक्चैतन्यरूपमेव किं न स्यामिति चेत्तर्हि तव सदा निर्विकल्पैव स्थितिर्युक्ता नतु दुःखदा कर्तृत्वभोक्तृत्वभावाभावविकल्पमयीत्याह—**प्रत्य**गिति । नच सर्वविकल्पत्यागे चित्तता तवास्तीति भावः ॥ ३५ ॥ अचेतनत्वे तु अयत्नेनैव कर्तृत्वादिकं प्रमार्जितुं शक्यमित्याह—**यथे**ति ॥ ३६ ॥ शिलाः शिलापुत्रिकाः ॥ ३७ ॥ यदि ब्रूषे काष्ठप्रतिमा चेतनव्यापारमुपजीव्य नृत्यन्ती दृष्टेति, तर्हि त्वमपि तदैश्वरं चिदाभासभागमुपजीव । तथाच प्रतिमानृत्यफलभोक्ता यथा चेतन एव न प्रतिमा तथा त्वत्कृतजीवनादिफलभोक्ता चिदात्मैवेति त्वं वृथा जीवनाद्यर्थं धावसीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ दात्रं शङ्कुला ॥ ३९ ॥ पुमानेव हन्ता प्रोच्यत इत्यन्वयः ॥ ४० ॥ यस्तु नरः स एव पाता उच्यते न पात्रम् ॥ ४१ ॥ चिनोति भोक्तृभोग्यकरणोपकरणादिभावेन स्वप्न इव संचिनोति । भवच्छब्दस्य सर्वनाम्नो नपुंसके भवदिति रूपम् ॥ ४२ ॥ बोधयति चिदाभासव्याप्त्या स्फोरयति । युक्तं चैतदित्याह—**बोधनीया** इति ॥ ४३ ॥ अतएव बोधसत्ताधीनस्तव नामरूपाभ्यामात्मलाभ इत्याह—**आत्मे**ति ॥ ४४ ॥ तथाचात्मैव स्वाज्ञानात्त्वमिव संपन्नः स्वज्ञानात्त्वद्भावान्मुच्यत इत्याह—**एवमि**ति । विगलितं भावे क्तः ॥ ४५ ॥ तदात्मैवाहमिति तादात्म्याध्यासो मास्तु । असुखाय जन्मादिदुःखाय ॥ ४६ ॥ ब्राह्मं अङ्गं स्वरूपम् ॥ ४७ ॥ शक्तिश्चिच्छक्तिसंवलिता माया । अतएव वेलेव ॥ ४८ ॥ हे मूढ, त्वं आत्मत्वबोधाच्चिन्मयश्चेद्भवेस्तत्तर्हि चितो भेदकारणाभावात्परमात्पदा-

१ व्यतिरिक्तस्त्वमित्येव पाठो युक्तः

सर्वगं सर्वभावस्थं सर्वरूपं हि तत्पदम् ।
तत्प्राप्तौ सर्वमेवाशु प्राप्तं भवति सर्वदा ॥ ५०
न त्वमस्ति न देहोऽस्ति ब्रह्मास्तीह महत्स्फुरत् ।
अहंत्वमिति निःस्पन्दे स्फुरत्यार्तिर्हि कस्य का ॥ ५१
आत्मा चेत्त्वं तदात्मैव सर्वगोऽस्तीह नेतरः ।
आत्मनोऽन्यज्जडस्त्वं चेत्तत्त्वं नास्त्यस्ति तद्वपुः ॥ ५२
आत्मैव सर्वं त्रिजगत्तदन्यत्तु न किंचन ।
तत्त्वं किंचित्त्वमात्मान्यद्यदि तत्त्वं न किंचन ॥ ५३
अहं त्विदमहं तन्म इति व्यर्थं किमीहसे ।
असद्वपुः किं स्फुरति शशशृङ्गेण को हतः ॥ ५४
तृतीया कलना नास्ति चिज्जडांशेतरा शठ ।
छायातपनयोर्मध्ये तृतीयेवानुरञ्जना ॥ ५५
सत्यावलोकनाज्जाते चित्तजाड्यदृशोः क्षये ।
संपद्यते यत्तु तज्ज्ञं स्वसंवेदनमात्रकम् ॥ ५६
तेन मूढ न कर्तृत्वं न भोक्तृत्वं तवापि हि ।
तदेवासि परं ब्रह्म त्यज मौर्ख्यं भवात्मवान् ॥ ५७
केवलं ज्ञत्वविषयमुपदेशार्थसिद्धये ।
त्वया करणभूतेन करोत्यात्मेति कथ्यते ॥ ५८
असत्स्वरूपं करणं जडं निरवलम्बनम् ।
निःस्पन्दनं न स्पन्देत कर्तृसंबोधनं विना ॥ ५९
अकर्तुः करणस्यास्य शक्तिः काचिन्न विद्यते ।
दात्रस्य लावकाभावे कर्तुं किमिव शक्तता ॥ ६०
खड्गप्रहारविच्छेदक्रियायां पुंसि शक्तता ।
न खड्गे सुजडे चित्त सर्वाङ्गेष्वपि शक्तता ॥ ६१
तस्मान्नासि सखे कर्तृ मा व्यर्थं दुःखभाग्भव ।
परार्थं क्लेशिता मूर्ख प्राकृतेषु न शोभते ॥ ६२
ईश्वरो नेदृशः शोच्यो यस्त्वया सदृशो भवेत् ।
नच तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ॥ ६३
गर्वात्तूपकरोम्येनमिति केवलमल्पधीः ।
क्लिश्यते वसतां त्वर्थो न किंचिदुपयुज्यते ॥ ६४
कर्तुर्भोगेश्वरस्यैवमर्थं चेदनुवर्तसे ।
तदस्य काचिन्नेच्छेह तृप्तत्वात्सर्वदैव हि ॥ ६५
अकृत्रिमावभासेन सर्वगेन चिदात्मना ।
एकेनैवेदमापूर्णं कल्पनैवास्ति नेतरा ॥ ६६
एकानेकावभासेन समस्तेन तदात्मना ।
आत्मन्येवान्तरात्मान्तः क्रियते किं किमिष्यते ॥ ६७
त्वादृशस्य तु दृष्ट्वैव क्षुब्धता जायते मुधा ।
आलोक्य राजमहिषीं यूनो मदमयीं तथा ॥ ६८

न्नित्यमव्यतिरिक्त एव ॥ ४९ ॥ तदा अप्राप्तविषयाभावादनुशोको निर्विषयो न संभाव्य इत्याशयेनाह—**सर्वग**मिति । सर्वेष्वतीतानागतभावेष्वपि स्थितम् । कालकृतपरिच्छेदशून्यमिति यावत् ॥ ५० ॥ तदा त्वं पृथङ्नास्ति । छान्दसः पुरुषव्यत्ययः । अहंत्वमित्याभासो निःस्पन्दे आत्मनि स्फुरति अतः कस्य का वा आर्तिः ॥ ५१ ॥ उक्तकल्पद्वयं पुनः स्पष्टमाह—**आत्मे**ति ॥ ५२ ॥ तत्तस्माद्यदि त्वं किंचिदात्मान्यद्यदि भवसि तदा किंचन तत्त्वं परमार्थरूपं नेत्यर्थः ॥ ५३ ॥ अहं तु इदं बालशरीरम् । अहं तद्वृद्धशरीरम् । तद्बालशरीरसंबन्धि क्रीडोपकरणादि वृद्धशरीरसंबन्धिपुत्रपौत्रादि च मे मम इति व्यर्थं किमीहसे । नह्यात्मभूतस्य शरीरता वास्तवीत्यसद्वपुः किं स्फुरतीत्यर्थः ॥ ५४ ॥ तर्हि चिदचिद्व्यतिरिक्तं तृतीयं स्वरूपमहं किं न स्यां तत्राह—**तृतीये**ति । यथा जगति च्छायातपान्यतरानुरञ्जना सर्ववस्तुष्वस्त्येव तृतीया विधा नास्ति तद्वदित्यर्थः ॥ ५५ ॥ तर्ह्यहं तत्त्वतः किंस्वरूपमिति चेच्चरमसाक्षात्कारवृत्त्या अविद्यया सह त्वदीयजाड्यस्य त्वदन्तर्गतचिदाभासस्य च क्षये चरमसाक्षात्कारवृत्त्याविर्भूतं यत्स्वप्रकाशपूर्णात्मरूपं तदेव त्वमित्याह—**सत्ये**ति । तज्ज्ञं तस्मात्सत्यावलोकनादाविर्भूतम् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ यद्यहमात्मैव तर्हि 'मनसैवानुद्रष्टव्यं' 'मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानास्ति किंचन' इत्यादिश्रुतिषु मम आत्मोपकरणत्वं कथमुक्तं तत्राह—**केवल**मिति । अज्ञदशायामेवात्मशास्त्राचार्यकृतानां तत्त्वमसीत्याद्युपदेशानां प्रयोजनसिद्धये करणत्वेन कल्पितेन त्वया केवलं शुद्धं स्वतत्त्वं ज्ञात्वं चरमसाक्षात्कारस्तद्विषयं करोति । यथा स्वमुखतत्त्वं दिदृक्षुर्दर्पणोपाध्यधिरूढेन स्वमुखेनैव करणेन मुखं पश्यति तद्वदिति भावः ॥ ५८ ॥ यदि त्वं करणस्वभावमेव स्वं मन्यसे तर्हि तव चलनेऽपि स्वतः सामर्थ्यं नास्तीति कर्तृत्वाभिमानस्तव वृथैवेत्येतदुपपादयति—**असत्स्वरूप**मित्यादिना । निःस्पन्दनं स्वतः स्पन्दनशक्तिरहितम् । कर्तृसंबोधनं चैतन्यकृतं कर्तव्यार्थप्रकाशम् ॥ ५९ ॥ अकर्तुः कर्त्रनधिष्ठितस्य ॥ ६० ॥ सर्वाङ्गेषु आमूलाग्रं सर्वावयवेषु सर्वेष्वङ्गेषु उपकरणेषु सत्स्वपीति वा ॥ ६१ ॥ प्राकृतेषु पामरतुल्येषु प्रकृतिकार्येषु । आत्मनस्तु शोभत एव ॥ ६२ ॥ नन्वीश्वर एव मोहाज्जीवतां प्राप्तः अशनायादिना पीड्यमानः कथं मयोपेक्षणीय इति तदर्थं सर्वप्रयत्नैर्घटमानमहं तमनुशोचामीति चेत्तत्राह—**ईश्वर** इति । यस्त्वया सदृशः स एव त्वया शोच्यः । ईश्वरस्तु नेदृश इत्यर्थः ॥ ६३ ॥ गर्वात्कार्यकारणसंघाताभिमानादेनमात्मानमुपकरोमीति भ्रान्त्या त्वया अल्पा परिच्छिन्ना धीर्बुद्धिः क्लिश्यते पीड्यते । संघाते वसतां पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियाणां सर्वेषामचेतनत्वाद्भोगैर्नार्थ इति न किंचित्कस्यचिदुपयुज्यत इत्यर्थः ॥ ६४ ॥ अतः परिशेषादीश्वरस्यार्थे त्वत्प्रवृत्तिर्वाच्या, तत्र तूक्तमेवोत्तरमित्याह—**कर्तु**रिति ॥ ६५ ॥ कुतस्तस्य नेच्छेति चेत्पूर्णत्वादद्वयत्वाच्चेत्याह—**अकृत्रिमे**ति ॥ ६६ ॥ सर्वस्य जगतः स्वात्मनि तेनैव कल्पितत्वेनाप्राप्तत्वाभावादपि तत्र तस्य नेच्छेत्याह—**एके**ति । आत्मना आत्मन्येवाविद्यकेन एकानेकावभासेन तज्जगद्रूपं क्रियते तत्र किं किमलभ्यं यदिष्यते ॥ ६७ ॥ यदि सर्वमीश्वरस्वं तर्हि तत्र

आत्मना सह संबद्धं चेतः कर्त्रसि सुन्दर ।
किंतु नास्यासि संबन्धि कुसुमस्य यथा फलम् ॥ ६९
द्वितीयेन समं यैषा तत्तावद्भवनैकता ।
सा संबन्धगतिः प्रोक्ता प्राग्द्वित्वादधुनैकता ॥ ७०
नानाप्रकाररचना नानारूपक्रियोन्मुखी ।
सुखदुःखदशाऽहेतुर्भवान्नैकविधास्मृता ॥ ७१
संबन्धः समयोर्दृष्टस्तथाऽर्धसमयोरपि ।
न विलक्षणयोश्चान्यस्तस्मिन्सति जगत्त्रये ॥ ७२
द्रव्यान्तरगुणा द्रव्याण्याश्रयन्ति बहून्यलम् ।
संविदश्च्यवनं दुःखं संविदो मा च्युतो भव ॥ ७३
एतावतैकध्यानेन नित्यध्यानोऽथवात्मदृक् ।
अभावे दुःखदस्यान्तर्दृशा दृश्यस्य वस्तुनः ॥ ७४
संकल्पोन्मुखतां विद्धि दुःखदां संविदश्च्युतिम् ।
जडेषूपलभूतेषु मनोदेहेन्द्रियादिषु ॥ ७५
कीदृशी कर्तृता चित्त पुष्पं व्योम्नि कथं भवेत् ।
निरस्तकलना पङ्के मननध्वंसरूपिणि ॥ ७६
नचैवात्मनि कर्तृत्वं संभवत्यम्बराङ्गवत् ।
अयं केवलमात्मैव नानानानातयात्मनि ॥ ७७
स्फुरत्यब्धिरिवाम्भोभिः फेनबुद्बुदवीचिभिः ।
आभासमात्रे सर्वस्मिन्स्फुरत्यस्मिंश्चिदात्मनि ॥ ७८
द्वितीया नास्ति कलना तप्ताङ्गार इवाम्बुधौ ।
कलनारहिते देवे देहे मनसि वा जडे ॥ ७९
संवित्संवेद्यनिर्मुक्ता सारं सुन्दर नेतरत् ।
इदमन्यदिदं नान्यच्छुभं वाऽशुभमेव च ॥ ८०
इत्यसत्कल्पना नास्ति यथा नभसि काननम् ।
संवेद्यरहितं संविन्मात्रमेवेदमाततम् ।
तत्रायमहमन्योऽयमित्यसत्कलना कथम् ॥ ८१
अनादिमति नीरूपे सर्वगे विततात्मनि ।
आरोपयेत्कः कलनामृग्वेदं व्योम्नि को लिखेत् ॥ ८२
नित्योदिते सकलवस्तुपदार्थसारे
संवित्स्थिते भरितनिर्भरभूरिदिक्कम् ।
आत्मन्यसत्यमिव साधु गतेऽमलत्वात्
क्षीणौ सुखासुखलवौ मम वै स मोहः ८३

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे इन्द्रियानुशासनयोगोपदेशो नाम द्व्यशीतितमः सर्गः ॥८२॥

कथं ममेच्छा तत्राह—**त्वादृशस्येति** । मूर्खस्येत्यर्थः ॥ ६८ ॥ तर्हि तेनेश्वरेणैव संबध्य तदनुग्रहाद्भोगान् लप्स्यामि तत्राह—**आत्मनेति** । आत्मसंबन्धेच्छाया रमणीयत्वात्सुन्दरेति । अस्यात्मनः संबन्धि संबन्धयोग्यं नासि । यथा कुसुमादुत्पन्नमपि फलं कुसुमबहिर्मुखत्वात्तत्सौगन्धाद्युपभोगसंबन्धयोग्यं न भवति तदभिवृद्धौ कुसुमस्यैव तिरोभावात्तद्वत्त्वमपीत्यर्थः ॥ ६९ ॥ संबन्धयोग्यतामुपपादयितुं मुख्यसंबन्धलक्षणमाह—**द्वितीयेनेति** । एकस्य द्वितीयेन समं एकतरक्रियया उभयक्रियया च मिलनात्तस्य पूर्वस्य तावद्भवनमपरान्तर्भावस्तेन एकता वा सा संबन्धगतिः संबन्धस्य फलतो लक्षणमित्यर्थः । तदेव संक्षिप्याह—**प्रागिति** ॥ ७० ॥ तादृशे च मुख्ये संबन्धे भवान् अहेतुः । यतस्तव स्वतो नैकविधा कार्यतश्च नानाप्रकाररचना नानारूपविहितनिषिद्धक्रियोन्मुखी सुखदुःखदशा आ समन्तात्स्मृता प्रसिद्धेत्यर्थः ॥ ७१ ॥ समयोः क्षीरयोः । अर्धसमयोः क्षीरनीरयोः । विलक्षणयोर्वारिवह्न्योरिवात्यन्तविरुद्धयोः, यतस्तस्मिन्विरुद्धसंनिपाते सति अन्य एकतरस्य नाश एव दृष्टो न संबन्धावस्थानमित्यर्थः ॥ ७२ ॥ ननु शब्दस्पर्शरूपादिविरुद्धगुणवतामपि सूक्ष्मभूतानां पञ्चीकरणेन संबन्धवन्मम आत्मसंबन्धः किं न स्यात्तत्राह—**द्रव्यान्तरेति** । तत्र न परस्परविरुद्धता, यतो द्रव्यान्तरगुणा अपि परस्परमेलने पञ्चीकृतद्रव्याण्याश्रयन्ति । तथा चाहुः 'शब्दैकगुणमाकाशं शब्दस्पर्शगुणो मरुत् । शब्दस्पर्शरूपगुणैस्त्रिगुणं तेज उच्यते । शब्दस्पर्शरूपरसगुणैरापश्चतुर्गुणाः । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धैः पञ्चगुणा मही ॥' इति । इह तु संविज्जाड्ययोर्विरोधाज्जडात्त्वत्तः संविदश्च्यवनं चेत्साधकाभावाज्जडांशो न सिध्यत्येवेति त्वदसिद्धिप्रसङ्गदुःखम् । संविदः सकाशात्तव च्यवनं चेत्त्वया स्वनाशार्थमेवात्मसंबन्धोऽपेक्षितः स्यात् । अत आत्मसंबन्धमपेक्षमाण उभयथापि त्वं संविदः सकाशान्मा च्युतो भवेत्यर्थः ॥ ७३ ॥ अथवा अन्तर्दृशा संविदा दुःखदस्य दृश्यस्य त्वदादेर्वस्तुनः अभावे नाशे सति निर्दुःखनिरतिशयानन्दात्ममात्रपरिशेषः । एतावता चेत्संतुष्यसि तदा एकाग्रेण ध्यानेन नित्यध्यानश्चिरमविच्छिन्नसमाधिः सन् आत्मदृगात्मदर्शी भवेत्यर्थः ॥ ७४ ॥ समाधावेव तव सुखं नतु संकल्पोन्मुखत्वे । यतः संकल्पैर्निर्झरोदकं शिलासु च्युतमिव देहादिषु च्युता संविदिन्द्रियद्वारैर्बहुधा विभज्यमाना विशीर्यत इवेति तदेव दुःखमित्याह—**संकल्पेति** ॥७५॥ ननु नाहं संकल्पयामि किंत्वात्मैव कर्तृतास्वभावात्संकल्पयतीति चेन्नैतदित्याह—**कीदृशी**त्यादिना ॥ ७६ ॥ त्वत्कल्पितया नानानानातया आत्मा केवलं स्फुरत्येव न कल्पयतीत्यर्थः ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ यथा अम्बुधौ तप्ताङ्गारो नास्ति तद्वत् । एवमात्मदेवे कलनारहिते सति देहे मनसि च जडे सति विवेकदृशा इदमन्यदिदमशुभमिदं नान्यदिदं शुभमित्याद्यसत्कल्पना कल्पकाभावादेव नास्तीति संवेद्यरहिता संविदेव सा नेतरदिति सिद्धमिति परेणान्वयः ॥ ७९ ॥ ८० ॥ तदेव स्पष्टमाह—**संवेद्येति** ॥ ८१ ॥ ऋग्वेदग्रहणं लेख्यमात्रोपलक्षणम् ॥ ८२ ॥ हे चित्त, त्वया अमलत्वात्स्वनैर्मल्यात्सकलेषु वस्तुत्वेन प्रसिद्धेषु पदेष्वर्थेषु च सारभूते संविन्मात्रस्वभावस्थिते आत्मनि भरितनिर्भररभूरिदिक्कं यथा स्यात्तथा साधु असंदिग्धापरोक्षतया गते अवगते सति मम सुखासुखलवौ असत्यमिव मृगतृष्णोदकरज्जुसर्प-

त्र्यशीतितमः सर्गः ८३

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

भूयो मुनिवरो धीरो धिया धवलमेधया ।
स्वमिन्द्रियगणं गुप्तो बोधयामास साध्विदम् ॥ १
तच्चेन्द्रियगणस्यार्थे शृणु वक्ष्यामि ते स्फुटम् ।
श्रुत्वा तद्भावनामेत्य परां निर्दुःखतां व्रज ॥ २
भवतामात्मसत्तैषा दुःखायैवान्तदायिनी ।
असत्यामात्मनः सत्तां तद्भवन्तस्त्यजन्त्विति ॥ ३
मदीयेनोपदेशेन सत्तैषा भवतां क्षयम् ।
गतैवेति स्फुटं मन्ये यूयं ह्यज्ञानसंभवाः ॥ ४
स्वसत्ता स्फुटतां याति दुःखाय तव चित्तक ।
तप्तकाञ्चनरुल्लासो दाहायैव स्वपार्श्वयोः ॥ ५
पश्य त्वयि सति भ्रान्तजलकल्लोलसंकुलाः ।
विशन्ति कालजलधिं संसारसरितां गणाः ॥ ६
पतन्त्यहमहमिकाविहितान्योन्यचिन्तिताः ।
कुतोऽपि दुःखावलयो धारा आसारगा इव ॥ ७
परिस्फुरत्यपर्यन्ता हृदयोन्मूलनोद्यता ।
आक्रन्दकारिणी क्रूरा भावाभावविषूचिका ॥ ८
कासश्वासरणद्भृङ्गा कलेवरजरद्द्रुमे ।
विकसत्यमलोद्योता जरामरणमञ्जरी ॥ ९
कल्लोलव्यालवलिते शरीरश्वभ्रकोटरे ।
घननीहारखे स्वान्तश्चिन्ताचपलमर्कटी ॥ १०
लोभनाद्यारटत्पक्षी तीक्ष्णया द्वन्द्वतुण्डया ।
कायजीर्णद्रुमादस्माद्गुणखण्डं निकृन्तति ॥ ११
हृदयावकरं कीर्णमितश्चेतश्च कर्कशः ।
अपवित्रो दुराचारः कुरुते कामकुक्कुटः ॥ १२
महत्यां मोहयामिन्यामुल्बणोऽज्ञानकौशिकः ।
श्मशान इव वेतालः परिवल्गति हृद्द्रुमे ॥ १३
एताश्चान्याश्च बह्वयोऽपि त्वयीन्द्रियगणे सति ।
पिशाच्य इव शर्वर्यां प्रवल्गन्त्यशुभश्रियः ॥ १४
त्वयि त्वसति हे साधो सर्वा एव शुभश्रियः ।
प्रभात इव पद्मिन्यः सालोकं विलसन्त्यलम् ॥ १५
प्रशान्तमोहमिहिकं राजते हृदयाम्बरम् ।
निर्मलालोकवलितं नीरजस्कतरान्तरम् ॥ १६
अशङ्कितनभःकोशपतिताकुलपूरवत् ।
नापतन्ति विकल्पौघाश्चिरं वैकल्यकारिणः ॥ १७
सर्वस्याह्लादनी शान्ता मैत्री परमपावनी ।
अभ्युदेति हृदो हृद्या सुतरोरिव मञ्जरी ॥ १८
अन्तश्छिद्रवती जाड्ययुक्तायुक्तगुणा स्वयम् ।
चिन्ता शोषमुपायाति हिमदग्धेव पद्मिनी ॥ १९
आलोकः स्फुटतामन्तरायात्यज्ञानसंक्षये ।

शुक्तिरजतादिक्रमिव क्षीणौ यतः वै इति निश्चयेन स प्राक्तनसुखदुःखप्रत्ययो मोहो भ्रान्तिरेव न यथार्थ इत्यर्थः ॥ ८३ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे इन्द्रियानुशासनयोगोपदेशो नाम द्व्यशीतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥

समस्तदोषानर्थाप्तिश्चित्तेन्द्रियगणे सति ।
समस्तगुणसौख्याप्तिस्तदसत्त्वेऽत्र कीर्त्यते ॥ १ ॥

धवला शुद्धा मेधा धारणा यस्यास्तथाविधया धिया । गुप्तो रहःस्थः ॥ १ ॥ इन्द्रियगणस्यार्थे तत्तेन कृतं रहसि प्रबोधनं ते स्फुटं वक्ष्यामि ॥ २ ॥ हे इन्द्रियादिगणाः, भवतामेषा अविचारदृशा प्रसिद्धा आत्मसत्ता स्वीया विद्यमानता जीवनकाले बहुतरानर्थदुःखायैव तदूर्ध्वं चान्तदायिनी पुनःपुनर्मृत्युनरकादिदायिनी तत्तस्मादिति प्राग्दर्शितविचारेण तामात्मनः असत्यां सत्तां त्यजन्तु ॥ ३ ॥ मदीयेन प्राकृतेनात्मतत्त्वोपदेशेन । हि यतो यूयमज्ञानसंभवाः । उपदेशेनाज्ञाने नष्टे न सत्तां लप्स्यध्वे इत्यर्थः ॥ ४ ॥ इदानीं चित्तं प्रत्यपि तथैवाह—**स्वसत्ते**ति । तप्तकाञ्चनमिव ज्वलन् रौति ध्वनतीति तप्तकाञ्चनरुत् अग्निस्तस्मिन् लासः क्रीडा बालानां पक्षिणां वा पार्श्वयोर्दाहायैव ॥ ५ ॥ चित्तेन्द्रियगणसत्ताप्रयुक्तामनर्थपरम्परां दर्शयति—**पश्ये**त्यादिना । लडयोरभेदाज्जडानां मूर्खाणां रागद्वेषादिकल्लोलैः संकुलाः ॥ ६ ॥ अहमहमिकाः परस्पराहंकारास्ताभिर्विहितान्योन्यवधपराजयपीडनादिचिन्तनानि यासु ताः ॥७॥ भावाभावौ संपद्विपदौ ॥ ८ ॥ ९ ॥ कल्लोलैर्मनोरथतरङ्गैर्व्यालैर्वलिते शरीरश्वभ्रकोटरे हृदये । घननीहाराणि निबिडजाड्यानि खानीन्द्रियच्छिद्रद्वाराणि यस्य । चिन्तालक्षणा चपला जालरचनव्यग्रा मर्कटी ऊर्णनाभिकीटिका भ्रमतीति शेषः ॥ १० ॥ लोभलक्षणैर्नाद्यैः स्वविलासैरारटन् कूजन् पक्षी तीक्ष्णया सुखदुःखादिद्वन्द्वलक्षणया तुण्डया चञ्च्वा गुणखण्डं शान्तिदान्तिधर्मादिफलपुष्पलक्षणं गुणसमूहं निकृन्तति ॥ ११ ॥ कामलक्षणः कुक्कुटो रागादिवासनाकीर्णं हृदयं मनस्तल्लक्षणं अवकरं उत्करं कुरुते पुनःपुनः पादाभ्यां विकिरतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ अज्ञानं भ्रान्तिज्ञानं तल्लक्षणः कौशिक उलूकः ॥ १३ ॥ १४ ॥ इदानीं चित्तेन्द्रियगणासत्त्वे सर्वगुणसंपत्तिं दर्शयति—**त्वयी**त्यादिना । असत्त्वे साधुरेवेति तथा संबोधनम् । शुभश्रियो वक्ष्यमाणगुणश्रियः सालोकं विवेकालोकसहितं यथा स्यात्तथा । प्रभातपक्षेऽपि यथायोगं योज्यम् । एवमग्रेऽपि ॥ १५ ॥ हृदयाम्बरं हार्दं ब्रह्म नीरजस्कतरमत्यन्तापगतरजोगुणमान्तरं मनो यस्मिन् ॥ १६ ॥ अशङ्कितं निःशङ्कमेव नभःकोशे पतिता निर्गता वाय्वादिना आकुलाश्च ये आसारपूरास्तद्वत् वैकल्यकारिणो विक्षेपहेतवो विकल्पौघा नापतन्ति ॥ १७ ॥ १८ ॥ अन्तश्छिद्रमपूर्णता । जाड्ययुक्तेषु मूर्खेष्वेव आयुक्ता उपयोजिता विद्याकौशलादिगुणा यया । पद्मिनीपक्षे स्पष्टम् ॥ १९ ॥ अन्तः

प्रशाम्यत्यम्बुदे व्योम्नि शरदीवार्कमण्डलम् ॥ २०
प्रसन्नं स्फारगाम्भीर्यमक्षुब्धमपराहतम् ।
हृदयं समतामेति शान्तवात इवार्णवः ॥ २१
अमृतापूरपूर्णेन नित्यानन्दमयेन च ।
स्थीयते पुरुषेणान्तः शीतेन शशिना यथा ॥ २२
संविदः स्फुटतामन्तरायान्त्यज्ञानसंक्षये ।
संविदंशैकविश्रान्तं समग्रं सचराचरम् ॥ २३
भाव्यते भरिताकारं वपुरानन्दमन्थरम् ।
न भवत्यसुसङ्गानामाशापाशविधायिनाम् ॥ २४
दग्धानामिव पर्णानां रसानां पुनरागतिः ।
पुंसां क्षपितसंसारजराजन्ममहाध्वनाम् ॥ २५
अपुनर्भ्रमणायात्मद्रुमे विश्रम्यते चिरम् ।
एवंप्रायास्तथान्याश्च भवन्ति गुणसंपदः ॥ २६
असति त्वयि सर्वाशिन्सर्वाशाक्षयसंक्षये ।
पक्षयोरेतयोश्चित्तसत्तासत्तास्वरूपयोः ॥ २७
येनैव पश्यसि श्रेयस्तमेवाङ्गीकुरु क्षणम् ।
स्वात्मभावस्तव सुखं मन्ये मानवतां वर ॥ २८
तमेव भावयाभावं सुखत्यागो हि मूढता ।
यदि त्वस्ति भवेत्सत्यमन्तर्भावितचेतनम् ॥ २९
जीवतस्तत्तवात्यन्तमभावं क इवेच्छति ।
किंतु नास्त्यसि सत्येन वदामि तव सुन्दर ॥ ३०
तेन मिथ्यैव जीवामीत्याशया मा सुखी भव ।
पूर्वमेवासि नास्त्येव यावद्भ्रान्त्या त्वदस्तिता ॥ ३१
सैवेदानीं विचारेण भृशं क्षयमुपागता ।
एतावदेव ते रूपं साधो यदविचारणम् ॥ ३२
विचारे विहिते सम्यक्समरूपं समं स्थितम् ।
अविचारात्प्रजातं त्वमनालोकात्तमो यथा ॥ ३३
विचारेणोपशान्तं त्वमालोकेन तमो यथा ।
एतावन्तं सखे कालं बभूवाल्पविवेकिता ॥ ३४
तवानेनाभिपीनत्वमभूद्दुःखैककारणम् ।
मोहसंकल्पमात्रेण बालवेतालवद्भवेत् ॥ ३५
द्वन्द्वं चाद्यन्तसंकल्पक्षीणं क्षयि भव स्थितम् ।
इदानीमुदितं नित्यं स्वप्राग्रूपे क्षयं गते ॥ ३६
विवेकस्य प्रसादेन विवेकाय नमो नमः ।
बहुधापि प्रबुद्धस्त्वं चित्तकाप्यनुबोधितः ॥ ३७
चित्ततायां प्रनष्टायां स्थितस्त्वं परमेश्वरः ।
प्राक्स्वरूपविलासस्ते श्रेयसे स्थितिमागतः ॥ ३८
समस्तवासनोन्मुक्तः संप्रत्यसि महेश्वरः ।
यस्याविवेकादुत्पत्तिः स विवेकाद्विनश्यति ॥ ३९
प्रकाशेन प्रयात्यन्तमनालोकोऽभवत्तमः ।
अनिच्छतोऽपि ते साधो विचारे स्थितिमागते ॥ ४०
सर्वतोऽयमुपायातो विनाशः सुखसिद्धये ।
तस्मान्नास्त्यसि निर्णीतमिति सिद्धान्तयुक्तिभिः ॥ ४१
चित्तेन्द्रियेश्वर स्वस्ति भवते त्वन्तमागतः ।
नित्यं पूर्वमभूताय नास्तिरूपाय संप्रति ॥ ४२

आलोकः स्वीयज्ञानप्रकाशः । स्फुटतां प्रकटताम् ॥ २० ॥ अपराहतं वैषम्यहेतुभिरपरिभूतं हृदयं मनः ॥ २१ ॥ २२ ॥ संविद आत्माकारवृत्तयः स्फुटतां पूर्णत्वापादकं विकासं यान्ति । तेन च सचराचरं समग्रं जगद्बाधितं सत् संविदंशैकविश्रान्तं भवतीति शेषः ॥ २३ ॥ वपुः आत्मस्वरूपं भरिताकारं पूर्णं भाव्यतेऽनुभूयते नतु आशापाशविधायिनां असुसङ्गानां प्राणसंबद्धानां देहादीनां पक्षे भवतीत्यर्थः । अथवा वपुः शरीरमानन्दाविर्भावमन्थरं सदमृतप्राशनेनेव भरिताकारं भाव्यते नत्वन्नपानाद्याशापाशविधायिनामसुसङ्गानां प्राणाद्यासङ्गपाप्मनां पक्षे भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥ यथा तरोर्दावदग्धानां पर्णानां पुनर्वर्षासु पल्लवोदयेन आगमो भवति तद्वत् ज्ञानाग्निक्षपितसंसारजराजन्मोपलक्षितमहाध्वनामपि पुंसां रसानामारोग्यतुष्टिपुष्टिकान्त्यादिगुणानां पुनरागमो भवतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ निरतिशयानन्दात्मनि पुनरावृत्तिरहिता विश्रान्तिरेव सर्वगुणसीमा तदानुषङ्गिका अन्ये गुणास्त्वनन्ता न वर्णयितुं शक्या इत्याशयेनोपसंहरति—**अपुन**रिति ॥ २६ ॥ एतयोरत्यन्तात्मभावेन स्थितिरात्यन्तिकनैरात्म्यस्वीकारो वेत्येतयोः पक्षयोर्मध्ये ॥ २७ ॥ तत्र प्रथमपक्षो वरीयानित्याह—**स्वात्मे**ति ॥ २८ ॥ अभावं भावान्तरशून्यम् । ननु किमर्थमन्तर्भावितचेतनपूर्वसिद्धमनोरूपेणैव जीवनं मम नेच्छसि किमर्थं वा ममात्यन्तमभावमिच्छसि तत्राह—**यदी**त्यादिना । हे चित्त, तव अन्तर्भावितचेतनं यत्प्रसिद्धं रूपमस्ति तद्यदि सत्यं भवेत्तर्हि तेन रूपेण जीवतस्तवाभावं क इच्छति । किंतु त्वं तेन रूपेण नास्त्यसि असदसि । अहं सत्येन श्रुतिशास्त्रानुभवादिना विचार्य वदामि नापातदर्शनेनेत्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ एतदत्यन्तात्मभावेनावस्थानं तवापि हितमित्याह—**तेने**ति । पूर्वं प्राथमकल्पिकमेवासि यावत् यतः ॥ ३१ ॥ सैव भ्रान्तिः ॥ ३२ ॥ समरूपं सन्मात्ररूपं समं विक्षेपवैषम्यशून्यं स्थितम् । अनालोकात्प्रकाशाभावात् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ अनेन अल्पविवेकत्वेन हेतुना । नन्वसतः पीनत्वं कथं भवेत्तत्राह—**मोहे**ति ॥ ३५ ॥ पीनत्वं तत्प्रयुक्तं सुखदुःखादिद्वन्द्वं च अभूदिति पूर्वेणान्वयः । यतः स्रष्टुराद्यन्तसंकल्पेन संकल्पकाल एव क्षीणमतः क्षयीति द्वन्द्वविशेषणम् । यस्य विवेकस्य प्रसादेन इदानीं ज्ञानोदयकाले आविद्यके स्वप्राग्रूपे क्षयं गते सति नित्यमनाद्यन्तमात्मरूपमुदितं तस्मै विवेकाय नमो नम इति परेणान्वयः ॥ ३६ ॥ हे चित्तक, त्वं स्वतोऽपि बहुधा प्रबुद्धः शास्त्रेणाप्यनुबोधितः ॥ ३७ ॥ प्रागपि त्वं परमेश्वरः स्थितः संप्रत्यपि प्रबोधतस्ते स्वरूपविलासः स्थितिमागत इति महेश्वर एवेति परेणान्वयः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ 'वित्त्वे'ति पाठे हे इन्द्रियेश्वर, सिद्धान्तयुक्तिभिः इति वित्त्वा स्वरूपं लब्ध्वा अन्तं संसारपार-

भविष्यते च नोदर्कं स्वमनः स्वस्ति तेऽस्त्विति।
परिनिर्वामि शान्तोऽस्मि दिष्ट्यास्मि विगतज्वरः॥४३
स्वात्मन्येवावतिष्ठेऽहं तुर्यरूपपदे स्थितः।
अतो नास्त्येव नास्त्येव संसारे चित्तसंस्थिति॥ ४४
आत्मा त्वस्त्वेव चास्त्वेव यस्मादन्यत्र विद्यते।
अयमात्माहमेवासौ नास्त्यन्यन्मद्दते क्वचित्॥ ४५
स्फुरच्चिदेव बोधात्मा सर्वत्राहं स्थितः सदा।
अयमात्मेति कलना मन्ये नो निर्मलान्तरे॥ ४६
प्रतियोगिव्यवच्छेदकलनैकस्य वै कुतः।
अहं तेनायमात्मेति कलनामनुदाहरन्।
मौनी स्वात्मनि तिष्ठामि तरङ्ग इव वारिणि॥ ४७
संशान्तवासनमनाश्रितचेतनांश-
मप्राणसंचरणमस्तमिताशवेषम्।
संवेद्यवर्जितमुपेत्य सुसंविदंशं
शाम्यामि मौनमहमेव निरीहमन्तः॥ ४८

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे चित्तासत्ताविचारयोगोपदेशो नाम त्र्यशीतितमः सर्गः॥८३॥

चतुरशीतितमः सर्गः ८४

श्रीवसिष्ठ उवाच।

इति निर्णीय स मुनिर्वीतहव्यो विवासनः।
आसीत्समाधावचलो विन्ध्यकन्दरकोटरे॥ १
अपरिस्पन्दिताशेषसंविदानन्दसुन्दरः।
बभावस्तंगतमनाः स्तिमिताम्भोधिशोभनः॥ २
अन्तरेव शशामास्य क्रमेण प्राणसंततिः।
ज्वालाजालपरिस्पन्दो दग्धेन्धन इवानलः॥ ३
अनन्तर्निष्ठतां याते बाह्यार्थे चाप्यसंस्थिते।
शेषेऽन्तर्लब्धसंस्थाने तस्यास्फुरितपक्ष्मणी॥ ४
घ्राणप्रान्तगताल्पाल्पसमालोके इवेक्षणे।
अर्धकुड्मलितैः पद्मैः श्रियमाययतुः समाम्॥ ५
समकायशिरोग्रीवस्थानकः स महामतिः।
आसीच्छैलादिवोत्कीर्णश्चित्रार्पित इवाथवा॥ ६
तथाभितिष्ठतस्तस्य संवत्सरशतत्रयम्।
कोटरे विन्ध्यकच्छस्य ययावर्धमुहूर्तवत्॥ ७
एतावन्तमसौ कालं नाबुध्यत किलात्मवान्।
जीवन्मुक्ततया ध्यानी न च तत्याज तां तनुम्॥ ८
तावत्कालं स सुभगो न प्राबुध्यत योगवित्।
उदारैरम्बुदारावैरासारभरघर्घरैः॥ ९
पर्यन्तमण्डलाधीशमृगयानतबृंहितैः।
पक्षिवानरनिर्ह्रादैर्मातङ्गास्फोटनिःस्वनैः॥ १०
सिंहसंरम्भरटितैर्निर्झरारावसीत्कृतैः।
विषमाशनिर्निर्पातैर्जनकोलाहलैर्घनैः॥ ११
प्रमत्तशरभास्फोटैर्भूकम्पतटघट्टनैः।
वनदाहधमध्वानैर्जलौघाहतिवल्गनैः॥ १२

मागतो भव। ते तुभ्यं स्वस्ति अस्तु। मनसः कालत्रयेऽप्यसत्त्वमाह—**नित्य**मिति॥४२॥ चित्तासत्त्वैव परमपुरुषार्थसिद्धिं दर्शयति—**परिनिर्वामी**त्यादिना॥ ४३॥ ४४॥ ४५॥ शुद्धचिदेकरसे अयमात्मेति कलनापि यत्र दुर्लभा तत्र दूरेऽन्यकलनेत्याशयेनाह—**अय**मिति॥ ४६॥ अतएव तद्वाचामविषय इत्याह—**अह**मिति। अनुदाहरन् अनभिलपन्॥ ४७॥ अहं अन्तः स्वहृदि संवेद्येन जडांशेन वर्जितम्। तत्कारणाविद्याया अपि बाधात्संशान्तवासनम्। चिदाभासस्यापि पृथगनवस्थानादनाश्रितचेतनांशम्। तदधीनक्रियाशक्तेरप्युपरमादप्राणसंचरणम्। भेदकाभावादेव अस्तमिताशभेदम्। सममेकरसम्। चिदंशं चिन्मात्रलक्षणम्। जगद्बाधपरिशिष्टांशम्। उपेत्य निरीहं निर्मनस्केष्टं मौनं निर्व्यापारं च शाम्यामि। विश्रान्तोऽस्मीत्यर्थः॥ ४८॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे चित्तासत्ताविचारयोगोपदेशो नाम त्र्यशीतितमः सर्गः॥ ८३॥

समाधिर्वीतहव्यस्य धराविवरसंस्थितिः।
हृदि विद्याधरेन्द्रत्वगणत्वाद्युपवर्ण्यते॥ १॥

इति उक्तप्रकारेण निर्णीय निश्चित्य॥ १॥ अपरिस्पन्दितो यः अशेषः पूर्णः स्वप्रकाशसंविद्रूप आनन्दस्तद्रूपः सन् सुन्दरः॥ २॥ ३॥ तस्यार्धोन्मीलिते अक्षिणी वर्णयति—**अनन्त**रिति द्वाभ्याम्। नात्यन्तमन्तर्निष्ठतां निमीलनं याते। शेषे उन्मीलितांशातिरिक्तांशे॥ ४॥ घ्राणप्रान्तो नासाग्रं तत्र गतः प्रसृतः अल्पादल्पः सम उभयतस्तुल्य आलोकः प्रकाशो ययोस्ते इव लक्ष्यमाणे ईक्षणे चक्षुषी॥ ५॥ ६॥ कच्छस्य निर्झरसंनिहितदेशस्य॥ ७॥ ८॥ आसारभराणां वर्षनिर्झरधारासंपातानां घर्घरैः स्वनैरपि॥ ९॥ पर्यन्तवासिनां मण्डलाधीशानां सामन्तानां मृगयासु आनतानामागतानां गजानां बृंहितैर्गर्जितैः। सर्वत्र अपिशब्दो योज्यः॥ १०॥ सिंहानां संरम्भरटितैः सक्रोधगर्जनैः॥ ११॥ भूकम्पेन विशीर्णानां तटानां गिरिवप्राणां घट्टनैरास्फालनैः। वनदाहेषु धमैरग्निसंयोगैस्तत्प्रयुक्तध्वानैश्च। जलस्य ओघैराहतय आस्फालनानि वल्ग-

१ अनले इति पाठः. २ तथापि तिष्ठतः इति पाठः. ३ आगत इत्युभयत्र पाठः.

महोपलतटाघातैर्धरणीतलमृज्जलैः ।
जलौघान्दोलनायातैस्तापैरनलकर्कशैः ॥ १३
केवलं वहति स्वैरं काले गलितकारणम् ।
परियान्तीषु वर्षासु लहरीष्विव वारिणि ॥ १४
स्वल्पेनैव हि कालेन तस्मिन्पर्वतकन्दरे ।
प्रावृडोघविनुन्नेन पङ्केनोर्वीतले कृतः ॥ १५
तत्रासाववसद्भूमौ कोटरे संकटोदरे ।
पङ्कसंपीडितस्कन्धः पर्वतेषु शिला यथा ॥ १६
शतत्रये स वर्षाणामथ याते स्वयंप्रभुः ।
व्यबुध्यतात्मरूपात्मा धराकोटरपीडितः ॥ १७
संविदेवास्य तं देहं जग्राहोर्वीनिपीडितम् ।
तनुः प्राणमयस्पन्दः प्राणसंसरणं विना ॥ १८
उत्पत्तिप्रौढिमासाद्य कलना हृदयान्तरे ।
स्वमनोरूपिणी तस्य हृद्येवानुबभूव सा ॥ १९
कैलासकानने कान्ते कदम्बस्य तरोस्तले ।
मुनित्वं शतमब्दानां जीवन्मुक्तात्मनिर्मलम् ॥ २०
विद्याधरत्वं वर्षाणां शतमाधिविवर्जितम् ।
युगपञ्चकमिन्द्रत्वं प्रणतं सुरचारणैः ॥ २१

श्रीराम उवाच ।

शक्रत्वादिषु तेष्वस्य प्रतिभासेषु भो मुने ।
नियमोऽनियमश्चैव दिक्कालनियतेः कथम् ॥ २२

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

सर्वात्मिकैषा चिच्छक्तिर्यत्रोदेति यथा यथा ।
तथा तत्राशु भवति तथात्मैकस्वभावतः ॥ २३
यथा यत्र यदा बुद्धौ नियमः स तदा स्थितः ।
देशकालादिनियमक्रमाणां तन्मयात्मता ॥ २४
तेन नानाविधान्येष जगन्ति परिदृष्टवान् ।
हृदि संवेदनाकाशे वीतहव्यो विवासनः ॥ २५
सम्यग्बोधवतामेषा वासनैव न वासना ।
ज्ञानाग्निदग्धाऽदग्धस्य कैव बीजस्य बीजता ॥ २६
कल्पमेकं गणत्वं स चन्द्रमौलेश्चकार ह ।
समस्तविद्यानिपुणं त्रिकालामलदर्शनम् ॥ २७
यो यादृग्दृढसंस्कारः स तं पश्यति तादृशम् ।
जीवन्मुक्ततयैवैतद्वीतहव्योऽनुभूतवान् ॥ २८

श्रीराम उवाच ।

एवं स्थिते मुनिश्रेष्ठ जीवन्मुक्तमतेरपि ।
बन्धमोक्षदृशः सन्ति वीतहव्यात्मनो यथा ॥ २९

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

यथास्थितमिदं विश्वं शान्तमाकाशनिर्मलम् ।
ब्रह्मैव जीवन्मुक्तानां बन्धमोक्षदृशः कुतः ॥ ३०
एतत्सर्वविभ्रमो भाति यत्र यत्र यथा यथा ।
तत्र तत्र तथा तावत्तावत्तद्विन्दते ततम् ॥ ३१
तेनानुभूतानि बहून्यनुभूयन्त एव च ।
जगन्ति सर्वात्मतया ब्रह्मरूपेण राघव ॥ ३२
धराकोटरनिर्मग्नवीतहव्यचिदात्मसु ।
जगत्सु तेष्वसंख्येषु नीरूपेषु महात्मसु ॥ ३३

नानि वहनानि च तैरपि ॥ १२ ॥ धरणीतलात्प्रसृतैर्मृत्पङ्किलजलैः । अनलवत्कर्कशैस्तापैर्ग्रीष्मादितापैरपि न प्राबुध्यतेति सर्वत्र योज्यम् ॥ १३ ॥ गलितकारणं निष्प्रयोजनं काले वहति सति असौ प्रावृडोघविनुन्नेन पङ्केन उपर्युपरि प्रचीयमानेन अल्पेनैव कालेन उर्वीतले धरणीविवरे भूगर्भे कृतः प्रवेशित इति द्वयोरन्वयः ॥ १४ ॥ १५ ॥ संपीडितः संश्लिष्टः स्कन्धो यस्येत्यर्थः । नहि तस्य समाधिसुखनिमग्नस्य पीडास्ति ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ एवं संकटस्थस्य कथं जीवनमभूत्तत्राह—**संविदे**वेति । जीवनादृष्टलिङ्गदेहप्रतिबिम्बिता संविदेवास्य तं देहं जग्राह उपादाय पालितवती । प्राणमयः प्राणवृत्तिरूपः स्पन्दस्तु न जग्राह । यतस्तनुः सूक्ष्मः । प्राणसंसरणाभावादित्यर्थः ॥ १८ ॥ वर्षशतत्रयानन्तरं तस्य यद्वृत्तं तदाह—**उत्पत्ती**ति । अथ तस्य कलना जीवसंवित् प्रारब्धशेषभोगाय हृदयान्तर उत्पत्त्या उन्मेषक्रमेण प्रौढिं स्थौल्यमासाद्य स्वमनोरूपिणी भूत्वा वक्ष्यमाणं सर्वं कल्पनया हृद्येव अनुबभूव अनुभूतवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ यदनुबभूव तदेवाह—**कैलासे**त्यादिना ॥ २० ॥ इन्द्रत्वं देवराजत्वम् ॥ २१ ॥ कैलासकानने इत्यादिर्दिङ्नियमः, युगपञ्चकमित्यादिः कालनियमः, अल्पकाल एव हृदयप्रदेश एव तदनुभवादनियमश्च कथमुपपद्यते । दिक्कालनियतेरन्यथाकर्तुमशक्यत्वादिति प्रश्नार्थः ॥ २२ ॥ असार्वात्म्येन ज्ञातायां चिति अल्पयोरपि देशकालयोर्विस्तृतदेशकालान्तरकल्पनासामर्थ्ये भवत्येव नियतिविरोधो न तु सर्वात्मिकायां सर्वशक्तिसंपन्नायां परिज्ञातायामित्याशयेन परिहरति—**सर्वात्मिके**ति । तादृशात्मैकस्वभावत्वादनुभवितृचित इत्यर्थः ॥ २३ ॥ स्वबुद्ध्या अनुभूयमानयोरेव देशकालयोः संकोचवैपुल्यनियमानियमौ विरुद्धौ नाननुभूयमानेन सह अनुभूयमानस्य तौ । अल्पतरनाडीकुहरेष्वल्पकाले विस्तृतदेशकालस्वप्नानुभवदर्शनादित्याशयेनाह—**यथे**ति । यत्र यदा बुद्धौ यथा अनुभवस्तदा तथा नियमः स्थित इत्यर्थः । तन्मयात्मता बुद्धिमयात्मन्यध्यस्तता यत इत्यर्थः । 'तन्मयात्मनाम्' इति पाठे हेतुगर्भं विशेषणम् ॥ २४ ॥ तेनोक्तहेतुद्वयेन ॥ २५ ॥ बीजशक्तिनाशाद्दग्धस्य उपलभ्यमानत्वाददग्धस्य । भर्जितस्येति यावत् ॥ २६ ॥ शङ्कां समाधाय प्रस्तुतमेव वर्णयति—**कल्प**मित्यादिना । गणत्वं गाणपत्यम् ॥ २७ ॥ जीवन्मुक्तस्यापि तस्य भोजकप्रारब्धकर्मोद्बोधितदृढसंस्कार एव देहभोगादिवैचित्र्यप्रतिभासे हेतुरित्याह—**य** इति ॥ २८ ॥ रामशङ्का स्पष्टा ॥ २९ ॥ दग्धपटन्यायेनासतः प्रारब्धशेषेण प्रतिभासो बाधितानुवृत्तिमात्रं न बन्ध इत्याशयेन परिहरति—**यथास्थित**मित्यादिना ॥ ३० ॥ विदन्ते लभत इव ॥ ३१ ॥ ईश्वरस्यास्मदीयजगत्प्रतिभासवद्वा तस्य विनैव बन्धं तत्प्रतिभास इत्याशयेनाह—**तेने**ति ॥ ३२ ॥ वीतहव्यहृदुपलक्षितचैत-

यः शक्रोऽनवबुद्धात्मा सोऽद्य दीनेषु पार्थिवः ।
कर्तुं प्रवृत्तो मृगयां क्षणेऽस्मिन्नपि कानने ॥ ३४
यो हंसोऽनवबुद्धात्मा पाद्मे पैतामहेऽभवत् ।
स्थितः स एव दाशेन्द्रः कैलासवनकुञ्जके ॥ ३५
यो राजानवबुद्धात्मा भूमेः सौराष्ट्रमण्डले ।
स एषोऽद्य स्थितोऽन्ध्राणां ग्रामे बहुलपादपे ॥ ३६

श्रीराम उवाच ।

मानसः किल सर्गोऽसौ वीतहव्यस्य तत्र ये ।
देहिनो भ्रान्तिपात्रं चेत्तद्देहाकारिणः कथम् ॥ ३७

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

यदि भ्रान्त्येकमात्रात्म वीतहव्यस्य तज्जगत् ।
तदिदं नाम ते राम किं भूयः परिभासते ॥ ३८
इदमप्यङ्ग चिन्मात्रं मनोमात्रभ्रमोपमम् ।
तदपि व्योम चिन्मात्रं मनोमात्रं भ्रमोपमम् ॥ ३९
वस्तुतस्तु न तद्राम जगन्नैवं न चेतरत् ।
तवापि न जगत्सत्ता ब्रह्मेदं भाति केवलम् ॥ ४०
भावि भूतं भविष्यच्च यथेदं च तथेतरत् ।
जगत्सर्वमिदं दृश्यं संविन्मात्रमनोमयम् ॥ ४१
एवंरूपमिदं यावन्न परिज्ञातमीदृशम् ।
वज्रसारदृढं तावज्ज्ञातं सत्परमाम्बरम् ॥ ४२
अज्ञानान्मन एवेदमित्थं संप्रविजृम्भते ।
प्रत्युल्लासविलासाभ्यां जलमम्बुनिधाविव ॥ ४३
यथास्थितेनैव चिदम्बरेण
स्वचित्तमेवैति मनोभिधानम् ।
स्फारं कृतं तेन जगच्च दृश्य-
मेवं ततं नैव ततं च किंचित् ॥ ४४

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे वीतहव्यमनोजगद्वर्णनं नाम चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४

पञ्चाशीतितमः सर्गः ८५

श्रीराम उवाच ।

अथ किं वीतहव्यः स्वं स्थितं तस्मिन्धरोदरे ।
कथमुद्धृतवान्देहं स संपन्नश्च किं कथम् ॥ १

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

अनन्तरमनन्तात्म वीतहव्याभिधं मनः ।
स्वमेवात्मचमत्कारमात्रं समवबुद्धवान् ॥ २
शार्वस्यास्य गणस्याभूत्प्राग्ज्योतिःस्मरणे स्वयम् ।
इच्छा कदाचित्सकलप्राग्जन्मालोकनोन्मुखी ॥ ३
अशेषान्स ददर्शाथ नष्टानष्टान्स्वदेहकान् ।
अनष्टानां ततो मध्यात्तत्तत्कोटरसंस्थितम् ॥ ४
यदृच्छयैव प्रोद्धर्तुं देहं तस्याभवन्मतिः ।
अपश्यत्तत्तथा तत्र पङ्के कीटमिव स्थितम् ॥ ५
शरीरं वीतहव्याख्यं धराकोटरपीडितम् ।
प्रावृडोघोपनीतं तत्पृष्ठस्थपङ्कमण्डलम् ॥ ६
तृणजालावकीर्णत्वग्देहपृष्ठमृदं तथा ।
एतद्दृष्ट्वा महातेजा धराविवरयन्त्रितम् ॥ ७

न्यस्यैवास्मदादिसर्वात्मत्वात्सर्वजन्तूनां जगदनुभवोऽपि तस्यैवेत्यपि सुवचमित्याशयेनाह—**धरे**त्यादिना । नीरूपेषु निःस्वरूपेषु प्रतिभासतो महात्मसु विशालतमेषु जगत्सु भुवनेषु यः शक्रोऽभूत् सोऽद्य दीनेषु देशविशेषेषु । दीनानां निवासो जनपद इत्यर्थे जातस्य तद्धितस्य 'जनपदे लुप्' इति लुपि युक्तवद्भावाद्बहुवचनम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ पैतामहे पाद्मे कल्पे वीतहव्यस्य गाणपत्यकाले कैलासवनकुञ्जके तत्क्रीडाहंसो योऽभवत् स एव इदानीं दाशेन्द्रो निषादराजो भूत्वा स्थितोऽस्तीत्यन्वयः । एवमग्रेऽपि ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ गुरूक्तेः सर्वात्मताभिप्रायमप्रतिपद्यमानान् जनांस्तच्छङ्कोद्घाटनेन गुरुमुखेन बोधयिष्यन् रामः पृच्छति—**मानस** इति । तद्देहाकारिणः शक्रहंसादिदेहाकारिणः सचेतनाः कथमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ सर्वस्यापि जगतो मनःकार्यत्वस्य भ्रान्तिमात्रत्वस्य च बहुश उक्तत्वात्तुल्यत्वे यदिदं नाम ते प्रसिद्धं जगत्किं कथं सचेतनैर्युक्तं प्रतिभासत इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ द्वयोः साम्यमेव दर्शयति—**इद**मिति ॥ ३९ ॥ एवमेतज्जगत्सदृशं न । इतरदेतद्विलक्षणं च न । सालक्षण्यवैलक्षण्ययोः प्रतियोगिसिद्धिमन्तरेणायोगादिति भावः ॥ ४० ॥ संविन्मात्रत्वेनावशिष्टं यन्मनस्तदेव तन्मयम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ प्रत्युल्लास उत्पत्तिर्विलासो वृद्ध्यादिपरिणामस्ताभ्याम् ॥ ४३ ॥ उक्तमर्थं संक्षिप्याह—**यथास्थितेने**ति । अविकृतेनैव चिदाकाशस्वभावेन मायया किंचिच्चेतयदिवात्मानं कल्पयच्चित्तं सत्तस्यैव पुनःपुनर्मननान्मनोभिधानमेति तेन च स्फारं जगत्संपन्नमिति एवं दृश्यं जगत्ततम् । परमार्थतस्तु किंचिदपि नैव ततमित्यर्थः ॥ ४४ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे वीतहव्यमनोजगद्वर्णनं नाम चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥

मुनेः पिङ्गलमाविश्य समुद्धारस्तनोरिह ।
जीवन्मुक्तस्थितिश्चान्त्यः समाधिश्चोपवर्ण्यते ॥ १ ॥

समुद्धारस्य तत्प्रकारस्य तदुत्तरचर्याया विदेहमुक्तपरिशिष्टतद्रूपस्य च चतुर्भिः किंवृत्तैः क्रमात्प्रश्नः ॥ १ ॥ अनन्तात्म अपरिच्छिन्नब्रह्माकारं समवबुद्धवान् । समाधावित्यर्थः ॥ २ ॥ प्राक्तनं ज्योतिश्चिदात्मा तस्य स्मरणे ध्यानकाले ॥ ३ ॥ नष्टानष्टान् कांश्चिन्नष्टान् कांश्चिदनष्टान् । तत्तदनष्टदेहहृदयकोटरे जीवटोपाख्यानवक्ष्यमाणन्यायेन स्वकल्पनयैव संस्थितं वीतहव्यदेहमित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ प्रावृष ओघेन पूरेण उपनीतं किंचिद्दूरं प्रवाहितम् । पृष्ठस्थेत्युक्त्या अधोमुखतया पातितमित्यपि गम्यते ॥ ६ ॥ तृणानां काशादीनां जालैरवकीर्णा निबद्धा-

---

१ भ्रान्तिमात्रं इति पाठः.

भूयोऽपि चिन्तयामास धिया परमबोधया ।
सर्वसंपीडिताङ्गत्वात्कायो मे प्राणवायुभिः ॥ ८
मुक्तश्चलितुमाकर्तुं शक्नोति न मनागपि ।
तज्ज्ञात्वा प्रविशाम्याशु देहमेवं विवस्वतः ॥ ९
तदीयः पिङ्गलो देहमुद्धरिष्यति मे ततः ।
अथवा किं ममैतेन शाम्याम्यहमविघ्नतः ॥ १०
निर्वामि स्वं पदं यामि कोऽर्थो मे देहलीलया ।
इति संचिन्त्य मनसा वीतहव्यो महामते ॥ ११
तूष्णीं स्थित्वा क्षणं भूयश्चिन्तयामास भूतले ।
उपादेयो हि देहस्य न मे त्यागो न संश्रयः ॥ १२
यादृशो देहसंत्यागस्तादृशो देहसंश्रयः ।
तद्यावदस्ति देहोऽयं न यावदणुतां गतः ॥ १३
तावदेनमुपारुह्य किंचित्प्रविहराम्यहम् ।
पिङ्गलेन शरीरं स्वमुद्धर्तुं तापनं वपुः ॥ १४
प्रविशामि नभःसंस्थं मुकुरं प्रतिबिम्बवत् ।
इत्यसौ मुनिरादित्यं विवेशानिलरूपधृक् ॥ १५
पुर्यष्टकवपुर्भूत्वा भस्त्राखमिव चानलः ।
भगवान्मुनिरप्येनं हृद्गतं मुनिनायकम् ॥ १६
दृष्ट्वासौ चिन्तयन्कार्यं पौर्वापर्यमुदारधीः ।
विन्ध्यभूधरभूकोशमन्तर्मुनिकलेवरम् ॥ १७
तृणोपलपरिच्छन्नं ददर्श गतसंविदम् ।
ऋषेश्चिकीर्षितं ज्ञात्वा भानुर्गगनमध्यगः ॥ १८
धरातो मुनिमुद्धर्तुमादिदेशाग्रगं गणम् ।
वीतहव्यमुनेः संवित्सा पुर्यष्टकरूपिणी ॥ १९
रविं वातमयी पूज्यं प्रणनामाशु चेतसा ।
भानुनाप्यभ्यनुज्ञातो मानपूर्वकमग्रगम् ॥ २०
विवेश पिङ्गलाकारं विन्ध्यकन्दरगामिनम् ।
पिङ्गलोऽसौ नभस्त्यक्त्वा कुञ्जकुञ्जरसुन्दरम् ॥ २१
प्राप विन्ध्यवनं प्रावृण्मत्ताभ्राम्बरभासुरम् ।
उद्दधार धराकोशान्नखनिष्कृष्टभूतलः ॥ २२
कलेवरं मुनेः पङ्कान्मृणालमिव सारसः ।
मौनं पुर्यष्टकमथ स्वं विवेश कलेवरम् ॥ २३
नभस्तलपरिभ्रान्तो विहङ्गम इवालयम् ।
प्रणेमतुर्मिथो मूर्तवीतहव्यनभश्चरौ ॥ २४
बभूवतुः स्वकार्यैकतत्परौ तेजसां निधी ।
जगाम पिङ्गलो व्योम मुनिश्च विमलं सरः ॥ २५
तारकाकारकुमुदं सूर्यांशुकवदाकृति ।
वीतहव्यो ममज्जाशु सरस्युद्भिन्नपङ्कजे ॥ २६
पङ्कपल्वललीलान्ते वने कलभको यथा ।
तत्र स्नात्वा जपं कृत्वा पूजयित्वा दिवाकरम् ।
मनोभूषितया तन्वा पूर्ववत्पुनराबभौ ॥ २७
मैत्र्या तया समतया परया च शान्त्या
सत्प्रज्ञया मुदितया कृपया श्रिया च ।
युक्तो मुनिः सकलसङ्गविमुक्तचेता
विन्ध्ये सरित्तटगतो दिनमेव रेमे ॥ २८

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे वीतहव्यसमाधियोगोपदेशो नाम पञ्चाशीतितमः सर्गः ८५

स्त्वग्देहपृष्ठमृदा[1] यस्य । देहपदेन तदवयवा लक्ष्यन्ते ॥ ७ ॥ प्राणवायुभिः । तत्संचारैरिति यावत् ॥ ८ ॥ आकर्तुमीषदपि कर्तुम् । क्रियामनाक्त्वात्तच्छक्तिमनाक्त्वमिति न पौनरुक्त्यम् । तत्तस्मात्तदुद्धारार्थमुपायं ज्ञात्वा । एवं परकायप्रवेशयोगप्रकारेण ॥ ९ ॥ तदीयस्तत्सेवकः । पिङ्गलाख्यो गणस्तदाज्ञया उद्धरिष्यति । तस्य चिन्तान्तरमाह—**अथवेति** । एतेन देहेन शाम्यामि विदेहमुक्त्येत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ त्यागः संश्रयो वा नोपादेयो नापेक्षणीयो विशेषाभावात् ॥ १२ ॥ तदेवाह—**यादृश** इति । अणुतां धूलीभावम् ॥ १३ ॥ पिङ्गलेन पिङ्गलद्वारा उद्धर्तुम् । तापनं सौरं वपुः प्रविशामि ॥ १४ ॥ अनिलरूपधृक् सूक्ष्मीभूत इति यावत् ॥ १५ ॥ पुर्यष्टकं प्राग्व्याख्यातं लिङ्गशरीरं तद्वपुः । भस्त्राखं चर्मपेट्याकाशम् । मुनिर्मननशीलो भगवान् सूर्यः हृद्गतं हृदि प्रविष्टं तं मुनिनायकं दृष्ट्वा तस्य कार्यं तत्पौर्वापर्यं च दृष्ट्वा विन्ध्यभूधरकोशगतं गतसंविदं मृतप्रायं मुनिकलेवरं ददर्शेति व्यवहितेनान्वयः ॥ १६ ॥ १७ ॥ ततो रविः किं चकार तदाह—**ऋषेरिति** ॥ १८ ॥ मुनिं मुनिशरीरम् । गणं पिङ्गलाख्यम् । सूर्यहृत्प्रविष्टा मुनेः संवित्किं चकार तदाह—**वीतहव्येति** ॥ १९ ॥ स मुनिर्भानुना हृद्येव बहुमानपूर्वकमभ्यनुज्ञातः सन् स्वकार्यार्थं प्रस्थितं पिङ्गलस्य आकारं शरीरं विवेश ॥ २० ॥ कुञ्जैर्लतागृहैः कुञ्जरैश्च सुन्दरम् ॥ २१ ॥ प्रावृषि मत्तान्यभ्राणि यस्मिंस्तथाविधमम्बरमिव । तत्पक्षे कुञ्जैः कुञ्जरैरिव च सुन्दरमिति योज्यम् । नखैर्निष्कृष्टं खातं भूतलं येन तथाविधः पिङ्गलः ॥ २२ ॥ मुनेः संबन्धि मौनं पुर्यष्टकं पिङ्गलदेहात्स्वं कलेवरं विवेश ॥ २३ ॥ आलयं स्वनीडम् । मूर्तः प्राप्तमूर्तिर्वीतहव्यश्च नभश्चरपिङ्गलश्च मिथः अन्योन्यं प्रणेमतुः ॥ २४ ॥ सरः स्नानार्थम् ॥ २५ ॥ सूर्येण अंशुकवती पीतरक्ताम्बरालंकृतेव आकृतिर्यस्य । बालार्करागरञ्जितोदकमिति यावत् ॥ २६ ॥ पङ्कयुक्तेषु पल्वलेषु लीलाया अन्ते अवसाने । मनोभूषितया मननादिव्यवहारवत्या ॥२७॥ दिनं दिनमात्रमेव रेमे न चिरम् । समाधिप्रच्युतस्तस्थावित्यर्थः ॥ २८ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे वीतहव्यसमाधियोगोपदेशो नाम पञ्चाशीतितमः सर्गः ॥ ८५ ॥

१ अत्र मृदा इति रूपं टीकाकृदभिमतं तच्च हलन्तान्मृच्छब्दाट्टापि कृते भवति । वस्तुतस्तु 'द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्' इति टचि अवकीर्णे त्वग्देहपृष्ठमृदं यस्येति समासः सुकरः ।

षडशीतितमः सर्गः ८६

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

दिनान्ते स समाधातुं पुनरेव मनो मुनिः ।
विवेश कांचिद्विततां विज्ञातां विन्ध्यकन्दराम् ॥ १
तदेवात्मानुसंधानमत्यजन्सममिन्द्रियैः ।
चेतसा कलयामास दृष्टलोकपरावरः ॥ २
पूर्वमेवेन्द्रियगणो मया परिहृतः स्फुटम् ।
इदानीं चिन्तया नार्थः पुनर्विततया मम ॥ ३
अस्तिनास्तीतिकलनां भङ्क्त्वा मूर्ध्नी लतामिव ।
शेषं तु बद्धसंस्थानस्तिष्ठाम्यचलशृङ्गवत् ॥ ४
उदितोऽस्तं गत इव स्वस्तं गत इवोदितः ।
समः समरसाभासस्तिष्ठामि स्वच्छतां गतः ॥ ५
प्रबुद्धोऽपि सुषुप्तस्थः सुषुप्तस्थः प्रबुद्धवत् ।
तुर्यमालम्ब्य कायान्तस्तिष्ठामि स्तम्भितस्थितिः ॥ ६
स्थितः स्थाणुरिवैकान्ते स्वान्तान्ते सर्वतः स्थिते ।
सत्त्वसामान्यसाम्ये हि तिष्ठाम्यपगतामयः ॥ ७
इति संचिन्त्य स ध्याने पुनस्तस्थौ दिनानि षट् ।
ततः प्रबोधमापन्नः क्षणसुप्त इवाध्वगः ॥ ८
ततः सिद्धः स भगवान्वीतहव्यो महातपाः ।
विजहार चिरं कालं जीवन्मुक्ततया तदा ॥ ९
वस्तु नाभिननन्दासौ निनिन्द न कदाचन ।
न जगाम तथोद्वेगं न च हर्षमवाप सः ॥ १०
गच्छतस्तिष्ठतश्चैव तस्यैवमभवद्धृदि ।
विनोदाय विचित्तस्य कथा स्वमनसा सह ॥ ११
अव्ययेन्द्रियवर्गेश मनः शमवता त्वया ।
पश्यानन्दसुखं कीदृग्विधमासादितं ततम् ॥ १२
एषैवाविरतं तस्मान्नीरागैव दशा त्वया ।
अवलम्ब्या परित्याज्यं चापलं चलतां वर ॥ १३
भो भो इन्द्रियचौरा हे हताशा हतनामकाः ।
युष्माकं नायमात्मास्ति न भवन्तस्तथात्मनः ॥ १४
व्रजतां वो विनाशांशमाशा वो विफलीकृताः ।
न समर्थाः समाक्रान्तौ भवन्तो भङ्गुराश्रयाः ॥ १५
वयमात्मेति यैषा वो बभूव किल वासना ।
तत्त्वविस्मृतिजाता हि दृष्टरज्जुभुजङ्गवत् ॥ १६
अनात्मन्यात्मता सैषा सैषा वस्तुन्यवस्तुता ।
अविचारेण वै जाता विचारेण क्षयं गता ॥ १७
भवन्तोऽन्ये वयं चान्ये ब्रह्मान्यत्कर्तृता परा ।
अन्यो भोक्तान्य आदत्ते को दोषः कस्य कीदृशः ॥ १८
वनेभ्यो दारु संजातं रज्जवो वेणुचर्मणः ।
वासी चायःफलान्येव तक्षा ग्रासार्थमुद्यतः ॥ १९
इत्थं यथेह सामग्र्या स्वशक्तिस्थपदार्थया ।
संपन्ना काकतालीया दृढा वरगृहाकृतिः ॥ २०
संपन्नाः काकतालीयात्स्वशक्तिनियतेन्द्रियाः ।
तथैव कलिका लोलं केव कस्यात्र खण्डना ॥ २१

पुनः समाधिः षड्रात्रं जीवन्मुक्तस्थितिश्चिरम् ।
रागादिभ्योऽञ्जलिर्मुक्तौ समाधिश्चात्र वर्ण्यते ॥ १ ॥

विज्ञातां प्राक्परिचिताम् ॥ १ ॥ दृष्टो लोके परः सारः अवरः असारश्च येन ॥ २ ॥ यत्कलयामास तदाह—**पूर्वमि**त्यादिना ॥ ३ ॥ अस्तिनास्तीति द्विविधां दृश्यकलनाम् । शेषमवशिष्टं तदुभयसाक्षिचिन्मात्रमवलम्ब्येति शेषः । बद्धसंस्थानः समकायशिरोग्रीवो दृढासनश्च ॥ ४ ॥ उदितो जीवन्नप्यस्तं गतो मृत इवाज्ञदृशा, तत्त्वदृशा तु तद्विपरीतः । समरसाभास एकरसचिन्मात्ररूपः ॥ ५ ॥ प्रबुद्धो जाग्रदपि सुषुप्तस्थो द्वैतजालमपश्यन् । एवं सुषुप्तोऽपि स्वस्वरूपस्फुटानुभवात्प्रबुद्धवत् । तुर्यं स्थूलसूक्ष्मकारणनिर्मुक्तं पदम् ॥ ६ ॥ स्वान्तस्यान्ते पारभूते निर्मनने सर्वतः स्थिते पूर्णे सत्तासामान्यलक्षणे परमसाम्ये ॥ ७ ॥ ८ ॥ सिद्धो व्युत्थानेऽपि समाहितस्थितिः ॥ ९ ॥ नाभिननन्द गुणदृशा । न निनिन्द दोषदृशा ॥ १० ॥ कथा वक्ष्यमाणविचारलक्षणा । बाधितानुवृत्तस्वमनसा सह ॥ ११ ॥ अव्ययस्य विषयोपभोगप्रयुक्तसामर्थ्यव्ययरहितस्येन्द्रियवर्गस्य ईश स्वामिन् हे मनः, आनन्दयत्याह्लादयति सर्वं जगदित्यानन्दं तथाविधं सुखम् । निरतिशयानन्दरूपं सु शोभनं खं आकाशमिति वा ॥ १२ ॥ त्वया अग्रेऽपि एषैव नीरागैव दशा अवलम्ब्या । द्वावेवकारावधारणदार्ढ्याय ॥ १३ ॥ हे हताशा इति आशानां पृथक् संबोधनम् । अयं मयानुभूयमान आत्मा युष्माकं नास्ति ॥ १४ ॥ एवं सदात्मसंबन्धाभावाद्वः स्वरूपमवशिष्टं विनाशांशं असत्त्वपक्षं व्रजताम् । समाक्रान्तौ ममेति शेषः ॥ १५ ॥ आक्तद्यस्माकं स्वतसमाक्रान्तौ कुतः सामर्थ्यमभूदिति चेदात्मतादात्म्याद्यध्यासबलादित्याह—**वयमि**ति ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ एवं विवेकदर्शने कस्यापि भवत्प्रयुक्तदोषसंबन्धोऽपि नास्त्येवेत्याह—**भवन्त** इति । भवन्तः करणभूताः । वयमभिमन्तारः । ब्रह्म अद्वयम् । कर्तृता प्राणप्रयुक्तक्रियानिमित्तता । भोक्ता चिदाभासः । आदत्ते मनः ॥ १८ ॥ एवं चेत्कथं व्यवहारकार्यनिष्पत्तिरिति चेत्काकतालीयन्यायादिति गृहदृष्टान्तेनाह—**वनेभ्य** इत्यादिना । वेणुत्वचा काष्ठभारबन्धनम् । वासी प्रसिद्धा । चकारात्कुठारटङ्किकादयः । अयसः फलानि प्रयोजनानि । लोककृदुदरभरणप्रयुक्तानीति यावत् । एवं तक्षा स्वग्रासार्थमुद्यतो न गृहसिद्धये ॥ १९ ॥ एवं च भिन्नप्रयोजनैः क्रियाकारकैरर्थान्निष्पद्यमाना गृहाकृतिः काकतालीयन्यायादेवेत्यर्थः ॥ २० ॥ तथा इहापि कार्यकरणसंघाते दर्शनश्रवणवचनादानादिफलकस्वस्वशक्तिभिर्नियतानि ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि यासां तथाविधाव्यवहारकार्यकलिकाः काकतालीयादेव लोलं चलं यथा

विस्मृतिर्विस्मृता दूरं स्मृतिः स्फुटमनुस्मृता ।
सत्सज्जातमसच्चासत्क्षतं क्षीणं स्थितं स्थितम् ॥ २२
एवंविधेन भगवान्विचारेण महातपाः ।
सोऽतिष्ठन्मुनिशार्दूलो बहून्वर्षगणानिह ॥ २३
अपुनर्भवनायैव यत्र चिन्तान्तमागता ।
मूढता च सुदूरस्था तत्रासाववसत्सदा ॥ २४
यथाभूतपदार्थौघदर्शनोत्थमनर्थकम् ।
ध्यानाश्वासनमालम्ब्य सोऽवसत्सुखगः सदा ॥ २५
हेयादेयसमासङ्गत्यागादानदृशोः क्षये ।
वीतहव्यमुनेरासीदिच्छानिच्छातिगं मनः ॥ २६
विदेहकेवलीभावे सीमन्ते जन्मकर्मणाम् ।
संसारसङ्गसंत्यागरसासवनवेच्छया ॥ २७
विवेश स तयैवान्ते सह्याद्रौ हेमकन्दरम् ।
अपुनःसङ्गमायाशु जगज्जालमवेक्ष्य सः ॥ २८
बद्धपद्मासनः स्थित्वा तत्रोवाचात्मनात्मनि ।
राग नीरागतां गच्छ द्वेष निर्द्वेषतां व्रज ॥ २९
भवद्भ्यां सुचिरं कालमिह प्रक्रीडितं मया ।
भोगा नमोऽस्तु युष्मभ्यं जन्मकोटिशतान्यहम् ॥ ३०
भवद्भिर्लालितो लोके लालकैरिव बालकः ।
इमामपि परां पुण्यां निर्वाणपदवीमहम् ॥ ३१
येन विस्मारितस्तस्मै सुखायास्तु नमो नमः ।
त्वदुत्तप्तेन हे दुःख मयात्मान्विष्ट आदरात् ॥ ३२
तस्मात्त्वदुपदिष्टोऽयं मार्गो मम नमोऽस्तु ते ।
त्वत्प्रसादेन लब्धेयं शीतला पदवी मया ॥ ३३
दुःखनाम्ने दुःखतत्त्व सुखदात्मन्नमोऽस्तु ते ।
कल्याणमस्तु ते मित्र संसारासारजीवित ॥ ३४
देह स्थितिरियं यामो वयमात्मीयमास्पदम् ।
प्रयोजनानां जन्तूनामहो नु विषमा गतिः ॥ ३५
देहेनापि वियुज्येऽहं भूत्वा जन्मशतान्यपि ।
मित्रकाय मया यत्त्वं त्यज्यसे चिरबान्धवः ॥ ३६
त्वयैवात्मन्युपानीता सात्मज्ञानवशात्क्षतिः ।
अधिगम्यात्मविज्ञानमात्मनाशः कृतस्त्वया ॥ ३७
देह नान्येन भग्नोऽसि त्वयैवैतदुपासितम् ।
एकाकिन्यापि शुष्यन्त्या प्रशान्ते मयि दीनया ॥ ३८
त्वया दुःखं न कर्तव्यं मातस्तृष्णे व्रजाम्यहम् ।
क्षन्तव्याः काम भगवन्विपरीतापराधजाः ॥ ३९
दोषा उपशमैकान्तं व्रजाम्यादिश मङ्गलम् ।
चिराच्चिराय चेदानीमम्ब तृष्णे किलावयोः ॥ ४०
वियोगो योगदोषेण प्रणामोऽयं स पश्चिमः ।
नमः सुकृतदेवाय भवतेऽस्तु त्वया पुरा ॥ ४१
नरकेभ्यः समुत्तार्य स्वर्गेऽहमभियोजितः ।
कुकार्यक्षेत्ररूढाय नरकस्कन्धवाहिने ॥ ४२
शासनापुष्पभाराय नमो दुष्कृतशाखिने ।
येन सार्धं चिरं बह्व्यो भुक्ताः प्राक्तनयोनयः ॥ ४३
अद्यप्रभृत्यदृश्याय तस्मै मोहात्मने नमः ।
प्रध्वनद्वंशमधुरवचसे पत्रवाससे ॥ ४४
नमो गुहातपस्विन्यै वयस्यायै समाधिषु ।
संसाराध्वनि खिन्नस्य त्वं ममाश्वासकारणम् ॥ ४५

स्यात्तथा संपन्नाः । तत्र कस्य केव खण्डना क्षतिरस्ति । न काचित्कस्यचिदित्यर्थः ॥ २१ ॥ विस्मृतिरविद्या । स्मृतिरात्मविद्या । तत्फलमाह—**सदिति** ॥ २२ ॥ २३ ॥ अन्तं नाशमागता । तत्र तस्मिन् पूर्णानन्दस्वप्रकाशपदे ॥ २४ ॥ यथास्थिते वस्तुनि कदाचिद्भ्रान्त्या विचित्रपदार्थौघदर्शनादुत्थं प्रसक्तमनर्थकं व्यर्थमेवानाश्वासं वारयितुं पुनःपुनर्ध्यानाश्वासनमालम्ब्येत्यर्थः ॥ २५ ॥ तस्य प्रारब्धशेषक्षये कीदृशं मन आसीत्तदाह—**हेयेति** । हानयोग्यानामादानयोग्यानां च विषयाणां समासङ्गे प्राप्तावपि हानादानदृशोः क्षये ॥ २६ ॥ प्रतिभासमात्रेणापि स्थितस्य देहादिसंसारसङ्गस्य संत्यागे परिशिष्यमाणे ब्रह्मरसमकरन्दे नवेच्छया उत्कण्ठया विवेशेति परेणान्वयः । 'संत्यागे वाञ्छामापातिशायिनीं' इति पाठे तु स्पष्टम् ॥ २७ ॥ तया वाञ्छया ॥ २८ ॥ सहजशत्रुषु रागद्वेषादिष्वपि निर्द्वेषतां मैत्रीं च भावयन् गन्तुकाम इव हितमुपदिशन् प्रणम्य तानामन्त्रयते—**रागे**त्यादिना ॥ २९ ॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥ सुखाय विषयसुखलवाय । त्वया उत्तप्तेन संतापितेन मया ॥ ३२ ॥ तस्माद्गुरुणेव त्वया उपदिष्टोऽयं विवेकमार्गः ॥ ३३ ॥ हे दुःखस्य तत्त्वभूत सुखद आत्मन्, इदानीं ज्ञानजननोपकारिणं देहं प्रार्थ्यामन्त्रयति—**कल्याण**मित्यादिना ॥ ३४ ॥ हे देह, इयमावयोर्वियुक्तिस्थितिरनादिनियतिस्वभावः । 'संयोगा विप्रयोगान्ताः' इति न्यायादिति भावः । जन्तूनां प्राणिनां संबन्धिनां प्रयोजनानां स्वार्थानामियं गतिः रीतिर्विषमा । यल्लिप्सया अत्यन्तमित्रस्वजनानपि विहाय पुरुषा धावन्तीति भावः ॥ ३५ ॥ तदेव स्वस्याप्युपस्थितमित्याह—**देहेनापी**ति ॥ ३६ ॥ नायं ममापराधस्त्वया स्वनाशार्थमेव मदुपकारः कृत इत्यनुशोचन्निवाह—**त्वयैवे**ति ॥ ३७ ॥ एतत्त्वयैवोपासितमनुष्ठितम् । इदानीं तृष्णां[१] प्रार्थयते—**एकाकिन्ये**ति ॥ ३८ ॥ त्वज्जयार्थं त्वद्विपरीतवैराग्यसेवनाद्यपराधजा मद्दोषाः ॥ ३९ ॥ उपशमैकान्तं आत्यन्तिकोपशमम् । आदिश आशास्व । पुनरावृत्त्या तृष्णामुखदर्शनप्रसक्तिं वारयन्नाह—**चिरादि**ति । चिरादपि चिराय । शाश्वत इति यावत् । इदानीं आरभ्येति शेषः ॥ ४० ॥ सुकृतं पुण्यं तल्लक्षणाय देवाय ॥ ४१ ॥ कुकार्यं निषिद्धाचरणं तल्लक्षणे क्षेत्रे भूमौ रूढाय । नरकलक्षणानां स्कन्धानां बृहच्छाखानां वहनशीलाय ॥ ४२ ॥ शासनाः यातना एव पुष्पभारो यस्य ॥ ४३ ॥ प्रध्वनद्भिर्वंशैः कीचकैर्मधुरवचसे । शीर्णपत्राण्येव वासांसि यस्यास्तथाविधायै गुहालक्षणायै तपस्विन्यै ॥ ४४ ॥ आश्वासकारणमित्यजहल्लिङ्गं गुहाविशेषणम्

---

१ तूष्णीं इति मुद्रितपुस्तके पाठः.

आसीर्वयस्या सुस्निग्धा सर्वलोभापहारिणी ।
सर्वसंकटखिन्नेन दोषेभ्यो द्रवता मया ॥ ४६
त्वमेका शोकनाशार्थमाश्रिता परमा सखी ।
संकटावटकुञ्जेषु हस्तालम्बनदायिने ॥ ४७
वार्धकैकान्तसुहृदे दण्डकाष्ठाय ते नमः ।
अस्थिपञ्जरमात्मीयं तथा रक्तान्त्रतन्तुकम् ॥ ४८
एतावन्मात्रसारैकं गृहीत्वा गच्छ देहक ।
पयःक्षोभप्रकारेभ्यः स्नानेभ्योऽपि नमोस्तु ते ॥ ४९
नमोस्तु व्यवहारेभ्यः संसृतिभ्यो नमोस्तु ते ।
एते भवन्तः सहजाः प्राक्तनाः सुहृदो मया ॥ ५०
क्रमेणाद्योत्कृताः प्राणाः स्वस्ति वोऽस्तु व्रजाम्यहम् ।
भवद्भिः सह चित्रासु मया बह्वीषु योनिषु ॥ ५१
विश्रान्तं गिरिकुञ्जेषु श्रान्तं लोकान्तरेषु च ।
क्रीडितं पुरपीठान्तरुषितं पर्वतेषु च ॥ ५२
स्थितं कार्यविलासेषु प्रस्थितं विविधाध्वसु ।
न तदस्ति जगत्कोशे भवद्भिः सह यन्मया ॥ ५३
न कृतं न हृतं यातं न दत्तं नावलम्बितम् ।
इदानीं स्वां दिशं यान्तु भवन्तो याम्यहं प्रियाः ॥ ५४
सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।
संयोगा विप्रयोगान्ताः सर्वे संसारवर्त्मनि ॥ ५५
अयं चाक्षुष आलोको विशत्वादित्यमण्डलम् ।
विशन्तु वनपुष्पाणि सौगन्ध्यानन्दसंविदः ॥ ५६
प्राणानिलस्तथा स्पन्दं विशत्वद्य प्रभञ्जनम् ।
विशन्त्वाकाशकुहरं शब्दश्रवणशक्तयः ॥ ५७
इन्दुमण्डलमायान्तु रसनारसशक्तयः ।
निर्मन्दर इवाम्भोधिर्गतार्क इव वासरः ॥ ५८
शारदीव घनः स्वैरं प्राप्तः कल्पान्तसर्गवत् ।
ओंकारान्ते स्वमननं प्रशाम्याम्यात्मनात्मनि ।
दग्धेन्धन इवार्चिष्मान्निःस्नेह इव दीपकः ॥ ५९
व्यपगताखिलकार्यपरम्परः
सकलदृश्यदशातिगतस्थितिः ।
प्रणवशान्त्यनुसंसृतिशान्तधी-
र्विगतमोहमलोऽयमहं स्थितः ॥ ६०

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे इन्द्रियवर्गनिराकरणोपदेशो नाम षडशीतितमः सर्गः ॥८६॥

सप्ताशीतितमः सर्गः ८७

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
एवं कलितवानन्तः प्रशान्तमननैषणः ।
शनैरुच्चारयंस्तारं प्रणवं प्राप्तभूमिकः ॥ १

॥ ४५ ॥ सुस्निग्धा अत्यन्तस्नेहवती वयस्या आसीः अभूः । पूर्णात्मविश्रान्तिदानेन सर्वलोभापहारिणी । दोषेभ्यः समाधिविघ्नेभ्यः ॥ ४६ ॥ इदानीं दण्डकाष्ठगुणान्वर्णयंस्तन्नमस्यति—**संकटे**ति । संकटे श्वसर्पादिभयेषु विषमप्रदेशेषु च । तथा अवटेषु गर्तेषु कुञ्जेषु च हस्तस्य आलम्बनदायिने ॥४७॥ इदानीं देहभागं सर्वं देहाय निवेदयति—**अस्थी**ति ॥ ४८ ॥ एतावन्मात्रमेव सारं तत्त्वं यस्य तथाविधमेकं स्वमसाधारणभागं गृहीत्वा गच्छ स्वाः प्रकृतीः । हे देहक, पयसो जलस्य त्वदीयमलदौर्गन्ध्यखेदादिना दूषणाद्ये क्षोभा अपराधास्तदीयप्रकारभेदरूपेभ्यस्ते स्नानेभ्यः शुचित्वसंपादनोपायेभ्योऽपि नमोऽस्तु ॥ ४९ ॥ तथा भोजनशयनाभ्यञ्जनालंकरणादिव्यवहारेभ्यस्तत्सामग्रीसंपादनायेतस्ततो धावनलक्षणाभ्यस्ते संसृतिभ्यश्च नमोऽस्तु। हे प्राणाः सहजाः सुहृदः, मया अद्य सुहृदां नमस्कारक्रमेण एते भवन्तोऽपि उत्कृता उत्कृष्टाः कृताः । नमस्कृता इति यावत् ॥ ५० ॥ प्राक्तनसुहृत्त्वमेव वर्णयति—**भवद्भि**रिति ॥ ५१ ॥ पुराणां पीठानां सिद्धक्षेत्राणां चान्तः ॥ ५२ ॥५३॥ न कृतं न हृतं न दत्तं च हस्ताभ्याम् । न यातं पद्भ्याम् । नावलम्बितं मनसा च । भवन्तः स्वां दिशं प्रकृतिं यान्तु । अहं ब्रह्म यामि । हे प्रियाः ॥ ५४ ॥ किमर्थमस्मान्प्रकृतिषु विलापयसि कार्यकरणसंघातात्मनैव स्थित्वा भोग्यनिचयानेव पूर्ववत्कुतो न प्राप्स्यामस्तत्राह—**सर्वे** इति । हे सर्वे प्राणादयः ॥ ५५ ॥ इदानीं प्रत्येकमिन्द्रियादीनां प्राप्तव्याः प्रकृतीर्विभज्य दर्शयति—**अय**मित्यादिना । सौगन्ध्यानन्दसंवित्पदेन तत्करणं घ्राणेन्द्रियं लक्ष्यते । वनपुष्पपदेन च गन्धमात्रसारा पृथिवी ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ एवमिन्दुमण्डलपदेनापो ग्राह्या इति क्रमेण 'गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठाम्' इति श्रुतिप्रदर्शितदिशा सर्वे स्वां स्वां प्रकृतिं यान्त्वित्यर्थः । एवं युष्मासु उपाधिभूतेषु गतेषु भवत्प्रतिबिम्बितचिदाभासात्मा जीवभूतोऽहमपि स्वबिम्बभूते प्रणवार्धमात्रालक्ष्ये ब्रह्मात्मनि प्रशाम्यामीत्याह—**निर्मन्दर** इत्यादिना ॥ ५८ ॥ स्वं ईरयति जनयतीति स्वैरं स्वोपादानं विलयेन प्राप्तो घन इव कल्पान्ते प्रलयकाले सर्गवत्प्रपञ्च इव च । स्वमननं सुष्ठु अमननमात्यन्तिकमनःशान्तिर्यथा स्यात्तथा ॥५९॥ दीर्घोच्चारितस्य प्रणवस्य ब्रह्मरन्ध्रे शान्तिमनुसृत्य शान्ता ब्रह्माकारतामात्रप्राप्त्या उपरता धीर्यस्य । तत एव विगतप्रारब्धप्रतिबद्धशिष्टाविद्यालेशमला ॥ ६० ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे इन्द्रियवर्गनिराकरणोपदेशो नाम षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥

येन क्रमेण संप्राप्तो वीतहव्यो विदेहताम् ।
प्रणवान्तं समालम्ब्य स क्रमोऽत्र निरूप्यते ॥ १ ॥

एवं वक्ष्यमाणक्रमेण तारमत्युच्चैःस्वरं प्रणवं शनैर्दैर्घ्यात्पा-

मात्रादिपादभेदेन प्रणवं संस्मरन्यतिः ।
अध्यारोपापवादेन स्वरूपं शुद्धमव्ययम् ॥ २
सबाह्याभ्यन्तरान्भागान्स्थूलान्सूक्ष्मतरानपि ।
त्रैलोक्यसंभवांस्त्यक्त्वा संकल्पाकल्पकल्पितान् ॥ ३
तिष्ठन्नक्षुभिताकारश्चिन्तामणिरिवात्मनि ।
संपूर्ण इव शीतांशुर्विश्रान्त इव मन्दरः ॥ ४
कुम्भकारगृहे चक्रं संरोधित इव भ्रमात् ।
अम्भोधिरिव संपूर्णस्तिमितस्फारनिर्मलः ॥ ५
शान्ततेजस्तमःपुञ्जं विगतार्केन्दुतारकम् ।
अधूमाभ्ररजःस्वच्छमनन्तं शरदीव खम् ॥ ६
सहप्रणवपर्यन्तदीर्घनिःस्वनतन्तुना ।
जहाविन्द्रियतन्मात्रजालं गन्धमिवानिलः ॥ ७
ततो जहौ तमोमात्रं प्रतिभातमिवाम्बरे ।
उत्तिष्ठत्प्रस्फुरद्रूपं प्राज्ञः कोपलवं यथा ॥ ८
प्रतिभातं ततस्तेजो निमेषार्धं विचार्य सः ।
जहौ बभूव च तदा न तमो न प्रकाशकम् ॥ ९
तामवस्थामथासाद्य मनसा तन्मनस्तृणम् ।
मनागपि प्रस्फुरितं निमिषार्धादशातयत् ॥ १०
ततोऽङ्ग संविदं स्वस्थां प्रतिभासमुपागताम् ।
सद्यो जातशिशुज्ञानसमानकलनामलम् ॥ ११
निमेषार्धार्धभागेन कालेन कलनां प्रभुः ।
जहौ चितश्चेत्यदशां स्पन्दशक्तिमिवानिलः ॥ १२
पश्यन्तीपदमासाद्य सत्तामात्रात्मकं ततः ।
प्रसुप्तपदमालम्ब्य तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ १३
ततः सुषुप्तसंस्थानं स्थित्वा स्थित्वा विभुर्मनाक् ।
सुषुप्ते स्थैर्यमासाद्य तुर्यरूपमुपाययौ ॥ १४
निरानन्दोऽपि सानन्दः सच्चासच्चापि तत्र सः ।
आसीन्न किंचित्किंचित्तत्प्रकाशस्तिमिरं यथा ॥ १५
अचिन्मयं चिन्मयं च नेति नेति यदुच्यते ।
ततस्तत्संबभूवासौ यद्गिरामप्यगोचरः ॥ १६
तदसौ सुसमं स्फारं पदं परमपावनम् ।
सर्वभावान्तरगतमभूत्सर्वविवर्जितम् ॥ १७
यच्छून्यवादिनां शून्यं ब्रह्म ब्रह्मविदां वरम् ।
विज्ञानमात्रं विज्ञानविदां यदमलं पदम् ॥ १८
पुरुषः सांख्यदृष्टीनामीश्वरो योगवादिनाम् ।
शिवः शशिकलाङ्कानां कालः कालैकवादिनाम् ॥ १९
आत्मात्मनस्तद्विदुषां नैरात्म्यं तादृशात्मनाम् ।
मध्यं माध्यमिकानां च सर्वं सुसमचेतसाम् ॥ २०

दनेनोच्चारयन्सन् मननैषणाप्रशान्तिक्रमेण प्राप्तषष्ठसप्तमभूमिको भूत्वा अन्तः स्वहृदि ब्रह्म कलितवान्प्राप्तवान् ॥ १ ॥ यतिः संन्यासी वीतहव्यः । 'ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानं भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोंकार एव यच्चान्यत्त्रिकालातीतं तदप्योंकार एव' इति माण्डूक्यश्रुतिदर्शितक्रमेण अकारोकारमकाराख्यमात्राभिरर्धमात्रया च कल्पितेन स्थूलसूक्ष्माव्याकृततुरीयलक्षणपादभेदेन प्रणवं संस्मरन्सन् पञ्चीकरणोक्तेन विराड्हिरण्यगर्भाव्याकृतलक्षणानां पादानां तुर्ये प्रथमं 'जागरितस्थानो बहिःप्रज्ञः' इत्यादिश्रुत्युक्तदिशा अध्यारोपेण 'नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञं नाप्रज्ञं न प्रज्ञानघनम्' इत्याद्यपवादेन च स्थूलसूक्ष्मकारणरूपानपि सबाह्याभ्यन्तरान्भागांस्त्यक्त्वा शुद्धमव्ययं स्वरूपं दृष्ट्वा 'प्रपञ्चोपशमं शिवं शान्तमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः' इति श्रुत्युक्ते तुर्ये तत्रात्मनि तिष्ठन्सन् प्रणवपर्यन्तं दीर्घनिःस्वनतन्तुना सह इन्द्रियतन्मात्रजालं जहाविति षष्ठेन संबन्धः ॥ २ ॥ ३ ॥ ॥ ४ ॥ भ्रमाद्भ्रमणात्संरोधिते सति कुम्भकारगृहे चक्रमिवाक्षुभिताकारः ॥ ५ ॥ तेजस्तमसोर्युगपच्छान्त्यप्रसिद्धेरभूतोपमेयम् ॥ ६ ॥ प्रणवस्य पर्यन्तोऽग्रभागस्तल्लक्षणेन दीर्घनिःस्वनतन्तुना सह जहावित्यादिसर्वैः स्थूलसूक्ष्मेतरानपि त्यक्त्वेत्यस्यैव प्रपञ्चः ॥ ७ ॥ तत उत्तिष्ठत् साक्षिणा प्रस्फुरद्रूपं तमोमात्रम् ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥ तां तमःप्रकाशशून्यामवस्थामासाद्य तत्कल्पनाहेतुं मनस्तृणं अशातयत् छिन्नवान् ॥ १० ॥ अङ्गेति संबोधने । प्रतिभासं निवातदीपवत्स्फुटप्रकाशतामालम्ब्य तामपि कलनां तत्प्ररोहात्प्रागेव निमेषार्धार्धभागेन कालेन जहौ । स एव चितश्चेत्यदशात्याग इत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ अनया रीत्या साक्षिमात्रपरिशेषलक्षणं पश्यन्तीपदमासाद्य तदेव वियदादिबाधपरिशिष्टसत्तामात्रात्मकं कारणतत्त्वमिति तद्भावस्थितिलक्षणं सुषुप्तपदमालम्ब्येत्यर्थः ॥ १३ ॥ एते एव षष्ठसप्तमभूमिके सदेहावस्थे । ततः साक्षिसदैकरस्ये निरतिशयाखण्डानन्दाविर्भावात्प्रारब्धशेषेण सहात्यन्तिकप्रतिभासनाशे विदेहकैवल्यावाप्तिं दर्शयति—**तुर्यरूप**मिति ॥१४॥ ततः किमासीदिति चतुर्थप्रश्नस्योत्तरमाह—**निरानन्द** इत्यादिना । विषयानन्दशून्योऽपि स्वरूपेणैव सानन्दः । स्वातिरिक्तसत्ताशून्योऽपि सद्रूप इत्येवं सर्वं योज्यम् । यथा नक्तं दृशां तिमिरमेव प्रकाशस्तद्वत् ॥ १५ ॥ चेत्याभावादचिन्मयं स्वतश्चिदेव चिन्मयम् ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ सर्ववादिभिर्नानाविकल्पैः स्वस्वसिद्धान्ततया विकल्पितमपि तदेवेत्याह—**यदि**त्यादिना ॥१८॥ शशिकलाङ्कानां शैवानाम् । 'शिवमतस्थानाम्' इति पाठेऽपि स एवार्थः ॥ १९ ॥ तत् आत्मनो विदुषामात्मा । 'न लोके'ति निषेधविषये षष्ठी छान्दसी । नैरात्म्यं क्षणिकविज्ञानसंतानः । स हि स्थायित्वेन भासमानो नास्त्येवेति नैरात्म्यम् । तादृशात्मनां सौत्रान्तिकवैभाषिकाणाम् । माध्यमिकानां चिदचिन्मध्यमशून्यमात्रं तत्त्वमिति वादिनाम् । सुसमचेतसां जीवन्मुक्तानां सर्वं निरवशेषपूर्णम् । शून्यवादिभिरुपक्रम्य सर्ववादिभिरुपसंहारस्तयोः परिच्छेदापरिच्छेदवादे परमावधिता, इतरेषां तु आन्तरालिकमतानामुभयमिश्रणं तारतम्यवैचित्र्येणोत्थानमिति द्योतनायेति

यत्सर्वशास्त्रसिद्धान्तो यत्सर्वहृदयानुगम् ।
यत्सर्वं सर्वगं सार्वं यत्तत्तत्सदसौ स्थितः ॥ २१
यदनुत्तमनिःस्पन्दं दीप्यते तेजसामपि ।
स्वानुभूत्यैकमात्रं यद्यत्तत्तत्सदसौ स्थितः ॥ २२
यदेकं चाप्यनेकं च साञ्जनं च निरञ्जनम् ।
यत्सर्वं चाप्यसर्वं च यत्तत्तत्सदसौ स्थितः ॥ २३
अजमजरमनाद्यनेकमेकं
पदममलं सकलं च निष्कलं च ।
स्थित इति स तदा नभःस्वरूपा-
दपि विमलस्थितिरीश्वरः क्षणेन ॥ २४

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे वीतहव्यनिर्वाणो नाम सप्ताशीतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥

अष्टाशीतितमः सर्गः ८८

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
प्राप्य संसृतिसीमान्तं दुःखाब्धेः पारमागतः ।
वीतहव्यः शशामैवमपुनर्मनने मुनिः ॥ १
तस्मिंस्तथोपशान्ते हि परां निर्वृतिमागते ।
पयःकण इवाम्भोधौ स्वे पदे परिणामिनि ॥ २
तथैव तिष्ठन्निःस्पन्दः स कायो म्लानिमाययौ ।
अन्तर्विरसतां प्राप्य मार्गशीर्षान्तपद्मवत् ॥ ३
तस्य देहद्रुमान्तःस्थं त्यक्त्वा हृन्नीडमाययुः ।
प्रोड्डीय विहगायन्तो यन्त्रोन्मुक्ता इवासवः ॥ ४
भूतेष्वेव प्रतिष्ठानि भूतानि सकलान्यलम् ।
मांसास्थियन्त्रदेहस्तु वनावनितलेऽवसत् ॥ ५
चिदर्णवप्रतिष्ठा चिद्धातवो धातुषु स्थिताः ।
स्वे स्वरूपे स्थितं सर्वं मुनावुपशमं गते ॥ ६
एषा ते कथिता राम विचारशतशालिनी ।
विश्रान्तिर्वीतहव्यस्य प्रज्ञयैनां विवेचय ॥ ७
एवंप्रकारया चार्व्या स्वविचारणयेद्धया ।
तत्त्वमालोक्य तत्सारमातिष्ठोत्तिष्ठ राघव ॥ ८
यदेतदखिलं राम भवते वर्णितं मया ।
यदिदं वर्णयाम्यद्य वर्णयिष्यामि यच्च वा ॥ ९
त्रिकालदर्शिना नित्यं चिरं च किल जीवता ।
विचारितं च दृष्टं च मया तदखिलं स्वयम् ॥ १०
तदेताममलां दृष्टिमवलम्ब्य महामते ।
ज्ञानमासाद्य परं ज्ञानान्मुक्तिर्हि लभ्यते ॥ ११
ज्ञानान्निर्दुःखतामेति ज्ञानादज्ञानसंक्षयः ।
ज्ञानादेव परा सिद्धिर्नान्यस्माद्राम वस्तुतः ॥ १२
ज्ञानेन सकलामाशां विनिकृत्य समन्ततः ।

बोध्यम् ॥ २० ॥ सर्वस्य तत्त्वं सार्वं ईदृशं यत्सत् असौ तत्सत् तद्भूत्वा स्थित इत्यर्थः ॥ २१ ॥ यत् अनुत्तमनिःस्पन्दमत्यन्तनिष्क्रियम् । व्योम्न्यपि जन्मादिक्रियासत्त्वात्ततोऽपि कूटस्थमित्यर्थः । तेजसामपि भासकतयेति शेषः । यत्स्वानुभूत्यैकमात्रं यत्तत्प्रसिद्धं सत् तदसाविति प्राग्वत् ॥ २२ ॥ २३ ॥ स वीतहव्य इति उक्तक्रमेण मुक्तदृशा नभःस्वरूपादपि निर्मलस्थितिः सन्नजमजरमनाद्येकममलं निष्कलं पदं भूत्वा स्थितः । बद्धदृशा तु क्षणेन ईश्वरः सन् स्वकार्यभेदैरनेकं सकलं च भूत्वा स्थित इत्यर्थः ॥ २४ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे वीतहव्यनिर्वाणो नाम सप्ताशीतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥

वीतहव्ये विमुक्ते तत्प्राणानां हृदि सल्लयः ।
वर्ण्यते देहसंशोषः कलानां कारणे लयः ॥ १ ॥

एवमुक्तरीत्या अपुनर्मनने आत्यन्तिकमनोनाशे सति ॥ १ ॥ परिणामिनि परिनिष्ठिते सति । अपरिणामिनीति वा छेदः ॥ २ ॥ मार्गशीर्षस्यान्ते हेमन्ते पद्मवत् ॥ ३ ॥ सर्वदेहव्यापिनां प्राणानां हृद्युपसंहारमाह—**तस्येति** । तस्य असवः प्राणा देहद्रुमस्यान्तःस्थं तत्तन्नाडीस्थानं त्यक्त्वा हृल्लक्षणं नीडं प्रति आययुः । देहद्रुमान्तःस्थं हृन्नीडं त्यक्त्वा बहिराययुरिति तु न व्याख्येयम् । 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति' इत्यादिश्रुतिविरोधापत्तेः सर्वकर्मवासनानाशेनोत्क्रमणे बीजप्रयोजनयोरभावाच्चेति । विहगायन्तो विहगवदाचरन्तः । लोहितादित्वात्क्यष् । यन्त्रेभ्य उन्मुक्ताः शिला इव ॥ ४ ॥ इति तु 'पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति तद्यथा पेशस्कारी पेशसो मात्रामुपादाय' इत्यादिश्रुत्या 'तदनन्तरप्रतिपत्तौ रंहति परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम्' इति बादरायणोक्तन्यायाच्च पूर्वजन्मानुष्ठिताग्निहोत्रादिकर्मसमवाय्यप्शब्दवाच्यसोमाज्यपयःप्रभृतिभूतमात्रासहितस्यैव लिङ्गस्य चन्द्रमण्डलारूढस्य भोगान्ते आकाशादिक्रमेण पृथिव्यां व्रीहियवपुरुषयोषिदनुप्रवेशेन पुरुषाकारताप्राप्त्यवगमात्तासां भूतमात्राणां कारणानुप्रवेशमाह—**भूतेष्वेवेति** । सकलानि प्राणादिनामान्तषोडशकलासहितानि । यस्तु पितृमातृमलजः स्थूलतरांशः स तत्रैव स्थित इत्याह—**मांसेति** ॥ ५ ॥ चित् लिङ्गे बिम्बिता जीवचित्स्वबिम्बभूते चिदर्णवे प्रविष्टेव । धातवस्त्वगसृङ्मांसमेदोस्थिमज्जाशुक्राणि । धातुषु स्वोपादानेषु ॥ ६ ॥ उपसंहरति—**एषेति** ॥ ७ ॥ चार्व्या रमणीयया । 'वोतो गुणवचनात्' इति ङीष् ॥ ८ ॥ इदानीं भगवान्वसिष्ठः कृपातिशयेनोक्तोच्यमानवक्ष्यमाणग्रन्थस्य चिरायुर्भिः सर्वदर्शिभिरस्मदादिभिः सर्वप्रकारैरसकृत्कृतानां विचाराणां लोकशास्त्रश्रुतिभिरन्वयव्यतिरेकाभ्यां च परीक्ष्य भूयोभूयो दर्शनस्य च ऐकात्म्यदृष्टिमवलम्ब्य ज्ञानप्रतिष्ठाप्राप्तिरेव फलं नातः परं पुरुषैः संपाद्यमस्तीति निर्णीतमिति विश्वासदार्ढ्यायाह—**यदेतदित्यादिना** ॥ ९ ॥ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ शातितः खण्डितः अशेषः संस्कार-

शातिताशेषचित्ताद्रिर्वीतहव्यो मुनीश्वरः ॥ १३
वीतहव्यात्मिका संवित्संकल्पजगतीति सा ।
अनुभूतवती दृश्यमिदमेव च तज्जगत् ॥ १४
वीतहव्यो मनोमात्रं मनोहंत्वमिवैन्द्रियः ।
मनो जगदिदं कृत्स्नमन्यतानन्यते तु के ॥ १५

अधिगतपरमार्थः क्षीणरागादिदोषः
सकलमलविकारोपाधिसङ्गाद्यपेतः ।
चिरमनुसृतमन्तः स्वं स्वभावं विवेकी
पदममलमनन्तं प्राप्तवान्शान्तशोकः ॥ १६

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे वीतहव्यविश्रान्तिर्नामाष्टाशीतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥

एकोननवतितमः सर्गः ८९

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

वीतहव्यवदात्मानं नीत्वा विदितवेद्यताम् ।
वीतरागभयोद्वेगस्तिष्ठ राघव सर्वदा ॥ १
त्रिंशद्वर्षसहस्राणि विजहार यथासुखम् ।
वीतहव्यो वीतशोकस्तथा विहर राघव ॥ २
अन्ये च राजन्मुनयो ज्ञातज्ञेया महाधियः ।
यथावसन्स्वराष्ट्रे त्वं तथैवास्व महामते ॥ ३
सुखदुःखक्रमैरात्मा न कदाचन गृह्यते ।
सर्वगोऽपि महाबाहो किं मुधा परिशोचसि ॥ ४
बहवो विदितात्मानो विहरन्तीह भूतले ।
न केचन वशं यान्ति दुःखस्याङ्ग भवानिव ॥ ५
स्वस्थो भव भवोदारः समो भव सुखी भव ।
सर्वगस्त्वं त्वमात्मैव तव नास्ति पुनर्भवः ॥ ६
हर्षामर्षविकाराणां जीवन्मुक्ता भवादृशाः ।
न केचन वशं यान्ति मृगेन्द्राः शिखिनामिव ॥ ७

श्रीराम उवाच ।

अनेनैव प्रसङ्गेन संशयोऽयं ममोदितः ।
शरत्काल इवाम्भोदं तं मे त्वं तनुतां नय ॥ ८
जीवन्मुक्तशरीराणां कथमात्मविदां वर ।
शक्तयो नेह दृश्यन्ते आकाशगमनादिकाः ॥ ९

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

आकाशगमनादीनि यान्येतानि रघूद्वह ।
प्रमाणिताः पदार्थानां सहजाः खलु शक्तयः ॥ १०
यद्विचित्रं क्रियाजालं दृश्यते गम्यते पुनः ।
राम वस्तुस्वभावोऽसौ न तदात्मविदां मतम् ॥ ११
अनात्मविदमुक्तोऽपि नभोविहरणादिकम् ।
द्रव्य[2]कर्मक्रियाकालशक्त्या प्राप्नोति राघव ॥ १२
नात्मज्ञस्यैष विषय आत्मज्ञो ह्यात्मवान्स्वयम् ।
आत्मनात्मनि संतृप्तो नाविद्यामनुधावति ॥ १३
ये केचन जगद्भावास्तानविद्यामयान्विदुः ।

शेषेणाप्यनवशेषितश्चित्ताद्रिर्येन तथाविधोऽभूरिति शेषः ॥ १३ ॥ ननु वीतहव्येन स्वहृदि संकल्पमयं जगत्तत्र गुणत्वं चानुभूतमित्युक्तं तज्जगदन्तर्गतं सूर्यं प्रविश्य तत्रत्यपिङ्गलद्वारा एतज्जगद्भूप्रतिष्ठस्वदेहोद्धारः कथं कृतः । नहि स्वाप्नकुद्दालैर्जाग्रन्निधिखननं दृष्टमिति रामाशङ्कां लिङ्गैरालक्ष्याह—**वीतहव्येति**। सा वीतहव्यात्मिका संवित्[1] स्वहृदयोपलक्षिते ब्रह्मणि इदमस्मदादिसाधारणमेव दृश्यं स्वसंकल्पजगती इत्यनुभूतवती नापूर्वमित्यर्थः ॥ १४ ॥ इतश्चेदमेव तज्जगदित्याह—**वीतहव्य** इति । ऐन्द्रियः अस्मदादिचक्षुरादिदृश्यो वीतहव्योऽस्मदीयमनोमात्रम् । यतोऽस्मन्मन एवाहमिव त्वमिव भासते । मन एवेदं कृत्स्नं जगत्तत्रान्यतानन्यते के । नहि वन्ध्याभेदेन तत्पुत्रा भिद्यन्ते, न भिद्यन्ते एवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ एवं रामं समाधाय प्रकृतमेवार्थमाह—**अधिगतेति** । सकलेभ्योऽविद्याकामकर्मादिमलेभ्यस्तत्प्रयुक्तेन्द्रियविकारेभ्यो देहत्रयोपाधिभ्यस्तत्प्रयुक्तप्रियसङ्गादिभ्यश्चापेतो विवेकी स वीतहव्यश्चिरं चित्तशुद्ध्युपायानुष्ठानैः श्रवणमनननिदिध्यासनसाक्षात्कारसमाधिभूमिकाभ्यासैरन्तः स्वहृद्यनुभूतमनुसरणेनाभिमुखीकृतं स्वस्वभावभूतममलमनन्तं मोक्षपदं प्राप्तवानित्यर्थः ॥ १६ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे वीतहव्यविश्रान्तिर्नामाष्टाशीतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥

अनिच्छाशान्तमोहानां नभोगत्यादिसिद्धिषु ।
श्वापदाद्यैरधृष्यत्वं तत्तनोश्चात्र कीर्त्यते ॥ १ ॥

आत्मानं स्वम् । 'नीवह्योर्हरतेश्च' इति कात्यायनवचनाद्द्विकर्मता ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ अङ्गेति संबोधनम् ॥ ५ ॥ उदारः अन्तः सर्वत्यागशीलः ॥ ६ ॥ शिखिनां मयूराणाम् ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥ शरीराणामित्युक्तेः सति प्रारब्धे वीतहव्यस्य विद्याधरादिभोग इव मानस्यः सिद्धयः संभवन्त्येवेत्याशयः ॥ ९ ॥ प्रमाणिताः प्रमाणैरुपलब्धाः । ता अग्नेरूर्ध्वज्वलनमिव देवयोनीनां स्वभावसिद्धाः ॥ १० ॥ नभोगमनादिक्रियाजालं वस्तुस्वभावस्तत्तद्योनिदेहस्वभावः, मशकादीनामपि नभोगतिशक्तिदर्शनादिति भावः । मतं वाञ्छितम् ॥ ११ ॥ तर्हि मनुष्याणां योगसिद्ध्या नभोगमनादिप्राप्तिः कथं तत्राह—**अनात्मविदिति** । मण्यौषधादिद्रव्यशक्त्या मन्त्रशक्त्या योगाभ्यासादिक्रियाशक्त्या तत्परिपाककालशक्त्या च कदाचिदेव प्राप्नोति । दृष्टान्तार्थं वा कालग्रहणम् । यथा पिपीलिका ग्रीष्मान्तकालशक्त्या पक्षोद्गमान्नभोगतिं प्राप्नोति तद्वत् ॥ १२ ॥ एष नभोगत्यादिर्न विषयोऽभिलाषयोग्यस्तुच्छत्वात् । आत्मवान् लब्धात्मा । अविद्या-

१ संतानसंवित् इति पाठः.

२ व्याख्यानुसारेण मन्त्रक्रियेति पाठो युक्त इत्यवगम्यते.

कथं तेषु किलात्मज्ञस्त्यक्ताविद्यो निमज्जति ॥ १४
अविद्यामपि ये युक्त्या साधयन्ति सुखात्मिकाम् ।
ते ह्यविद्यामया एव नत्वात्मज्ञास्तथाक्रमाः ॥ १५
तत्त्वज्ञोऽवाप्यतत्त्वज्ञो यः कालद्रव्यकर्मभिः ।
यथाक्रमं प्रयतते तस्योर्ध्वत्वादि सिध्यति ॥ १६
आत्मवानिह सर्वस्मादतीतो विगतैषणः ।
आत्मन्येव हि संतुष्टो न करोति न चेहते ॥ १७
न तस्यार्थो नभोगत्या न सिद्ध्या न च भोगकैः ।
न प्रभावेण नो मानैर्नाशामरणजीवितैः ॥ १८
नित्यतृप्तः प्रशान्तात्मा वीतरागो विवासनः ।
आकाशसदृशाकारस्तज्ज्ञ आत्मनि तिष्ठति ॥ १९
अशङ्कितोपयातेन दुःखेन च सुखेन च ।
तृप्यत्यपगतासङ्गो जीवेन मरणेन च ॥ २०
समुद्रः सरितेवान्तः क्रमसंप्राप्तवस्तुना ।
समेन विषमेणापि तिष्ठत्यात्मानमर्चयन् ॥ २१
नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।
न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ २२
यस्तु वाऽभावितात्मापि सिद्धिजालानि वाञ्छति ।
स सिद्धिसाधकैर्द्रव्यैस्तानि साधयति क्रमात् ॥ २३
सिद्ध्यतीत्थमिदं युक्त्यैवेत्ययं नियतेः क्रमः ।
त्र्यक्षादिभिः सुरवरैर्व्यर्थीकर्तुं न शक्यते ॥ २४
स्वभाव एष वस्तूनां स्वतःसिद्धिर्हि नान्यतः ।
नियतिं न जहात्येव शशाङ्क इव शीतताम् ॥ २५
सर्वज्ञोऽपि बहुज्ञोऽपि माधवोऽपि हरोऽपि च ।
अन्यथा नियतिं कर्तुं न शक्तः कश्चिदेव हि ॥ २६
द्रव्यकालक्रियामन्त्रप्रयोगाणां स्वभावजाः ।
एतास्ताः शक्तयो राम यद्व्योमगमनादिकम् ॥ २७
यथा विषाणि निघ्नन्ति मदयन्ति मधूनि च ।
वमयन्ति च शुक्तानि मदनानि फलानि च ॥ २८
तथा स्वभाववशतो द्रव्यकालक्रियाक्रमाः ।
नियतं साधयन्त्याशु प्रयोगं युक्तियोजिताः[1] ॥ २९
एतस्मात्समतीतस्य त्यक्ताविद्यस्य राघव ।
आत्मज्ञानस्य नास्त्यत्र कर्तृताकर्तृतानघ ॥ ३०
द्रव्यदेशक्रियाकालयुक्तयः साधुसंविदः ।
परमात्मपदप्राप्तौ नोपकुर्वन्ति काश्चन ॥ ३१
यस्येच्छा विद्यते काचित्स सिद्धिं साधयत्यलम् ।
आत्मज्ञस्य तु पूर्णस्य नेच्छा संभवति क्वचित् ॥ ३२
सर्वेच्छाजालसंशान्तावात्मलाभोदयो हि यः ।
तद्विरुद्धा कथं कस्मादिच्छा संजायतेऽनघ ॥ ३३
यथोदेति च यस्येच्छा स तया यतते तथा ।
यथाकालं तदाप्नोति ज्ञो वाप्यज्ञतरोऽपि वा ॥ ३४
वीतहव्येन यतितं नो ज्ञानेच्छेन किंचन ।
ज्ञानेच्छेनाशु यतितं प्रोत्थितोऽसौ यथा वने ॥ ३५
एवं कालक्रियाकर्मद्रव्ययुक्तिस्वभावजाः ।
यथेच्छमेव सिध्यन्ति सिद्धयः स्वाः क्रमार्जिताः ॥ ३६
याः फलावलयो येन संप्राप्ताः सिद्धिनामिकाः ।
तास्तेनाधिगता राम निजात्प्रयतनद्रुमात् ॥ ३७

माविद्यकं तुच्छफलम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ युक्त्या योगाभ्यासादिश्रमसहस्रेण । तथाक्रमास्तथाविधाः ॥ १५ ॥ तर्हि किं तत्त्वज्ञानां तत्संपादनशक्तिर्नास्त्येव, नेत्याह—**तत्त्वज्ञ** इति । कालेन चिरकालप्रयत्नेन द्रव्यकर्मभिर्यथाशास्त्रोक्तक्रमं य एव प्रयतते तस्य ऊर्ध्वत्वं नभोगतिस्तदादि सिध्यति ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ प्रभावेण सर्वाधिपत्यनिग्रहानुग्रहसामर्थ्येन । मानैः स्वोत्कर्षख्यापनगर्वैः ॥ १८ ॥ १९ ॥ तृप्यति स्वाभाविकीं तृप्तिं न जहाति । जीवेन जीवनेन ॥ २० ॥ समेन स्वानुकूलेन विषमेण प्रतिकूलेनापि प्रारब्धक्रमसंप्राप्तभोग्यवस्तुना । समुद्रपक्षे ओघतृणकाष्ठादिवस्तुना । अर्चयन् अखण्डाकारवृत्तिपुष्पैः पूजयन् ॥ २१ ॥ अर्थव्यपाश्रयः प्रयोजनोपजीवनम् ॥ २२ ॥ अभावितात्मा आत्मज्ञानलेशशून्योऽपि ॥ २३ ॥ मणिमन्त्रादियुक्त्यैव आकाशगमनादि इत्थं सिध्यतीति तत्तच्छास्त्रप्रसिद्धो नियतेः क्रमः तत्तन्नियतिकर्तृभिस्त्र्यक्षादिभिरपि व्यर्थीकर्तुं न शक्यते ॥ २४ ॥ या तु देवादीनां स्वतः खेचरत्वादिसिद्धिरेष वस्तुस्वभावः, अतएव सा उत्पत्तिमारभ्य यावज्जीवं स्थायिनीत्याह—**न जहात्येवेति** ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ विषघ्नौषधादिद्रव्यशक्तिवदेव मणिमन्त्रादिशक्तिरपि स्वस्वकार्यसमर्थेत्याह—**यथेति** । विषघ्नद्रव्यमणिमन्त्रादिशक्तयो यथा विषाणि निघ्नन्ति । मधूनि यथा मदयन्ति । यथा शुक्तानि माक्षिकमधूनि मदनफलानि वा स्वादितानि वमयन्ति उद्गिरणं कारयन्ति ॥ २८ ॥ प्रयुज्यत इति प्रयोगं सिद्धिजातं नियतमवश्यं साधयन्ति । युक्तैर्योगादिकुशलैः पुरुषैर्योजिताः प्रयुक्ताः ॥ २९ ॥ एतस्माद्द्रव्यकालक्रियाक्रमलक्षणादविद्याविषयात्समतीतस्य त्यक्ताविद्यस्य बाधिताज्ञानस्य आत्मज्ञानस्य अत्र नभोगमनादिसिद्धिजाले कर्तृता कारणता अकर्तृता विरोधिता वा नास्तीत्यर्थः ॥ ३० ॥ यथा आत्मज्ञानस्य क्रियाफले अनुपयोगस्तथा ज्ञानफले द्रव्यदेशक्रियादेरप्यनुपयोग इत्याह—**द्रव्येति** । साधुसंविदस्तत्त्वज्ञानस्य ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ कुतो न संभवति तत्राह—**सर्वेति** ॥ ३३ ॥ निरिच्छोऽपि तत्त्ववित्कौतुकायतते चेत्तस्य भवन्त्येव सिद्धय इत्याशयेनाह—**यथेति** ॥ ३४ ॥ वीतहव्यस्य तर्हि सिद्धयः कुतो न जातास्तत्राह—**वीतहव्येनेति** । सिद्धीच्छया नो यतितम् । तत्कुतस्तत्राह—**ज्ञानेच्छेनेति** । ज्ञानेच्छया इतरेच्छाप्रतिबन्धादित्यर्थः । ज्ञानेच्छया तु तेन यतितमेव । यथा असौ वने ज्ञानाभ्यासाय प्रोत्थित उद्युक्त इति प्राग्वर्णितमेवेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ सिद्धिविषये ज्ञानविषये वा अनुपरतस्य प्रयत्नस्यावश्यफलवत्ता मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे विस्तरेण प्रपञ्चितेत्याह—**याः फलेति** । यच्छब्दो

---

[1] युक्तयोजिताः इति टीकानुगुणः पाठः.

महतां नित्यतृप्तानां तज्ज्ञानां भावितात्मनाम् ।
ईहितं संप्रयातानां नोपकुर्वन्ति सिद्धयः ॥ ३८

श्रीराम उवाच ।

अयं मे संशयो ब्रह्मन्वीतहव्यस्य सा तनुः ।
क्रव्यादैर्न कथं भुक्ता कथं क्लिन्ना न भूतले ॥ ३९
तदैव वीतहव्योऽसौ कथं वनगतः प्रभो ।
विदेहमुक्ततां शीघ्रं यथावदिति मे वद ॥ ४०

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

या संविद्वलिता साधो वासनामलतन्तुना ।
सुखदुःखदशादाहभागिनी भवतीह सा ॥ ४१
निर्मुक्तवासना शुद्धसंविन्मात्रमयी तु सा ।
तनुस्तिष्ठति तच्छेदे शक्ता नेह हि केचन ॥ ४२
शृणु युक्त्या कया योगी तनुच्छेदादिविभ्रमैः ।
नाक्रम्यते महाबाहो बहुवर्षशतैरपि ॥ ४३
चेतः पदार्थे पतति यस्मिन्यस्मिन्यदा यदा ।
तन्मयं तद्भवत्याशु तस्मिंस्तस्मिंस्तदा तदा ॥ ४४
तथा हृष्टारि हि मनो विकारमुपगच्छति ।
इष्टमित्रं सुहृद्यत्वं स्वयमित्यनुभूयते ॥ ४५
रागद्वेषविहीने तु पथिके पादपे गिरौ ।
भवत्यरागद्वेषं च स्वयमित्यनुभूयते ॥ ४६
मृष्टे लौल्यमुपादत्ते दुर्भोज्ये याति निःस्पृहम् ।
वैरस्यं याति कटुनि स्वयमित्यनुभूयते ॥ ४७
समसंविद्विलासाढ्ये यद्यदा यतिदेहके ।
हिंस्रचेतः पतत्याशु समतामेति तत्तदा ॥ ४८
समसङ्गविमुक्तत्वाच्छेदादौ न प्रवर्तते ।
पान्थो व्यर्थं पथि ग्रामे यथा ग्रामीणकर्मणि ॥ ४९
योगिदेहसमीपात्तु गत्वा प्राप्नोति हिंस्रताम् ।
यद्यद्भवति तत्राशु तथारूपं न संशयः ॥ ५०
इति हिंस्रैर्मृगव्याघ्रसिंहकीटसरीसृपैः ।
न च्छिन्ना वीतहव्यस्य तनुर्भूतलशालिनी ॥ ५१
सर्वत्र विद्यते संवित्काष्ठलोष्टोपलादिके ।
सत्तासामान्यरूपेण संस्थिता मूकबालवत् ॥ ५२
पोप्लूयमाना तरला केवलं परिदृश्यते ।
तन्वी पुर्यष्टकेष्वेव प्रतिबिम्बजलेष्विव ॥ ५३
तेन भूजलवाय्वग्निसंविदा समरूपया ।
निर्विकारं तनुर्नीता वीतहव्यस्य राघव ॥ ५४
अन्यच्च शृणु मे राम स्पन्दो नाशस्य कारणम् ।
विकारः स च चित्तोत्थो वातजो वा जगत्स्थितौ ॥ ५५
प्राणानां प्राणनं स्पन्दस्तच्छान्तौ ते दृषत्समाः ।
यतः स्थिता धारणया तेनानष्टास्य सा तनुः ॥ ५६
सबाह्याभ्यन्तरं स्पन्दश्चित्तजो वातजोऽथवा ।
न यस्य विद्यते तस्य दूरस्थौ प्रकृतिक्षयौ ॥ ५७

वीप्सितो द्रष्टव्यः । संप्राप्ताः दृश्यन्त इति शेषः ॥ ३७ ॥ ईहितं सर्वाभिलषितं परमप्रेमास्पदमात्मसुखमिति यावत् ॥ ३८ ॥ क्लिन्ना पङ्कादिक्लेदाच्च विशीर्णेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ तदा भूप्रवेशकाले एव । इति एतत्प्रश्नद्वयोत्तरं यथावद्वद ॥ ४० ॥ तत्र प्रथमप्रश्नस्योत्तरं वक्तुं भूमिकां रचयति—येति । या अज्ञसंविद्देहाहंभाववासनारूपेण रागादिमलदूषितेन तन्तुना वलिता दृढं वेष्टिता भवति सैव देहच्छेदभेदादिप्रयुक्तसुखदुःखदशालक्षणदाहभागिनीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ सा जीवन्मुक्ततनुर्बाधितत्वादधिष्ठानशुद्धसंविन्मात्रमयी तिष्ठति । तस्य संविन्मात्रस्य च्छेदे केऽपि क्रव्यादादयो न शक्ताः । 'अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च' इति भगवद्वचनादिति भावः ॥ ४२ ॥ उपपत्त्यन्तरं वक्तुं प्रतिजानीते—शृण्विति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ तथा हीति संबन्धः । हृष्टः अरिर्दृष्टो येन तथाविधं मनः अरिद्वेषप्रतिबिम्बमिव द्वेषादिविकारमुपगच्छति । इष्टमित्रं तु मनस्तदीयहृदयप्रीतिप्रतिबिम्बमिव सुष्ठु हृद्यत्वमुपगच्छति । इत्ययमर्थः सर्वैः स्वयं प्रत्यक्षमनुभूयत इत्यर्थः ॥ ४५ ॥ अतएव एकस्य रागद्वेषशून्यत्वे अन्यस्यापि न दृश्यत इत्याह—रागेति । पथिके उदासीनपुरुषे पादपे गिरौ च विषये मनः अरागद्वेषं भवतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ एवमचेतनेषु भोज्यादिष्वपि प्रीत्यप्रीत्यौदासीन्यानि तद्गतगुणदोषतदुभयाभावप्रतिबिम्बनादेव मनसि प्रसिद्धानीत्याशयेनाह—मृष्ट इति । दुर्भोज्ये नीरसे निःस्पृहं स्पृहाभावम् । अर्थाभावेऽव्ययीभावे ह्रस्वः । वैरस्याभावस्याप्युपलक्षणमेतत् ॥४७॥ अस्त्वेवं प्रकृते किं ततस्तत्राह—समेति । समो रागद्वेषवैषम्यशून्यो यः संविद्विलासस्तेन आढ्ये संपन्नतमे यतिदेहके योगिशरीरे यत् हिंस्राणां क्रव्यादानां चेतो यदा पतति तत् तदा आशु तत्कालमेव योगिसंवित्समताप्रतिबिम्बनादिव समतामेति । अतो न तत्कृताहिंसाप्रसक्तिरित्यर्थः । तथा चाहिंसाप्रतिष्ठां प्रस्तुत्य पतञ्जलिनोक्तं 'तत्संनिधौ वैरत्यागः' इति ॥ ४८ ॥ हिंस्रोऽपि समस्य समदर्शिनो यतेः सङ्गेन द्वेषादिभ्यो विमुक्तत्वात्कस्यापि च्छेदनादौ न प्रवर्तते । यथा ग्रामीणकर्मणि ग्रामसन्निहितवनलताच्छेदादौ पान्थो न प्रवर्तते तद्वत् ॥ ४९ ॥ योगिदेहसमीपादन्यत्र गत्वा तत्र दोषादियुक्तं यद्यज्जन्तुजातं भवति तत्तदनुरूपां हिंस्रतां प्राप्नोति ॥ ५० ॥ इति एतस्मात्कारणद्वयात् ॥ ५१ ॥ 'कथं क्लिन्ना न भूतले' इति प्रश्नस्योत्तरमाह—सर्वत्रेत्यादिना ॥ ५२ ॥ तर्हि पुर्यष्टकेष्वेव कथं तदुपलम्भस्तत्राह—पोप्लूयमानेति । प्लवमानेव तरला परिणामसहस्रविषमा तन्वी परिच्छिन्ना च सा परिदृश्यते । असमाहितचित्तैरिति शेषः ॥ ५३ ॥ तेन वीतहव्यस्य पुर्यष्टकेन तत्त्वबोधसमाधिभ्यां समरूपया अविषमस्वभावं नीतया भूजलादिसंवित्त्या तनुर्निर्विकारं सर्वविकारशून्यब्रह्मभावं नीता, अतो न विकारं गतेत्यर्थः ॥ ५४ ॥ अन्यद्युक्त्यन्तरमपि शृणु । तदेवाह—स्पन्द इत्यादिना । जगत्स्थितौ लोकव्यवहारे प्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ ५५ ॥ ते प्राणा देहे दृषत्समा दृढीभूता यतो हेतोः स्थितास्तेन हेतुना ॥ ५६ ॥ बाह्यो हस्तपादादि-

सबाह्याभ्यन्तरे शान्ते स्पन्दे तत्त्वविदां वर ।
धातवः संस्थितिं देहे न त्यजन्ति कदाचन ॥ ५८
संशान्ते देहप्रस्पन्दे चित्तवातमये तथा ।
धातवो मैरवं स्थैर्यं यान्ति संस्तम्भितात्मकाः ॥ ५९
तथा च दृश्यते लोके स्पन्दशान्तौ दृढा स्थितिः ।
दारूणामिव धीराणां शवाङ्गानामचोपता ॥ ६०
इति वर्षसहस्राणि देहा जगति योगिनाम् ।
न क्लिद्यन्ते न भिद्यन्ते मग्नवज्जलदा इव ॥ ६१
तदैव वीतहव्योऽसौ शृणु किं नोपशान्तवान् ।
देहमुत्सृज्य तत्त्वज्ञो ज्ञातज्ञेयवतां वरः ॥ ६२
ये हि विज्ञातविज्ञेया वीतरागा महाधियः ।
विच्छिन्नग्रन्थयः सर्वे ते स्वतन्त्रास्तनौ स्थिताः ॥ ६३
दैवं वापि च कर्माणि प्राक्तनान्यैहिकानि च ।
वासना वा न तेषां तच्चेतो नियमयन्त्यलम् ॥ ६४
तेन तत्त्वविदां तात काकतालीयवन्मनः ।
यद्यद्भावयति क्षिप्रं तत्तदाशु करोत्यलम् ॥ ६५
काकतालीययोगेन वीतहव्यस्य संविदा ।
सांप्रतं जीवितं बुद्धं तदेवाशु स्थिरीकृतम् ॥ ६६
यदा तु तस्य प्रतिभा विदेहोन्मुक्ततां गता ।
तदा विदेहमुक्तोऽभूदसौ स्वातन्त्र्यसंस्थितिः ॥ ६७
विगतवासनमाशु विपाशता-
मुपगतं मन आत्मतयोदितम् ।
यदभिवाञ्छति तद्भवति क्षणा-
त्सकलशक्तिमयो हि महेश्वरः ॥ ६८

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे सद्विलासविचारयोगोपदेशो नामैकोननवतितमः सर्गः ८९

नवतितमः सर्गः ९०

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
यदा ह्यस्तंगतप्रायं जातं चित्तं विचारतः ।
तदा हि वीतहव्यस्य जाता मैत्र्यादयो गुणाः ॥ १
श्रीराम उवाच ।
विचारभ्युदयाच्चित्तस्वरूपेऽन्तर्हिते मुने ।
मैत्र्यादयो गुणा जाता इत्युक्तं किं त्वया प्रभो ॥ २
ब्रह्मण्यस्तं गते चित्ते कस्य मैत्र्यादयो गुणाः ।
क्व वा परिस्फुरन्तीति वद मे वदतां वर ॥ ३
श्रीवसिष्ठ उवाच ।
द्विविधश्चित्तनाशोऽस्ति सरूपोऽरूप एव च ।
जीवन्मुक्तः सरूपः स्यादरूपो देहमुक्तिजः ॥ ४
चित्तसत्तेह दुःखाय चित्तनाशः सुखाय तु ।
चित्तसत्तां क्षयं नीत्वा चित्तं नाशमुपानयेत् ॥ ५
तामसैर्वासनाजालैर्व्याप्तं यज्जन्मकारणम् ।
विद्यमानं मनो विद्धि तद्दुःखायैव केवलम् ॥ ६
प्राक्तनं गुणसंभारं ममेति बहु मन्यते ।
यत्तु चित्तमतत्त्वज्ञं दुःखितं जीव उच्यते ॥ ७

राभ्यन्तरः प्राणादिस्तत्सहिते देहे । प्रकृतिर्वृद्ध्यादिः क्षयः अपक्षयादिश्च ॥ ५७ ॥ धातवस्त्वगादयः । संस्थितिं पूर्वावस्थाम् ॥ ५८ ॥ मैरवं मेरुसंबन्धि । मेरुतुल्यमिति यावत् ॥ ५९ ॥ स्पन्दयतीति स्पन्दः प्राणस्तच्छान्तौ । शवाङ्गानां च अचोपता अकम्पता । 'चुप मन्दायां गतौ' भावे घञ् ॥ ६० ॥ इति अनया युक्त्या । जलदा इव न क्लिद्यन्ते भूमग्नशिलावन्न भिद्यन्ते इति व्युत्क्रमेणान्वयः ॥ ६१ ॥ चरमप्रश्नमनूद्योत्तरमाह—तदैवेत्यादिना । ज्ञातं ज्ञेयं ब्रह्म यैरुपायैस्तद्वतां परिज्ञातात्मवतां वा ॥ ६२ ॥ स्वतन्त्रा अपराधीनाः । 'तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशते आत्मा ह्येषां स भवति' इति श्रुतेः ॥ ६३ ॥ स्वातन्त्र्यमेवोपपादयति—दैवमिति । प्राक्तनकर्मफलप्रदानोन्मुख ईश्वरो दैवं कर्मप्राधान्यवादे कर्मणि च तेषां प्रारब्धशेषभोगाय प्रवृत्तं चेतो न नियमयन्ति नान्यथा प्रवर्तयितुमीशते ॥ ६४ ॥ काकतालीयवदाकस्मिकं प्रारब्धोपनीतं यद्यज्जीवनं मरणं वा ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ यदा तु प्रारब्धसमाप्तौ प्रतिभा संविद्गता भावितवती ॥ ६७ ॥ उक्तमेव संक्षिप्योपसंहरति—विगतेति । विपाशतामुपगतमतएव वास्तवात्मस्वभावेनोदितं मनस्तदुपाधिर्जीव एव । हि यस्मात्सकलशक्तिमयो महेश्वरः शिव एव स्वयं जात इत्यर्थः । तथाचाहुः 'तुषेण बद्धो व्रीहिः स्यात्तुषाभावे तु तण्डुलः । पाशबद्धः सदा जीवः पाशमुक्तः सदाशिवः ॥' इति ॥ ६८ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे सद्विलासविचारयोगोपदेशो नामैकोननवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥

मैत्र्यादिगुणसंपन्नस्तथा निष्कलतां गतः ।
द्विविधश्चित्तनाशोऽत्र विस्तरेणोपवर्ण्यते ॥ १ ॥

अस्तंगतप्रायं भर्जितबीजवदङ्कुरशक्त्या अस्तं गतम्, प्रतिभासतस्तु नास्तं गतमित्यर्थः ॥ १ ॥ इति त्वया किं किमभिप्रायमुक्तम् ॥ २ ॥ अस्तं गते बाधिते सति । कस्य किं बाधितस्य उत अधिष्ठानस्य क्व वा किंचिदाभासे उत बिम्बचिति स्फुरन्ति । नहि बाधिताया मृगतृष्णानद्या मरुभूमेर्वा शैत्यमाधुर्यपावनत्वादयो गुणाः संभवन्ति न वा तद्भासकं किंचिदस्तीति भावः ॥ ३ ॥ सरूपः स्फटिकभित्तिगतस्वप्रतिबिम्बे पुरुषान्तरभ्रमाभासवत्प्रतिभासमानतद्रूपसहितस्तद्रहितश्च ॥ ४ ॥ ५ ॥ चित्तस्य सत्ता तर्हि कीदृशी तामाह—तामसैरिति । तामसैः अबाधिताज्ञानप्रभवैः ॥ ६ ॥ प्राक्तनमनाद्यभ्याससिद्धं देहेन्द्रिय-

विद्यमानं मनो यावत्तावद्दुःखक्षयः कुतः ।
मनस्यस्तं गते जन्तोः संसारोऽस्तमुपागतः ॥ ८
दुःखमूलमवष्टब्धमस्मिन्नेव विनिश्चलम् ।
विद्यमानं मनो विद्धि दुःखवृक्षवनाङ्कुरम् ॥ ९

श्रीराम उवाच ।

नष्टं कस्य मनो ब्रह्मन्नष्टं वा कीदृशं भवेत् ।
कीदृशश्चास्य नाशः स्यात्सत्ता नाशस्य कीदृशी १०

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

चेतसः कथिता सत्ता मया रघुकुलोद्वह ।
अस्य नाशमिदानीं त्वं शृणु प्रश्नविदां वर ॥ ११
सुखदुःखदशा धीरं साम्यान्न प्रोद्धरन्ति यम् ।
निःश्वासा इव शैलेन्द्रं चित्तं तस्य मृतं विदुः ॥ १२
अयं सोहमयं नाहमिति चिन्ता नरोत्तमम् ।
खर्वीकरोति यं नान्तर्नष्टं तस्य मनो विदुः ॥ १३
आपत्कार्पण्यमुत्साहो मदो मान्द्यं महोत्सवः ।
यं नयन्ति न वैरूप्यं तस्य नष्टं विदुर्मनः ॥ १४
एष साधो मनोनाशो नष्टं चेह मनो भवेत् ।
चित्तनाशदशा चैषा जीवन्मुक्तस्य विद्यते ॥ १५
मनस्तां मूढतां विद्धि यदा नश्यति सानघ ।
चित्तनाशाभिधानं हि तदा सत्त्वमुदेत्यलम् ॥ १६
तस्य सत्त्वविलासस्य चित्तनाशस्य राघव ।
जीवन्मुक्तस्वभावस्य कैश्चिच्चित्ताभिधा कृता ॥ १७
मैत्र्यादिभिर्गुणैर्युक्तं भवत्युत्तमवासनम् ।
भूयो जन्मविनिर्मुक्तं जीवन्मुक्तमनोऽनघ ॥ १८
व्याप्तं वासनया यत्स्याद्भूयो जननमुक्तया ।
जीवन्मुक्तमनःसत्ता राम तत्सत्त्वमुच्यते ॥ १९
संप्रत्येवानुभूतत्वात्सत्त्वाख्या तन्वसंयुतः ।
सरूपोऽसौ मनोनाशो जीवन्मुक्तस्य विद्यते ॥ २०
मैत्र्यादयोऽथ मुदिताः शशाङ्क इव दीप्तयः ।
जीवन्मुक्तमनोनाशे सर्वदा सर्वथा स्थिताः ॥ २१
जीवन्मुक्तमनोनाशे सत्त्वनाम्नि हिमालये ।
वसन्त इव मञ्जर्यः स्फुरन्ति गुणसंपदः ॥ २२
अरूपस्तु मनोनाशो यो मयोक्तो रघूद्वह ।
विदेहमुक्त एवासौ विद्यते निष्कलात्मकः ॥ २३
समग्राग्र्यगुणाधारमपि सत्त्वं प्रलीयते ।
विदेहमुक्ते विमले पदे परमपावने ॥ २४
विदेहमुक्तविषये तस्मिन्सत्त्वक्षयात्मके ।
चित्तनाशे विरूपाख्ये न किंचिदपि विद्यते ॥ २५
न गुणा नागुणास्तत्र न श्रीर्नाश्रीर्न लोलता ।
न चोदयो नास्तमयो न हर्षामर्षसंविदः ॥ २६
न तेजो न तमः किंचिन्न संध्या दिनरात्रयः ।
न दिशो न च वाकाशो नाधो नानर्थरूपता ॥ २७
न वासना न रचना नेहानीहे न रञ्जना ।
न सत्ता नापि वाऽसत्ता नच साध्यं हि तत्पदम् २८
अतमस्तेजसा व्योम्ना वितारेन्द्वर्कवायुना ।
तत्समं शरदच्छेन निःसंध्येनारजस्त्विषा ॥ २९
ये हि पारं गता बुद्धेः संसाराचरणस्य[1] च ।
तेषां तदास्पदं स्फारं पवनानामिवाम्बरम् ॥ ३०
संशान्तदुःखमजडात्मकमेव सुप्त-
मानन्दमन्थरमपेतरजस्तमो यत् ।
आकाशकोशतनवोऽतनवो महान्त-
स्तस्मिन्पदे गलितचित्तलवा वसन्ति ॥ ३१

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे चित्तोपदेशविचारयोगोपदेशो नाम नवतितमः सर्गः ॥९०॥

विषयादेर्गुणसंभारं धर्मजातमात्मसंसर्गाध्यासान्ममेत्यभिमन्यते ॥ ७ ॥ ८ ॥ अस्मिन्नज्ञजन्तावेव वासनाप्ररोहजालैरवष्टब्धं दृढप्रतिष्ठितं विद्यमानं मनो दुःखतरोर्मूलं विद्धि । दुःखवृक्षवनस्य अङ्कुराः प्ररोहा यस्मात्तथाविधम् ॥ ९ ॥ नाशस्य अभावतां गतस्य सत्ता विद्यमानता व्यवहारक्षमता कीदृशी किंलक्षणा ॥ १० ॥ कथिता 'तामसैर्वासनाजालैः' इत्यादिग्रन्थेन ॥ ११ ॥ यं धीरं बाह्या आभ्यन्तरा वा सुखदशाः साम्यात् समस्वभावपूर्णानन्दैकरसस्वात्मप्रतिष्ठायाः सकाशान्न प्रोद्धरन्ति न चालयन्ति तस्य चित्तं मृतं नष्टं विदुः ॥ १२ ॥ अयं सप्तवितस्तिमितो देहः स प्रसिद्धोऽहम् । अयं तदतिरिक्तः सर्वो नाहम् । इति चिन्ता भावना यं न खर्वीकरोति । न परिच्छिनत्तीति यावत् ॥ १३ ॥ वैरूप्यं मुखवैवर्ण्यम् ॥ १४ ॥ लक्षणोक्तिमुपसंहरति—**एष** इति ॥ १५ ॥ मनस्तां परमार्थताभ्रान्त्या दृश्यमननयोग्यताम् । सत्त्वं शुद्धसत्स्वभावत्वम् ॥ १६ ॥ कैश्चित्तद्व्यवहाराभासदर्शिभिः ॥ १७ ॥ तदेव सत्त्वं जीवन्मुक्तमनोमैत्र्यादिभिर्गुणैर्युक्तं भवति ॥ १८ ॥ वासनया ब्रह्माकारवासनया । सत्त्वनाम्ना व्यवह्रियते ॥ १९ ॥ संप्रति व्युत्थानकाले । प्रतिभासतोऽनुभूतत्वात्सरूपः साकार इव सत्त्वस्य सन्मात्रस्वभावस्याह्वया प्राह्व्या च तन्वसंयुतो देहादिपरिच्छेदमस्पृशन्मननीयाभावान्मनोनाशश्चासावित्यर्थः । अनेन 'सत्ता नाशस्य कीदृशी'ति प्रश्नांशः समाहितः ॥ २० ॥ अतएव मैत्र्यादिगुणा अपि प्रतिभासतस्तत्रोपपन्ना इत्याह—**मैत्र्यादय** इति । मुदिताः प्रसन्नाः ॥२१॥ हिमस्य संतोषशैत्यस्य आलये ॥२२॥ द्वितीयं मनोनाशं दर्शयति—**अरूपस्त्विति** ॥ २३ ॥ सत्त्वं प्रातिभासिकं मनः ॥ २४ ॥ न किंचिदपि दृश्यम् । 'यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा' इति श्रुतेरित्यर्थः ॥२५॥ उक्तमेव प्रपञ्चयति—**न गुणा** इत्यादिना ॥ २६ ॥ २७ ॥ सत्ता भावः । असत्ता अभावः ॥ २८ ॥ रजोभिस्त्विषा सूर्यज्योतिषा च रहितेन ॥ २९ ॥ आस्पदं प्रतिष्ठा ॥ ३० ॥ अजडात्मकमेव सत् सुप्तमिवोन्मेषादिक्रियारहितम् । अतनवो विदेहमुक्ताः । तस्मिन्पदे गलितः प्राति-

---

[1] संसाराडम्बरस्य च इति पाठः.

एकनवतितमः सर्गः ९१

श्रीराम उवाच ।

परमाकाशकोशाद्रिरूढलोकान्तरद्रुमम् ।
तारकापुष्पशबलं देवासुरविहंगमम् ॥ १
विद्युन्मञ्जरितोपान्तनीलनीरदपल्लवम् ।
सर्वर्तुरम्यचन्द्रार्कगणरम्यकदन्तुरम् ॥ २
सप्ताब्धिवापीवलितं सरिच्छतमनोहरम् ।
चतुर्दशविधानन्तभूतजातोपजीवितम् ॥ ३
जगत्काननमाक्रम्य स्थितायाः कृतजालकम् ।
ब्रह्मन्संसृतिमृद्वीकालताया वितताकृतेः ॥ ४
जरामरणपर्वायाः सुखदुःखफलावलेः ।
आरूढमूलमालाया मोहसेकजलाञ्जलेः ॥ ५
किं बीजमथ बीजस्य तस्य किं बीजमुच्यते ।
अथ तस्यापि किं बीजं बीजं तस्यापि किं भवेत् ॥ ६
सर्वमेतत्समासेन पुनर्बोधविवृद्धये ।
सिद्धये ज्ञानसारस्य वद मे वदतांवर ॥ ७

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

अन्तर्लीनघनारम्भशुभाशुभमहाङ्कुरम् ।
संसृतिव्रततेर्बीजं शरीरं विद्धि राघव ॥ ८
शाखाप्रतानगहना फलपल्लवशालिनी ।
तेनेयं भवति स्फीता शरदीव वसुन्धरा ॥ ९
भावाभावदशाकोशं दुःखरत्नसमुद्गकम् ।
बीजमस्य शरीरस्य चित्तमाशावशानुगम् ॥ १०
चित्तादिदमुदेत्युच्चैः सदसच्चाङ्गजालकम् ।
तथा चैतत्स्वयं स्वप्नसंभ्रमेष्वनुभूयते ॥ ११
यथा गन्धर्वसंकल्पात्पुरमेवं हि चेतसः ।
सवातायनमाकारभासुरं जायते वपुः ॥ १२
यदिदं किंचिदाभोगि जागतं दृश्यतां गतम् ।
रूपं तच्चेतसः स्फारं घटादित्वं मृदो यथा ॥ १३
द्वे बीजे चित्तवृक्षस्य वृत्तिव्रततिधारिणः ।
एकं प्राणपरिस्पन्दो द्वितीयं दृढभावना ॥ १४
यदा प्रस्पन्दते प्राणो नाडीसंस्पर्शनोद्यतः ।
तदा संवेदनमयं चित्तमाशु प्रजायते ॥ १५
यदा न स्पन्दते प्राणः शिरासरणिकोटरे ।
असंवित्तिवशात्तेन चित्तमन्तर्न जायते ॥ १६
प्राणस्पन्दनमेवेदं चित्तद्वारेण दृश्यते ।
जगन्नामागतं व्योम्नि नीलत्वादिवदीदृशम् ॥ १७
प्राणस्पन्दनसुप्ता च तच्छान्तिः शान्तिरुच्यते ।
प्राणसंस्पन्दनात्संविद्याति वीटेव चोदिता ॥ १८

भासिकचित्तलवोऽपि येषां तथाविधाः सन्तस्तस्मिन्पदे वसन्ति । अपुनरावृत्त्या स्थिरीभवन्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ इति श्रीवासिष्ठ-महारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे चित्तोपदेशविचार-योगोपदेशो नाम नवतितमः सर्गः ॥ ९० ॥

संसृतिव्रततेर्बीजं शरीरं तस्य मानसम् ।
प्राणस्पदो वासना च तद्बीजे इति वर्ण्यते ॥ १ ॥

ब्रह्मण्यध्यस्ते चतुर्दशभुवनाकारे जगति प्रसृताया जीवसंसरणलताया बीजपरम्परावधिमूलोच्छेदोपायजिज्ञासया प्रष्टुकामो रामः प्रथमं जगद्वनत्वेन वर्णयति—**परम**इत्यादिना । परमाकाशकोशस्य निर्विशेषब्रह्मणोऽद्रिवदवरोधकत्वादद्रौ अव्याकृते रूढानि लोकान्तराणि विचित्रभुवनब्रह्माण्डभेदा एव द्रुमा वृक्षा यस्मिन् । एवं तारकापुष्पशबलमित्यादिविशेषणान्यपि वनरूपकोपपादकानि ॥ १ ॥ विद्युद्भिर्मञ्जरितेषु संजातमञ्जरीकेषु दिक्शाखाग्रेषु नीलादिवर्णा नीरदा मेघा एव पल्लवास्ताम्रहरितादिवर्णपर्णानि यस्मिन् । चन्द्रार्कग्रहगणलक्षणैः रम्यकैर्विकासरमणीयैः पुष्पैर्दन्तुरमुन्नतदन्तं प्रहसदिव स्थितम् ॥ २ ॥ लोकभेदाच्चतुर्दशविधैः प्रत्येकमनन्तैर्भूतजातैरुपजीवितम् ॥ ३ ॥ ईदृशं जगत्काननमाक्रम्य वासनाप्रतानैः सर्वतः संवेष्ट्य कृतजालकं यथा स्यात्तथा स्थितायाः संसृतिर्जीवसंसरणं तल्लक्षणाया मृद्वीका द्राक्षा तल्लतायाः ॥ ४ ॥ जरामरणान्येव पर्वाणि काण्डग्रन्थयो यस्याः । पर्वशब्दः अकारान्तोऽपि क्वचिदस्ति । मोहा एव सेकजलाञ्जलयो यस्याः ॥ ५ ॥ बीजपरम्पराचतुष्टयप्रश्नः ॥ ६ ॥ ७ ॥ अन्तर्लिङ्गदेहे लीनानि प्रच्छन्नानि घनारम्भाणि विचित्रानन्तकार्यारम्भकाणि शुभाशुभकर्माण्येव महान्तोऽङ्कुरा यस्मिन् ॥ ८ ॥ इयं संसृतिव्रततिस्तेन तादृशशरीरेण स्फीता अभिवृद्धा भवति । वसुन्धरा सस्यसंपदेति शेषः ॥ ९ ॥ 'तस्य किं बीजमुच्यते' इति द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह—**भावे**ति । भावो विभवोपचयः । अभावस्तदपक्षयः । आशायाः वशं सदनुगं भृत्यभूतम् ॥ १० ॥ सद्वर्तमानमसदतीतानागतं च अङ्गजालकं शरीरजातम् । चित्ताच्छरीरोद्भवे स्वाप्नानुभवं प्रमाणयति—**तथा चैता**दिति ॥ ११ ॥ यथा गन्धर्वाणां मुमूर्षोरुत्पादितप्रदर्शनसंकल्पाच्चेतसः सकाशादेव पुरं जायते तद्वद्वपुः शरीरमित्यर्थः ॥ १२ ॥ किंच नात्रासंभावना युक्ता सर्वस्य जगतो हैरण्यगर्भमनोविकारमात्रत्वस्य सर्वश्रुतिपुराणप्रसिद्धत्वादित्याह—**यदिद**मिति ॥ १३ ॥ अथ तस्यापि किं बीजमिति तृतीयप्रश्नस्योत्तरमाह—**द्वे** इति । दृढा भावना वासना ॥ १४ ॥ आद्यमुपपादयति—**यदे**ति । संवेदनमयं चिद्विकारप्रायम् ॥ १५ ॥ शिरासरणयो द्वासप्ततिसहस्रनाडीमार्गास्तेषां कोटरे छिद्रे । असंवित्तिर्बाह्यसंवेदनसंस्कारानुद्बोधस्तद्वशात् ॥ १६ ॥ हैरण्यगर्भाच्चितो जगदाकारभावोऽपि समष्टिप्राणस्पन्दनप्रयुक्त एवेति स्वचित्तस्पन्ददृष्टान्तेन लक्ष्यत इत्याह—**प्राणे**ति । दृश्यते लक्ष्यते ॥ १७ ॥ एवं समष्टिप्राणस्पन्दनविषये सुप्ता उपरता तस्या-

१ प्ररूढेति पाठः.

संवित्स्फुरति देहेषु प्राणस्पन्दप्रबोधिता ।
चक्रावर्तैरङ्गणेषु वीटेव करताडिता ॥ १९
सती सर्वगता संवित्प्राणस्पन्देन बोध्यते ।
सूक्ष्मात्सूक्ष्मतराकारा गन्धलेखेव वायुना ॥ २०
संवित्संरोधने श्रेयः परमं विद्धि राघव ।
कारणाक्रमणं यत्र क्षोभस्तत्र न विद्यते ॥ २१
संवित्समुदितैवाशु याति संवेद्यमादरात् ।
संवेदनादनन्तानि ततो दुःखानि चेतसः ॥ २२
संसुप्तान्तरबोधाय संवित्संतिष्ठते यदा ।
लब्धं भवति लब्धव्यं तदा तदमलं पदम् ॥ २३
तस्मात्प्राणपरिस्पन्दैर्वासनाचोदनैस्तथा ।
नो चेत्संविदमुच्छूनां करोषि तदजो भवान् ॥ २४
संविदुच्छूनतां चित्तं विद्धि तेनेदमाततम् ।
अनर्थजालमालूनविशीर्णजनजीवकम् ॥ २५
योगिनश्चित्तशान्त्यर्थं कुर्वन्ति प्राणरोधनम् ।
प्राणायामैस्तथा ध्यानैः प्रयोगैर्युक्तिकल्पितैः ॥ २६
चित्तोपशान्तिफलदं परमं साम्यकारणम् ।
सुभगं संविदः स्वास्थ्यं प्राणसंरोधनं विदुः ॥ २७
ज्ञानवद्भिः प्रकटितामनुभूतां च राघव ।
चित्तस्योत्पत्तिमपरां वासनाजीवितां शृणु ॥ २८
दृढभावनया त्यक्तपूर्वापरविचारणम् ।
यदादानं पदार्थस्य वासना सा प्रकीर्तिता ॥ २९
भावितस्तीव्रसंवेगादात्मना यत्तदेव सः ।
भवत्याशु महाबाहो विगतेतरसंस्मृतिः ॥ ३०
तादृग्रूपः स पुरुषो वासनाविवशीकृतः ।
यत्पश्यति तदेतत्तत्सद्वस्त्विति विमुह्यति ॥ ३१
वासनावेगवैवश्यात्स्वरूपं प्रजहाति तत् ।
भ्रान्तं पश्यति दुर्दृष्टिः सर्वं मदवशादिव ॥ ३२
असम्यग्ज्ञानवानेव भवत्याधिपरिप्लुतः ।
अन्तस्थया वासनया विषेणेव वशीकृतः ॥ ३३
असम्यग्दर्शनं यस्मादनात्मन्यात्मभावनम् ।
यदवस्तुनि वस्तुत्वं तच्चित्तं विद्धि राघव ॥ ३४
दृढाभ्यासपदार्थैकवासनादतिचञ्चलम् ।
चित्तं संजायते जन्मजरामरणकारणम् ॥ ३५
यदा न वास्यते किंचिद्धेयोपादेयरूपि यत् ।
स्थीयते सकलं त्यक्त्वा तदा चित्तं न जायते ॥ ३६
अवासनत्वात्सततं यदा न मनुते मनः ।
अमनस्ता तदोदेति परमोपशमप्रदा ॥ ३७
यदा किंचिन्न संवित्तौ स्फुरत्यभ्रमिवाम्बरे ।
तदा पद्म इवाकाशे चित्तमन्तर्न जायते ॥ ३८
यदा न भाव्यते भावः क्वचिज्जगति वस्तुनि ।
तदा हृदम्बरे शून्ये कथं चित्तं प्रजायते ॥ ३९
एतावन्मात्रकं मन्ये रूपं चित्तस्य राघव ।
यद्भावनं वस्तुनोऽन्तर्वस्तुत्वेन रसेन च ॥ ४०
न किंचित्कल्पनायोग्यं दृश्यं भावयतस्ततः ।
आकाशकोशस्वच्छस्य कुतश्चित्तोदयो भवेत् ॥ ४१

श्चितः शान्तिर्निष्क्रियतैव शान्तिर्जगत्प्रलयो मोक्षो वा उच्यत इत्यर्थः । वीटा कन्दुकः । चोदिता कराभिहता ॥ १८ ॥ १९ ॥ ॥ २० ॥ संविदः संरोधनमविक्षिप्तता । श्रेयो मोक्षः क्षोभकारणस्य प्राणस्पन्दस्य आक्रमणं प्राणायामाभ्यासेन नाशः ॥२१॥ किमर्थं संरोधः संविदश्चित्ताकारेण समुद्भवे को दोषस्तत्राह—**संविदि**ति । संवेद्यं बाह्यविषयं प्रति आदराद्रागाद्याति । ततश्च तदुपभोगसंवेदनादनन्तानि दुःखानीत्यर्थः ॥ २२ ॥ यदा तु बाह्यविषये संसुप्तप्राया सती आन्तरस्यात्मनो बोधाय संतिष्ठते उद्युक्ता भवति तदेत्यर्थः ॥ २३ ॥ प्राणपरिस्पन्दैर्वासनानां चोदनै रागातिशयेनोद्भावनैश्च संविदमुच्छूनां मूढा यथा कुर्वन्ति तथा न करोषि चेत् । अथवा परिरत्र वर्जने । प्राणानां परिस्पन्दैः स्पन्दवर्जनैर्वासनानां चोदनैरपनोदनैश्च संविदं नोच्छूनामुच्छूनताप्रयुक्तमनस्त्वापत्तिशून्यां करोषि चेत्तर्हि भवानजो जन्मादिसर्वविक्रियाशून्यो मुक्त एवासीत्यर्थः ॥ २४ ॥ आलूनाः खण्डिता विशीर्णा झर्झरिताश्च जनजीवका येन ॥ २५ ॥ योगशास्त्रोक्तैः सद्गुरुसंप्रदायादिसिद्धयुक्तिकल्पितैस्तदुपायाभ्यासप्रयोगैः ॥ २६ ॥ प्राणसंरोधनमेव फलाभेदरूपेण प्रशंसति—**चित्ते**ति ॥ २७ ॥ चित्तस्य बीजान्तरं वर्णयितुं प्रतिजानीते—**ज्ञानवद्भि**रिति । प्रकटितां सम्यगुपदिष्टां स्वयं चानुभूताम् । वासनाभिराजीवितामुज्जीविताम् ॥ २८ ॥ तत्रादौ वासनास्वरूपमाह—**दृढे**ति । प्राक्तन्या दृढभावनया देहादिपदार्थानामहंममेत्यादिरूपसंस्कारात्मना यदादानं तच्चेत्त्यक्तपूर्वापरविचारणं भवति तदा सा वासयति देहादिभावेनात्मानं भावयतीति व्युत्पत्त्या वासना प्रकीर्तितेत्यर्थः । तथाच पूर्वापरविचारवतां जीवन्मुक्तानां देहादिसंस्कारो न वासनाविरोधिविचारास्कन्दितत्वेन तेषां देहादिभावेन वासयितुमशक्यत्वादिति भावः ॥ २९ ॥ अज्ञात्मनस्तु विरोधाभावात्तीव्रसंवेगभावनादार्ढ्येन देहादिभावे वासयितुं शक्नोत्येवेत्याशयेनाह—**भावित** इति ॥ ३० ॥ सा देहादावात्मतामिव बाह्यार्थे सत्तामपि दर्शयतीत्याह—**तादृगि**ति । वसतीति वस्तु । तदात्मसत्तया वासयतीति वासनेति व्युत्पत्तेस्तत्रापि संभवादिति भावः ॥ ३१ ॥ तत् वासनोपस्थापितं जगद्रूपं सर्वम् ॥ ३२ ॥ त्यक्तपूर्वापरविचारणमित्यस्य व्यावर्त्यमाह—**असम्यगि**त्यादिना ॥ ३३ ॥ सैव चितेश्चित्तभावेन वासनाप्रयुक्ता उत्पत्तिरित्याशयेनाह—**असम्यगि**ति ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ अतएव वासनानाशाच्चितः स्वास्थ्यलक्षणा मुक्तिरित्याह—**यदे**ति । न वास्यते न सत्तां प्राप्यते ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ आकाशे पद्ममिव अन्तः चिति चित्तं न जायते ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ रसेन रागेण ॥ ४० ॥ कल्पनाया युक्तिभिः समर्थनाया अयो-

१ वेग इति पदं क्वचिन्न पठ्यते.

२ चितः इति मुद्रितपुस्तके न लभ्यते.

यदभावनमास्थाय यदभावस्य भावनम् ।
यद्यथावस्तुदर्शित्वं तदचित्तत्वमुच्यते ॥ ४२
सर्वमन्तः परित्यज्य शीतलाशयवर्ति यत् ।
वृत्तिस्थमपि तच्चित्तमसद्रूपमुदाहृतम् ॥ ४३
वासनाया रसाध्यानाद्रागो यस्य न विद्यते ।
तस्य चित्तमचित्तत्वं गतं सत्त्वं तदुच्यते ॥ ४४
घना न वासना यस्य पुनर्जननकारिणी ।
जीवन्मुक्तः स सत्त्वस्थश्चक्रभ्रमवदास्थितः ॥ ४५
भृष्टबीजोपमा येषां पुनर्जननवर्जिता ।
वासनारसनिर्हीना जीवन्मुक्ता हि ते स्थिताः ॥ ४६
सत्त्वरूपपरिप्राप्तचित्तास्ते ज्ञानपारगाः ।
अचित्ता इति कथ्यन्ते देहान्ते व्योमरूपिणः ॥ ४७
द्वे बीजे राम चित्तस्य प्राणस्पन्दनवासने ।
एकस्मिंश्च तयोः क्षीणे क्षिप्रं द्वे अपि नश्यतः ॥ ४८
मिथः कारणमेते हि बीजे जन्मनि चेतसः ।
जलाङ्गीकरणे राम जलाशयघटाविव ॥ ४९
घना न वासना यस्य पुनर्जननकारिणी ।
बीजाङ्कुरवदेते हि संस्थिते तिलतैलवत् ॥ ५०
अविनाभाविनी नित्यं कालाकाङ्क्षिक्रमे तथा ।
सर्वमुत्पादयत्येतच्चित्तकः संविदात्मकः ॥ ५१
यथाप्राणेन्द्रियानन्दमानन्दपवनावुभौ ।
चित्तस्योत्पादिके सार्धं यदैते वासने तदा ॥ ५२
आमोदपुष्पवत्तैलतिलवच्च व्यवस्थिते ।
वासनावशतः प्राणस्पन्दस्तेन च वासना ॥ ५३
जायते चित्तबीजस्य तेन बीजाङ्कुरक्रमः ।
वासनोत्प्लवमानत्वात्संवित्प्रक्षोभकर्मणा ॥ ५४
प्राणस्पन्दं बोधयति तेन चित्तं प्रजायते ।
प्राणः स्पन्दनधर्मित्वात्स्पन्दते स्पृष्टहृद्गुणः ॥ ५५
संविदं बोधयंस्तेन चित्तबालः प्रजायते ।
एवं हि वासनाप्राणस्पन्दौ द्वौ तस्य कारणम् ॥ ५६
तयोरेकक्षये नाशो द्वयोश्चित्तस्य राघव ।
सुखदुःखमनःस्पन्दं शारीरकबृहत्फलम् ॥ ५७
कार्यपल्लविताकारं कृतिव्रततिवेष्टितम् ।
तृष्णाकृष्णाहिवलितं रागरोगबकालयम् ॥ ५८
अज्ञानमूलं सुदृढं लीनेन्द्रियविहंगमम् ।
वासना क्षयमानीता चित्तवृक्षं क्षणेन हि ॥ ५९
प्रपातयति वातौघः कालपक्वफलं यथा ।
पाण्डुरीकृतसर्वाशं स्थगिताखिलदर्शनम् ॥ ६०
विलोलजलदाकारमज्ञानावकरोत्थितम् ।
तृष्णातृणलवव्याप्तं स्तम्भाकृति शरीरकम् ॥ ६१
स्फुरत्तनु तनुक्षुब्धं सुखमुत्प्लवनं प्रति ।
अन्तःस्थितमहालोकमपश्यत्प्रविलीयते ॥ ६२

न्यम् ॥ ४१ ॥ इदानीमचित्ततां लक्षयति—**यदि**ति । अभावनं बाह्यार्थास्मरणं निरोधयोगमास्थाय सर्वदृश्यमार्जनलक्षणस्य अभावस्य यत्संपादकं परमार्थात्मदर्शनाविर्भूतस्वरूपं तदित्यर्थः ॥ ४२ ॥ तर्हि जीवन्मुक्तानां सवृत्तिके चित्ते सति कथमचित्तत्वं तत्राह—**सर्व**मिति । नहि दग्धपटाभासेन सपटत्वं वक्तुं शक्यमिति भावः ॥ ४३ ॥ विषयरसानामाध्यानप्रयुक्तो रागो रञ्जना । पटभस्मेव परिशिष्टमधिष्ठानं सत्त्वं तदुच्यत इत्यर्थः ॥ ४४ ॥ तर्हि जीवन्मुक्तः कथं व्यवहारमास्थित इति चेत्कृतकार्यकुलालचक्रभ्रमवदित्याह—**घने**ति ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ देहान्ते प्रारब्धक्षये । 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपत्स्ये' इति श्रुतेरिति भावः ॥ ४७ ॥ ननु वासनाबीजनाशेपि बीजान्तराच्चित्तोदयः किं न स्यात्तत्राह—**द्वे** इति ॥ ४८ ॥ चेतसो जन्मनि एते मिथो मिलिते कारणं नैकैकमित्यर्थः । यथा घटाकाशेन जलाङ्गीकरणे जलाशयो घटश्च मिलितौ कारणं नैकैकं तद्वत् ॥४९॥ घना वासना एकैव आयस्य बलात्कृत्य पुनर्जननकारिणी नेत्यर्थः । 'बीजं तस्यापि किं भवेदि'ति चतुर्थप्रश्नस्याप्युत्तरमनवस्थां परिहरन्नाह—**बीजाङ्कुरवदि**ति । एते प्राणस्पन्दनवासने तिलेषु तैलवत्परस्परान्तःस्थे तथा बीजाङ्कुरन्यायेन कालाकाङ्क्षिक्रमे परस्परस्य कारणे इति परेणान्वयः ॥ ५० ॥ एवं चित्तस्यापि तदुभयं प्रति इन्द्रियसुखदुःखादिकं च प्रति कारणतास्तीत्याह—**सर्व**मिति ॥ ५१ ॥ यथाक्रमं प्रथमं प्राणं तत इन्द्रियाणि ततस्तत्प्रयुक्तमानन्दमिति सर्वमित्यर्थः । एवं पूर्वोपभुक्तस्य विषयानन्दस्य तात्कालिकजीवनलक्षणस्य पवनस्पन्दस्य च वासनात्मनापि चित्तोत्पादकत्वमस्तीत्याह—**आनन्दपवना**विति । यदा आनन्दपवनावुभौ वासने संपन्ने तदा सार्धं मिलित्वा चित्तस्योत्पादिके इत्यन्वयः ॥ ५२ ॥ अतः परस्पराश्रयत्वं परस्परहेतुत्वं चानयोरुपपन्नमिति नानवस्थादोषप्रसक्तिरित्याशयेनोक्तमेव पुनराह—**आमोदे**त्यादि ॥ ५३ ॥ बीजाङ्कुरक्रमो जायते । उपपन्न इति यावत् । उभयोश्चित्तोत्पादकत्वप्रकारं दर्शयति—**वासने**ति ॥५४॥ स्पृष्टा लुप्ता हृद्गुणा रागादिवासना येन ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ अतएव 'एकस्मिंश्च तयोः क्षीणे' इति प्रागुक्तमुपपन्नमित्याह—**तयो**रिति । द्वयोस्तत्कार्यचित्तस्य च नाश इत्यर्थः । चित्तमेव वृक्षत्वेन वर्णयंस्तस्य वासनाक्षयादुन्मूलनमाह—**सुखे**त्यादिना । सुखदुःखाकुलं मननं मनस्तदेव स्पन्दो यस्य । शरीरमेव शारीरकम् ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ क्षयमानीता वासना ईदृशं चित्तवृक्षं क्षणेन प्रपातयतीति परेणान्वयः ॥५९॥ तदेव चित्तं वात्यारजःपुञ्जत्वेन रूपयंस्तस्य पवननिरोधादिव प्राणस्पन्दनिरोधात्प्रविलयं दर्शयति—**पाण्डुरीकृते**त्यादिना । पाण्डुरीकृतेत्यादिविशेषणानि श्लेषादिना उभयत्र योज्यानि । आशा दिशः उपचारा तृष्णावन्तश्च । स्थगितमाच्छादितमखिलदर्शनं पूर्णचिद्रूपं सर्वजननेत्रं च येन ॥ ६० ॥ अवकर उत्करः । स्तम्भप्रायं शरीरकं प्रसिद्धं वात्यासंस्थानं च यस्य ॥ ६१ ॥ स्फुरद्भिस्तनुतनुभिरल्पाल्पैर्वृत्तिभेदैर्वात्यापोतैश्च क्षुब्धम् । सर्वदिक्षु उत्प्लवनं प्रति सुखं अनायासदक्षम् । अन्तः

पवनस्पन्दरोधाच्च राम चित्तरजः क्षणात् ।
वासनाप्राणपवनस्पन्दयोरनयोर्द्वयोः ॥ ६३
संवेद्यं बीजमित्युक्तं स्फुरतस्तौ यतस्ततः ।
हृदि संवेद्यमाप्यैव प्राणस्पन्दोऽथ वासना ॥ ६४
उदेति तस्मात्संवेद्यं कथितं बीजमेतयोः ।
संवेद्यसंपरित्यागात्प्राणस्पन्दनवासने ॥ ६५
समूलं नश्यतः क्षिप्रं मूलच्छेदादिव द्रुमः ।
संविदं विद्धि संवेद्यं बीजं धीरतया विना ॥ ६६
न संभवति संवेद्यं तैलहीनस्तिलो यथा ।
न बहिर्नान्तरे किंचित्संवेद्यं विद्यते पृथक् ॥ ६७
संवित्स्फुरन्ती संकल्पात्संवेद्यं पश्यति स्वतः ।
स्वप्ने यथात्ममरणं तथा देशान्तरस्थितिः ॥ ६८
स्वचमत्कारयोगेन संवेद्यं संविदस्तथा ।
स्ववेदनं स्वसंकल्पात्संविदो यत्र वर्तते ॥ ६९
जगज्जालमतो भाति तदिदं रघुनन्दन ।
यथा बालस्य वेतालः स्वसंकल्पोद्भवाद्भवेत्[1] ॥ ७०
पुरुषत्वं यथा स्थाणोः संवेद्यं संविदस्तथा ।
यथा चन्द्रार्करश्मीनां दण्डता रेणुता तथा ॥ ७१
यथा नौस्थाचलस्पन्दः संवेद्यं संविदस्तथा ।
एतन्मिथ्या हि दुर्ज्ञानं सम्यग्ज्ञानाद्विलीयते ॥ ७२
रज्ज्वामिव भुजङ्गत्वं द्वीन्दुत्वं स्वीक्षितादिव ।
शुद्धैव संवित्त्रिजगत्संवेद्यं नान्यदस्त्यलम् ॥ ७३
इत्यन्तर्निश्चयो रूढः सम्यग्ज्ञानं विदुर्बुधाः ।
पूर्वं दृष्टमदृष्टं वा यदस्याः प्रतिभासते ॥ ७४
संविदस्तत्प्रयत्नेन मार्जनीयं विजानता ।
तदमार्जनमात्रं हि महासंसारसंगतम् ॥ ७५
तत्प्रमार्जनमात्रं तु मोक्ष इत्यनुभूयते ।
संवेदनमनन्ताय दुःखाय जननात्मने ॥ ७६
असंवित्तिरजाड्यस्था सुखायाजननात्मने ।
अजडो गलितानन्दस्त्यक्तसंवेदनो भव ।
असंवेद्यप्रबुद्धात्मा यस्तु स त्वं रघूद्वह ॥ ७७

श्रीराम उवाच ।

अजडश्चाप्यसंवित्तिः कीदृशो भवति प्रभो ।
असंवित्तौ च जाड्यं तत्कथं वा विनिवर्तते ॥ ७८

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

यः सर्वत्रानवस्थास्थो विश्रान्तास्थो न कुत्रचित् ।
जीवो न विन्दते किंचिदसंविदजडो हि सः ॥ ७९
संविद्वस्तुदृशालम्बः स यस्येह न विद्यते ।
सोऽसंविदजडः प्रोक्तः कुर्वन्कार्यशतान्यपि ॥ ८०
संवेद्येन हृदाकाशो मनागपि न लिप्यते ।
यस्यासावजडा संविज्जीवन्मुक्तश्च कथ्यते ॥ ८१
यदा न भाव्यते किंचिन्निर्वासनतयात्मनि ।
बालमूकादिविज्ञानमिव च स्थीयते स्थिरम् ॥ ८२

स्थितं महालोकं ब्रह्म सौरालोकं च अपश्यत् द्रष्टुमक्षमम् । ईदृशं चित्तवात्यारजः पवनस्पन्दरोधात् क्षणात्प्रविलीयत इत्यन्वयः ॥ ६२ ॥ बीजान्तरमप्याह—**वासने**ति ॥ ६३ ॥ संवेद्यं प्रियाप्रियं शब्दादि । आप्य स्मृत्वा ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ संविदभेदभावनमेव संवेद्यपरित्याग इत्याह—**संविद**मिति । तदेवोपपादयति—**बीज**मित्यादिना । संविदेव स्वीयां धीरतां परित्यज्य संवेद्यमिव संपन्नं सत् चित्तबीजम् ॥ ६६ ॥ नहि संविदं विना संवेद्यं संभवति । प्रसिध्यतीत्यर्थः ॥ ६७ ॥ चार्थे तथाशब्दः । यथा स्वप्ने आत्मनो मरणं देशान्तरस्थितिश्च स्वचमत्कारयोगेनैव । जाग्रत्संवेद्यमपि संविदस्तथेत्युत्तरत्रान्वयः ॥ ६८ ॥ यत्र यस्यां विवेकदशायां स्वतत्त्ववेदनं वर्तते तत् स्वसंवेदनमपि स्वसंकल्पादिजन्यं तथा स्वप्नवदेव । नह्यद्वये स्वसंवेदनं विवेकविचारादयो वा परमार्थतः संभवन्तीति ॥ ६९ ॥ स्वसंकल्पोद्भवाद्भ्रमात् ॥ ७० ॥ चन्द्रार्करश्मीनां वातायनप्रविष्टानां दण्डाकारता तदन्तरे भ्रमत्रसरेण्वाकारता च भवेत्तथा ॥ ७१ ॥ दुर्ज्ञानं भ्रान्तिज्ञानम् । विलीयते बाध्यते ॥ ७२ ॥ स्वीक्षितान्निर्दोषदर्शनादिव । सम्यग्ज्ञानं तर्हि कीदृशं तदाह—**शुद्धैवे**ति ॥ ७३ ॥ तेन संमार्जनीयं यत्तद्दर्शयति—**पूर्व**मिति ॥ ७४ ॥ महता संसारेण संगतं संबन्ध आत्मनः ॥ ७५ ॥ संवेदनं वेद्यदर्शनम् । जननात्मने जन्मादिरूपाय दुःखाय ॥ ७६ ॥ असंवित्तिर्वेद्यादर्शनं अजाड्ये चिदेकरसस्वभावे प्रतिष्ठिता अजननात्मने नित्यात्मस्वरूपाय यतो भवति अतस्त्वमपि त्यक्तसंवेदनः सन् अजडः गलित एकरसीभूतः पूर्णानन्दो भवेत्यर्थः । यः असंवेद्योऽपि स्वतः प्रबुद्ध आत्मा स एव त्वं भवसि नान्यः ॥ ७७ ॥ जाड्यत्यागे संवेदनपरिशेषः संवेदनत्यागे जाड्यपरिशेषो वा अवश्यंभावीत्यजडः असंवित्तिश्चेति विरुद्धस्वभाव एकः कथं भवतीति प्रश्नः । विरोधमेव स्फुटीकृत्य दर्शयति—**असंवित्ता**विति ॥ ७८ ॥ सं सत्यतया बाह्यार्थवेदनं संविदिति व्युत्पत्तेर्बाधितार्थाभासैर्व्यवहाराभासं दर्शयन्नपि जीवन्मुक्तजीवः सर्वत्र वर्तमानविषये अनवस्थितास्थः कुत्रचित् अतीतानागतविषये च वासनाक्षयान्न विश्रान्तास्थ इति न किंचिद्वेद्यं विन्दत इति तदंशे काष्ठलोष्टवदसंविदित्युच्यते । स्वतस्तु स्वप्रकाशचिदेकरसपूर्णत्वादजडश्चेत्यर्थः ॥ ७९ ॥ संविच्छब्दस्य उक्तां व्युत्पत्तिं दर्शयन्नुक्तमेव समर्थयति—**संविदि**ति । वस्तुदृशा सत्यत्वबुद्ध्या चितो बाह्यार्थालम्बनमेव संविदित्युच्यत इत्यर्थः । एतेन सर्वत्रानवस्थास्थ इति पदस्य तात्पर्यमुद्घाटितम् ॥ ८० ॥ 'विश्रान्तास्थो न कुत्रचि'दित्यस्याप्यतीतविषये तात्पर्यमुद्घाटयंस्तदेवाह—**संवेद्ये**नेति । हृदाकाशो बुद्धिः ॥ ८१ ॥ अनागतविषयेऽपि तस्य

१ ससङ्कल्पोद्भवात् इति पाठः

तदा जाड्यविनिर्मुक्तमच्छवेदनमाततम् ।
आश्रितं भवति प्राज्ञो यस्माद्भूयो न लिप्यते ॥ ८३

समस्तवासनात्यागी निर्विकल्पसमाधितः ।
नीलत्वमिव खात्स्फार आनन्दः संप्रवर्तते ॥ ८४

योगिनस्तत्र तिष्ठन्ति संवेदनमसंविदः ।
तन्मयत्वादनाद्यन्तं तदप्यन्तर्विलीयते ॥ ८५

गच्छंस्तिष्ठन्स्पृशञ्जिघ्रन्नपि तेन स उच्यते ।
अजडो गलितानन्दस्त्यक्तसंवेदनः सुखी ॥ ८६

एतां दृष्टिमवष्टभ्य कष्टया यत्नचेष्टया ।
तर दुःखाम्बुधेः पारमपारगुणसागर ॥ ८७

यथा बीजाद्बृहद्वृक्षो व्योम व्याप्नोति कालतः ।
तथैवेदं स्वसंकल्पात्संवेद्यमसदुत्थितम् ॥ ८८

यदा संकल्प्य संकल्प्य संवित्स्वं विन्दते वपुः ।
तदास्य जन्मजालस्य सैव गच्छति बीजताम् ॥ ८९

जनयित्वात्मनात्मानं मोहयित्वा पुनःपुनः ।
स्वयं मोक्षं नयत्यन्तः संवित्स्वं विद्धि राघव ॥ ९०

यदेव भावयत्येषा तदेव भवति क्षणात् ।
न भवद्भूमिकामुक्ता समायाति चिराद्वपुः ॥ ९१

देवो नासौ सुरो रक्षो यक्षः किं किन्नरो जनः ।
आत्मैवाद्यविलासिन्या जगन्नाट्यं प्रनृत्यति ॥ ९२

बद्ध्वात्मानं रुदित्वा च कोशकारकृमिर्यथा ।
चिरात्केवलतामेति स्वयं संवित्स्वभावतः ॥ ९३

जगज्जलधिजालानां संविज्जलमलं गता ।
एषैवापूर्वदिक्कक्षं स्फुरत्यद्र्यादितां गता ॥ ९४

द्यौः क्ष्मा वायुराकाशं पर्वताः सरितो दिशः ।
इत्यस्या वीचयः प्रोक्ताः संवित्सलिलसंततेः ॥ ९५

संविन्मात्रं जगत्सर्वं द्वितीया नास्ति कल्पना ।
इत्येव सम्यग्ज्ञानेन संविद्गच्छति नान्यताम् ॥ ९६

यदा न विन्दते किंचित्स्पन्दते न न वेपते ।
स्वात्मन्येव स्थितिं याति संविन्नो लिप्यते तदा ॥ ९७

अथास्याः संविदो राम सन्मात्रं बीजमुच्यते ।
संविन्मात्रादुदेत्येषा प्राकाश्यमिव तेजसः ॥ ९८

द्वे रूपे तत्र सत्ताया एकं नानाकृति स्थितम् ।
द्वितीयमेकरूपं तु विभागोऽयं तयोः शृणु ॥ ९९

घटता पटता चैव त्वत्ता मत्तेति कथ्यते ।
सत्तारूपविभागेन यत्तन्नानाकृति स्थितम् ॥ १००

विभागं तु परित्यज्य सत्तैकात्मतया ततम् ।
सामान्येनैव सत्ताया रूपमेकमुदाहृतम् ॥ १०१

विशेषं संपरित्यज्य सन्मात्रं यदलेपकम् ।
एकरूपं महारूपं सत्तायास्तत्पदं विदुः ॥ १०२

रूपं नानाकृतित्वेन सत्ताया न कदाचन ।
असंवेद्यं संभवति तस्मादेतदवस्तुकम् ॥ १०३

एकरूपं तु यद्रूपं सत्ताया विमलात्मकम् ।
न कदाचन तद्याति नाशं नापि च विस्मृतिम् ॥ १०४

तमुद्घाटयति—**यदेति** द्वाभ्याम् ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ शङ्कां समाधाय प्रकृतं समर्थयन्नाह—**समस्तेति** ॥ ८४ ॥ नन्वन्याकारसंवेदनाभावेपि ब्रह्माकारवृत्तिरूपं संवेदनं समाधावपि दुर्वारमिति कथमसंवित्त्वं तत्राह—**तन्मयत्वादिति** । अनाद्यन्तमपरिच्छिन्नब्रह्माकारं तत्संवेदनमपि स्वेद्धेन ब्रह्मज्योतिषा बाध्यमानं तदन्तरेव विलीयत इत्यर्थः ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ कष्टया प्राणायामादिश्रमसाध्यया ॥ ८७ ॥ चिदात्मा स्वात्मनः स्वयमेव मिथ्याभूतं बन्धं मोक्षं कल्पयतीत्याह—**यथेत्यादिना** ॥ ८८ ॥ कदा कथमुत्थितं तदाह—**यदेति** । संकल्प्य संकल्प्य पुनःपुनः संकल्पं कृत्वा स्वं सांकल्पिकं वपुः स्वरूपं यदा विन्दते तदा ॥ ८९ ॥ अन्तः हृदिस्थं आत्मतत्त्वं वेत्तीति वित् पश्यत्सत् स्वयं स्वं मोक्षं नयति। हीति विद्वदनुभवप्रसिद्धौ ॥ ९० ॥ तर्हि इदानीमेव सर्वेषां संवित् स्वात्मभावनया स्वस्वरूपं स्वैरं कुतो नायाति तत्राह—**नेति** । भवन्तीति भवन्तो रागादयस्तद्भूमिकाभ्यः अमुक्ता सती चिरादपि स्वं वपुर्नायाति ॥ ९१ ॥ अतएवास्य देवगन्धर्वादयः कल्पितवेषा न वास्तवा इत्याह—**देव** इति। आद्यया आदिसिद्धया विलासिन्या स्वमायया ॥९२॥ यथा मायावी नटः आत्मानं बध्नन्निव मोचयन्निव दर्शयति तद्वदित्याह—**बद्ध्वेति** ॥९३॥ अलं पर्याप्तिं गता संविदेव जगज्जलधिजालानां जलम् । अपूर्वं दिक्कक्षं दिङ्मण्डलमप्येषैव अद्र्यादितां पर्वतादिभावमेषैव गता ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ नान्यतामनन्यतामद्वयतामित्यर्थः ॥ ९६ ॥ कदास्याः सम्यग्ज्ञानं भवति तत्राह—**यदेति** । किंचिच्चलनं स्पन्दः, सम्यक्कम्पनं वेपनमिति भेदः ॥ ९७ ॥ एवं परिशोध्य परिशेषिता संविदन्तःकरणप्रतिबिम्बसंविदेवेति श्रोतॄणां भ्रान्तिं वारयन्नग्निविस्फुलिङ्गन्यायेन तद्बीजभूतां सन्मात्ररूपां ब्रह्मसंविदं दर्शयति—**अथेति** । एषा प्रतिबिम्बसंवित् बिम्बभूतात्संविन्मात्ररूपाद्ब्रह्मणः सकाशादुदेति । यथा सूर्यादितेजसः सकाशात्प्रकाश एव प्राकाश्यं प्रभा उदेति तद्वत् ॥९८॥ सन्मात्रमित्युक्ते अर्थक्रियासामर्थ्यलक्षणं घटपटादिनिष्ठं व्यावहारिकसत्त्वमेव तद्बीजं दर्शितमिति भ्रान्तिर्मा भूदिति तद्विलक्षणं दर्शयितुं सत्ताद्वैविध्यमाह—**द्वे रूपे** इत्यादिना ॥ ९९ ॥ घटत्वपटत्वादयस्त्वत्तामत्ताद्युपाधयश्चार्थक्रियाभेदेषु स्वरूपयोग्यतालक्षणा व्यावहारिकसत्ताविशेषा एवेत्याशयः ॥ १०० ॥ सामान्येन सर्वजगदधिष्ठानतालक्षणेन साधारणस्वभावेनैव ॥१०१॥ पदं वस्तुतत्त्वम् ॥ १०२ ॥ व्यावहारिकसत्त्वं तु न वास्तवमित्याह—**रूपमिति** । यतस्तद्घटत्वादिरूपं कपालचूर्णधूल्याद्यवस्थास्वसंवेद्यं नानुवर्तमानतया दृश्यते अतः सत्यं न संभवतीत्यर्थः ॥१०३॥ सर्वावस्थानुगतं तु सद्रूपं न तथेत्याह—**एकरूपमिति** । नापि च विस्मृतिमित्यनेन तस्य सदा स्फुरद्रूपतया नित्यचिदेकरसता दर्शिता

कालसत्ता कलासत्ता वस्तुसत्तेयमित्यपि ।
विभागकलनां त्यक्त्वा सन्मात्रैकपरो भव ॥ १०५
कालसत्ता खसत्ता च प्रोन्मुक्तकलना सती ।
यद्यप्युत्तमसद्रूपा तथाप्येषा न वास्तवी ॥ १०६
विभागकलना यत्र विभिन्नपददायिनी ।
नानाताकारणं दृष्टा तत्कथं पावनं भवेत् ॥ १०७
सत्तासामान्यमेवैकं भावयत्सकलं वपुः ।
परिपूर्णपरानन्दी तिष्ठाभरितदिग्भरः ॥ १०८
सत्ता सामान्यमात्रस्य या कोटिः कोविदेश्वर ।
सैवास्य बीजतां याता तत एव प्रवर्तते ॥ १०९
सत्तासामान्यपर्यन्ते यत्तत्कलनयोज्झितम् ।
पदमाद्यमनाद्यन्तं तस्य बीजं न विद्यते ॥ ११०
सत्ता लयं याति यत्र निर्विकारं च तिष्ठति ।
भूयो नावर्तते दुःखे तत्र लब्धपदः पुमान् ॥ १११
तद्धेतुः सर्वहेतूनां तस्य हेतुर्न विद्यते ।
संसारः सर्वसाराणां तस्मात्सारं न विद्यते ॥ ११२
तस्मिंश्चिद्दर्पणे स्फारे समस्ता वस्तुदृष्टयः ।
इमास्ताः प्रतिबिम्बन्ति सरसीव तटद्रुमाः ॥ ११३
सर्वे भावा इमे तत्र स्वदन्ते स्वादुवारिधेः[१] ।
षड्रसा इव जिह्वायाः प्रकटत्वं प्रयान्ति च ॥ ११४
तस्मादच्छतरस्यापि चिदाकाशस्य वै पदम् ।
सर्वेषां स्वादुजातीनामलमास्वादनं च तत् ॥ ११५
जायते वर्तते चैव वर्धते स्पृश्यतेऽथ वा ।
तिष्ठन्ति च गलन्तीह तत्राङ्ग जगतां गणाः ॥ ११६
तत्तद्गुरु गरिष्ठानां तत्तल्लघु लघीयसाम् ।
तत्तत्स्थूलं स्थविष्ठानामणीयस्तदणीयसाम् ॥ ११७
दवीयसां दविष्ठं तदन्तिकानां तदन्तिकम् ।
कनीयसां कनीयस्तत्तज्ज्येष्ठं ज्यायसामपि ॥ ११८
तेजसामपि तत्तेजस्तमसामपि तत्तमः ।
वस्तूनामपि तद्वस्तु दिशामप्यङ्ग दिक्परा ॥ ११९
तन्न किंचिच्च किंचिच्च तत्तदस्तीव नास्ति च ।
तत्तद्दृश्यमदृश्यं च तत्तदस्मि न चास्मि च ॥ १२०
राम सर्वप्रयत्नेन तस्मिन्परमपावने ।
पदे स्थितिमुपायासि यथा कुरु तथानघ ॥ १२१
तदमलमजरं तदात्मतत्त्वं
तदवगतावुपशान्तिमेति चेतः ।
अवगतविततैकतत्स्वरूपो
भवभयमुक्तपदोऽसि तच्चिराय ॥ १२२

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे संसृतिबीजविचारयोगोपदेशो नामैकनवतितमः सर्गः ९१

॥ १०४ ॥ अतीतानागतेष्वस्तीति व्यवहारादर्शनाद्वर्तमानकाल एव सर्ववस्तूनां सत्तेति केचित् । अवयवानामेव पुञ्जीभूयावयव्याकारेण स्फुरणात्कला अवयवा एव परमाणुरूपा जगत्सत्तेत्यपरे । अवयविष्वप्यनुगता सत्ता जातिरन्यास्तीत्यपरे । एवमन्येऽप्यन्यथान्यथा स्वस्वबुद्ध्यनुसारेण कल्पयन्ति तत्कल्पितां विभागकलनामित्यर्थः ॥ १०५ ॥ यद्यपि सर्वं जगदिव कालादिसत्ताप्यध्यस्तभेदकलनात्यागे सन्मात्रपरिशेषादुत्तमसत्त्वैव तथापि विभक्तरूपेण बाधार्हत्वाच्च वास्तवीत्यर्थः ॥१०६॥१०७॥ आ समन्ताद्भरिताः पूरिता दिग्भरा दिशस्तदाधेयसर्वपदार्थाश्च येन सत्तासामान्यरूपेण तथाविधः सन् ॥ १०८ ॥ सामान्यमात्रस्य कोटिः परमावधिभूता या सत्ता सैव अस्य जगतः प्रतिबिम्बचितश्च बीजतां याता ॥ १०९ ॥ सत्तासामान्यस्य सर्वसत्तानां पर्यन्ते परावधौ ॥ ११० ॥ सत्ता सद्धर्मतापि यत्र धर्मधर्मिविभागविलयाल्लयं याति तत्र लब्धपदो यो भवति स एव पुरुषार्थसाधनसमर्थत्वात्पुमान् । अन्यस्तु स्त्रीप्राय इति भावः ॥ १११ ॥ तदेव परमपुरुषार्थतां दर्शयितुं प्रशंसति—तदित्यादिना ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ तत्र तस्मिन्प्रत्यग्रूपे अध्यस्तत्वात्स्वदन्ते इन्द्रियप्रीतिं जनयन्ति । स्वादुवारिधेरानन्दसमुद्रात्तस्मादेव । प्रकटत्वं सत्तां स्फूर्तिं च ॥११४॥ यस्मादस्वादुभूता अपि विषयास्तद्योगात्स्वदन्ते तस्मात्कारणात्तच्चिदाकाशस्य पदं स्वरूपं सर्वेषां स्वादुजातीनामानन्दानां प्रियाणां च मध्ये अलमत्यन्तमास्वादनमानन्दरूपं प्रियतमं चेत्यर्थः ॥ ११५ ॥ तस्मिन्नेव 'आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । आनन्देन जातानि जीवन्ति । आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्ती'ति श्रुत्युक्तजगज्जन्मादिकारणत्वलक्षणसमन्वयं दर्शयति—**जायते** इति । वर्तते अस्ति स्पृश्यते विपरिणामेन । तिष्ठन्त्यपक्षयोन्मुखाः । श्रुतौ जन्मादित्रयग्रहणं षड्भावविकारोपलक्षणमित्याशयः ॥ ११६ ॥ गुरुलघ्वादिवैचित्र्यस्यापि तदेव निर्वाहकमित्याशयेनाह—**तत्तदि**ति । द्वितीयास्तच्छब्दाः प्रसिद्धिपराः ॥११७॥ दवीयसां दूरतराणां दविष्ठं दूरतमम् । दूरशब्दादिष्ठेयसुनोः 'स्थूलदूर–' इत्यादिना यणादिपरलोपः पूर्वस्य गुणश्च । एवं युवाल्पयोः कन् प्रशस्यवृद्धयोर्ज्यादेशः ॥ ११८ ॥ ११९ ॥ न किंचिल्लोकप्रसिद्धम् । किंचिदल्पतरमपि प्रसिद्धं तदेव । अस्तीव भावात्मकम् । नास्त्यभावात्मकम् । अस्मि प्रत्यक्तया । न चास्मि अहंतया । द्वितीयश्चकारो मम न ममेति चानुक्तसमुच्चयार्थः ॥ १२० ॥ यथा उपायासि । वर्तमानसामीप्ये भविष्यति लट् । तथा कुरु ॥ १२१ ॥ आत्मनस्तत्त्वं पारमार्थिकरूपं तदेव । तस्य अवगतौ साक्षादनुभवे सति च तत उपशान्तिं बाधमेति । अतस्त्वं यदा अवगतविततैकतत्स्वरूपो भवसि तत्तदैव चिराय अपुनरावृत्तये भवभयमुक्तपरमपदस्वरूप एवासीत्यर्थः ॥१२२॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे संसृतिबीजविचारयोगोपदेशो नामैकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥

[१] अत्र स्वादुवारिधेः इति टीकाकृदभिमतः पाठः स एव समीचीनः,

द्विनवतितमः सर्गः ९२

श्रीराम उवाच ।

एतानि तानि प्रोक्तानि त्वया बीजानि मानद ।
कतमस्य प्रयोगेण शीघ्रं तत्प्राप्यते पदम् ॥ १

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

एतेषां दुःखबीजानां प्रोक्तं यद्यन्मयोत्तरम् ।
तस्य तस्य प्रयोगेण शीघ्रमासाद्यते पदम् ॥ २
सत्तासामान्यकोटिस्थे द्रागित्येव पदे यदि ।
पौरुषेण प्रयत्नेन बलात्संत्यज्य वासनाम् ॥ ३
स्थितिं बध्नासि तत्त्वज्ञ क्षणमप्यक्षयात्मिकाम् ।
क्षणेऽस्मिन्नेव तत्साधु पदमासादयस्यलम् ॥ ४
सत्तासामान्यरूपे वा करोषि स्थितिमङ्ग चेत् ।
तत्किंचिदधिकेनेह यत्नेनाप्नोषि तत्पदम् ॥ ५
संवित्तत्त्वे कृतध्यानो यदि तिष्ठसि चानघ ।
तद्यत्नेनाधिकेनोच्चैरासादयसि तत्पदम् ॥ ६
संवेद्ये केवले ध्यानं न संभवति राघव ।
सर्वत्र संभवादस्याः संवित्तेरेव सर्वदा ॥ ७
यच्चिन्तयसि यद्यासि यत्तिष्ठसि करोषि च ।
तत्र तत्र स्थिता संवित्संविदेव तदेव सा ॥ ८
वासनासंपरित्यागे यदि यत्नं करोषि च ।
तत्ते शिथिलतां यान्ति सर्वाधिव्याधयः क्षणात् ॥ ९
[1]पूर्वेभ्यस्तु प्रयत्नेभ्यो विषमोऽयं हि संस्मृतः ।
दुःसाध्यो वासनात्यागः सुमेरून्मूलनादपि ॥ १०
यावद्विलीनं न मनो न तावद्वासनाक्षयः ।
न क्षीणा वासना यावच्चित्तं तावन्न शाम्यति ॥ ११
यावन्न तत्त्वविज्ञानं तावच्चित्तशमः कुतः ।
यावन्न चित्तोपशमो न तावत्तत्त्ववेदनम् ॥ १२
यावन्न वासनानाशस्तावत्तत्त्वागमः कुतः ।
यावन्न तत्त्वसंप्राप्तिर्न तावद्वासनाक्षयः ॥ १३
तत्त्वज्ञानं मनोनाशो वासनाक्षय एव च ।
मिथः कारणतां गत्वा दुःसाध्यानि स्थितान्यतः ॥ १४
तस्माद्राघव यत्नेन पौरुषेण विवेकिना ।
भोगेच्छां दूरतस्त्यक्त्वा त्रयमेतत्समाश्रयेत् ॥ १५
[2]सर्वथा ते समं यावन्न स्वभ्यस्ता मुहुर्मुहुः ।
तावन्न पदसंप्राप्तिर्भवत्यपि समाशतैः ॥ १६
वासनाक्षयविज्ञानमनोनाशा महामते ।
समकालं चिराभ्यस्ता भवन्ति फलदा मुने ॥ १७
एकैकशो निषेव्यन्ते यद्येते चिरमप्यलम् ।
तन्न सिद्धिं प्रयच्छन्ति मन्त्राः संकीलिता इव ॥ १८
चिरकालोपरचिता अप्येते सुधियापि च ।
एकशः परमभ्येतुं न शक्ताः सैनिका इव ॥ १९
सममुद्योगमानीताः सन्त एते हि धीमता ।
संसाराङ्घ्रिं निकृन्तन्ति जलान्यद्रितटानिव ॥ २०
वासनाक्षयविज्ञानमनोनाशाः प्रयत्नतः ।
समं सेव्यास्तव चिरं तेन तात न लिप्यसे ॥ २१

इहोक्तस्थितिभेदेषु यत्नगौरवलाघवम् ।
वासनादिक्षयज्ञानसहाभ्यास उदीर्यते ॥ १ ॥

एतानि तानि पूर्वोक्तानि संसृतिव्रततेर्देहादीनि बीजानि त्वयोक्तानि तेषां कतमस्योपायस्य प्रयोगेण निवृत्त्या परमं पदं प्राप्यत इत्यर्थः । अथवा एतानि संनिहितानि 'अथास्याः संविदो राम सन्मात्रं बीजमुच्यते' इत्यादिना यानि भूमिकाभेदरूपाणि मोक्षबीजानि त्वयोक्तानि तेषु कतमस्य प्रयोगेण आश्रयणेन ॥ १ ॥ तत्र प्रथमव्याख्यानुसारेणोत्तरमाह—**एतेषामिति** ॥ २ ॥ द्वितीयानुसारेणाप्याह—**सत्ते**त्यादिना । सत्तासामान्यं शोधिततत्पदार्थस्तस्य कोटिः पराकाष्ठा तत्स्थे चिद्रूपशोधितत्वंपदार्थैक्येनाखण्डैकरसे पदे स्थितिं निश्चलतां चित्तस्य बध्नासि चेदिति परेणान्वयः ॥ ३ ॥ किं भावनयैव नेत्याह—**तत्त्वज्ञे**ति । तत्त्वतः साक्षात्कृत्येति यावत् ॥ ४ ॥ तत्राशक्तावप्याह—**सत्ते**ति । शोधिते जगत्कारणतत्त्वे इत्यर्थः । **किंचिदि**ति । अखण्डैक्यबोधे यत्नापेक्षणादिति भावः ॥ ५ ॥ संवित्तत्त्वे शोधितत्वंपदार्थे । समानं पूर्वेण ॥ ६ ॥ ननु शोधनेन संविदंशस्य ज्ञाने संवेद्यांशस्यैव ध्यानमप्युपायः किं न स्यादिति चेदशक्यत्वादित्याह—**संवेद्ये** इति । संवेद्येभ्यः पुरः स्फुरन्त्याः संविदः पिधातुमशक्यत्वात्तत्पिधाने संवेद्यस्फूर्तेरेवाभावेन तद्ध्यानायोगाच्चेति भावः ॥ ७ ॥ चिन्तनचिन्तनीयादीनां संविदधीनसिद्धिकत्वं दर्शयति—**यदि**ति । यच्चिन्तयसि तत्संविदेव । या चिन्ता सापि संविदेव । संवित्तत्त्वकत्वात्सर्वस्येत्यर्थः ॥ ८ ॥ उपायान्तरमाह—**वासने**ति । चकारान्मनोनाशे च । तत्तर्हि ॥ ९ ॥ किमसौ पूर्वोक्तेभ्यः सुगमो नेत्याह—**पूर्वोक्तेभ्य** इति ॥ १० ॥ असुकरत्वमुपपादयितुं परस्पराधीनतामाह—**यावदि**ति ॥ ११ ॥ एवं तत्त्वज्ञानेनापि सह परस्पराश्रयता अनयोरस्तीत्याह—**यावदि**ति ॥ १२ ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥ कस्तर्हि तत्सिद्धावुपाय इति चेद्वैराग्यपूर्वकं सहैव त्रयाणामभ्यास इत्याह—**तस्मादि**ति ॥ १५ ॥ समं युगपत् । समाशतैर्वर्षशतैः ॥ १६ ॥ १७ ॥ संकीलिता मूर्च्छामरणादिमन्त्रशास्त्रोक्तदोषैः प्रतिबद्धाः ॥ १८ ॥ उपरचिताः सेवादिना वशीकृत्य स्वकार्ये उद्योजिताः । परं शत्रुं परमात्मानं च अभिमुखतया एतुं गन्तुम् । सैनिकाः सेनाभटा इव ॥ १९ ॥ जलानि पूरात्मना मिलितानि ॥ २० ॥ न लिप्यसे अलेपके

१ पूर्वोक्तेभ्यः प्रयत्नेभ्यो इति टीकाकृत्संमतः पाठः.

२ सर्वं एते इति पाठः.

त्रिभिरेतैश्चिराभ्यस्तैर्हृदयग्रन्थयो दृढाः ।
निःशेषमेव त्रुट्यन्ति बिसच्छेदाद्गुणा इव ॥ २२
जन्मान्तरशताभ्यस्ता राम संसारसंस्थितिः ।
सा चिराभ्यासयोगेन विना न क्षीयते क्वचित् ॥ २३
गच्छन्शृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रंस्तिष्ठञ्जाग्रत्स्वपंस्तथा ।
श्रेयसे परमायास्य त्रयस्याभ्यासवान्भव ॥ २४
वासनासंपरित्यागसमं प्राणनिरोधनम् ।
विदुस्तत्त्वविदस्तस्मात्तदप्येवं समाहरेत् ॥ २५
वासनासंपरित्यागाच्चित्तं गच्छत्यचित्तताम् ।
प्राणस्पन्दनिरोधाच्च यथेच्छसि तथा कुरु ॥ २६
प्राणायामचिराभ्यासैर्युक्त्या च गुरुदत्तया ।
आसनाशनयोगेन प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥ २७
यथाभूतार्थदर्शित्वाद्वासना न प्रवर्तते ।
आदावन्ते च वस्तूनामविसंवादि यत्स्थितम् ॥ २८
रूपं तद्दर्शनं ज्ञानं क्षीयते तेन वासना ।
निःसङ्गव्यवहारित्वाद्भवभावनवर्जनात् ॥ २९
शरीरनाशदर्शित्वाद्वासना न प्रवर्तते ।
वासनाविभवे नष्टे न चित्तं संप्रवर्तते ॥ ३०
संशान्ते पवनस्पन्दे यथा पांसुर्नभस्तले ।
यः प्राणपवनस्पन्दश्चित्तस्पन्दः स एव हि ॥ ३१
तस्माज्जगति जायन्ते पांसवोऽवकरादिव ।
प्राणस्पन्दजये यत्नः कर्तव्यो धीमतोच्चकैः ॥ ३२
उपविश्योपविश्यैकचित्तकेन मुहुर्मुहुः ।
अथवैनं क्रमं त्यक्त्वा चित्ताक्रमणमेव चेत् ॥ ३३
रोचते तत्तदाप्नोषि कालेन बहुना पदम् ।
न शक्यते मनो जेतुं विना युक्तिमनिन्दिताम् ॥ ३४
अङ्कुशेन विना मत्तं यथा दुष्टं मतङ्गजम् ।
अध्यात्मविद्याधिगमः साधुसङ्गम एव च ॥ ३५
वासनासंपरित्यागः प्राणस्पन्दनिरोधनम् ।
एतास्ता युक्तयः पुष्टाः सन्ति चित्तजये किल ॥ ३६
याभिस्तज्जीयते क्षिप्रं धाराभिरिव भूरजः ।
सतीषु युक्तिष्वेतासु हठान्नियमयन्ति ये ॥ ३७
चेतस्ते दीपमुत्सृज्य विनिघ्नन्ति तमोऽञ्जनैः ।
विमूढाः कर्तुमुद्युक्ता ये हठाच्चेतसो जयम् ॥ ३८
ते निबध्नन्ति नागेन्द्रमुन्मत्तं बिसतन्तुभिः ।
चित्तं चित्तस्य वाऽदूरं संस्थितं स्वशरीरकम् ॥ ३९
साधयन्ति समुत्सृज्य युक्तिं ये तान्हठान्विदुः ।
भयाद्भयमुपायान्ति क्लेशात्क्लेशं व्रजन्ति ते ॥ ४०
निर्धृतिं नाधिगच्छन्ति दुर्भगा इव जन्तवः ।
भ्रमन्ति गिरिकूटेषु फलपल्लवभोजनाः ॥ ४१
मुग्धमुग्धधियो भीता वराका हरिणा इव ।
मतिरालूनशीर्णाङ्गी तदीया पेलवाङ्गिका ॥ ४२
न क्वचिद्याति विश्वासं मृगी ग्रामगता यथा ।
कल्लोलकलितं चेतस्तेषां जल इवाऽहिते ॥ ४३
प्रोह्यते प्रपतद्दूरं तृणं गिरिनदीष्विव ।
कालं यज्ञतपोदानतीर्थदेवार्चनभ्रमैः ॥ ४४
चिरमाधिशतोपेताः क्षपयन्ति मृगा इव ।
आत्मतत्त्वं विधिवशात्कदाचित्केचिदेव ते ॥ ४५

स्वभावे स्थास्यसि ॥ २१ ॥ हृदयग्रन्थयः अन्तःकरणतद्धर्मतादात्म्यसंसर्गाध्यासाः त्रुट्यन्ति च्छिद्यन्ते । गुणास्तन्तव इव ॥ २२ ॥ ननु त्रयाणामपि चिराभ्यासः किमर्थं तत्राह—**जन्मान्तरे**ति । शतशब्द आनन्त्ये । संसारसन्ततिर्द्वैतवासना ॥ २३ ॥ २४ ॥ त्रिभिः सह चतुर्थः प्राणायामोऽप्यभ्यसनीय इत्याह—**वासने**ति । समाहरेदभ्यसेत् ॥२५॥२६॥ योगाभ्यासकुशलगुरूपदिष्टयुक्त्या स्वस्तिकाद्यासनजयेन हितमितमेध्याशनैर्यमनियमादियोगेन चेत्यर्थः ॥ २७ ॥ सर्ववस्तूनामादावन्ते चकारान्मध्ये च अविसंवादि अविप्रलम्भि यत्सन्मात्ररूपं स्थितं स एव यथाभूतार्थस्तद्दर्शित्वादित्यर्थः ॥ २८ ॥ निःसङ्गं बहिर्मुखजनसङ्गरहितं निःसंकल्पं च यथा प्राप्तव्यवहारशीलत्वात् । भवभावनानि सांसारिकमनोरथास्तेषां वर्जनात् ॥२९॥ वासनालक्षणे विभवे धनसंचये नष्टे सति लज्जयेव न प्रवर्तते ॥ ३० ॥ पांसोरिव चित्तस्यापि पवनाधीनस्पन्दत्वादिति भावः ॥ ३१ ॥ अवकरात्पांसुराशेरिव ॥ ३२ ॥ हठयोगाभ्यासाशक्तौ राजयोगोऽभ्यसनीय इत्याह—**अथवे**ति ॥ ३३ ॥ बहु**ने**ति । दुर्दान्तस्य चित्तस्याल्पकालाभ्यासेन वशीकर्तुमशक्यत्वादिति भावः । युक्तिं अध्यात्मविद्यासाधुसंगसहितं दर्शितं द्विविधं योगं विना ॥३४॥ तदेवाह—**अध्यात्मे**ति ॥३५॥३६॥ यद्यपि प्राणसंरोधनं दुर्दान्तदमनोपायत्वाद्धठ एव तथापि सच्छास्त्रगुरूपदिष्टमार्गरहितोऽन्ये चोपवेशनशयनकायशोषणमन्त्रयन्त्रश्मशानसाधनादिसाहसरूपा हठा अत्र निवार्यन्त इति बोध्यम् ॥३७॥३८॥ उक्तलक्षणां चतुर्विधां युक्तिं समुत्सृज्य उपायान्तरेण चित्तं चित्तसन्निहितं शरीरं ये साधयन्ति स्थिरीकर्तुं यतन्ते तान्पुरुषान् हठान् वृथाश्रमान्विदुः सांप्रदायिका इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ किंच तेषां सच्छास्त्रमार्गविभ्रंशादनर्थपरम्परैव फलति न चित्तादिजय इत्याह—**भया**दिति ॥४०॥ निर्धृतिं सम्यग्धैर्यविश्रान्तिम् । दुर्भगाः पापिनो जन्तव इव ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ आऽहिते भयस्थाने । अहिते इति वा च्छेदः ॥ ४३ ॥ प्रोह्यते रागादिना बलान्नीयते दूरम् । प्रपतद्विषयानुपातिस्वभावम् । निश्चितमोक्षफलकधर्ममेघाख्यसमाध्यभ्यासं विहाय बहुक्लेशाल्पफलकसंदिग्धमोक्षफलकयज्ञदानाद्यनुष्ठानमपि क्लेशमात्रमिति

दुःखदोषशतादग्धा विदन्ति न विदन्ति वा ।
आगमापायिनोऽनित्या नरकस्वर्गमानुषैः ॥ ४६
पातोत्पातकराकाराः क्षीयन्ते कन्दुका इव ।
इतो गच्छन्ति नरकं ततः स्वर्गमिहैव च ॥ ४७
आवृत्तिभिर्निवर्तन्ते सरसीव तरङ्गकाः ।
तस्माच्चैतां परित्यज्य दुर्दृष्टिं रघुनन्दन ॥ ४८
शुद्धां संविदमाश्रित्य वीतरागः स्थिरो भव ।
ज्ञानवानेव सुखवान्ज्ञानवानेव जीवति ।
ज्ञानवानेव बलवांस्तस्माज्ज्ञानमयो भव ॥ ४९

संवेद्यवर्जितमनुत्तममाद्यमेकं
संवित्पदं विकलनं कलयन्महात्मन् ।
हृद्येव तिष्ठ कलनारहितः क्रियां तु
कुर्वन्नकर्तृपदमेत्य शमोदितश्रीः ॥ ५०

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे संसृतिनिराकरणक्रमयोगोपदेशो नाम द्विनवतितमः सर्गः ९२

त्रिनवतितमः सर्गः ९३

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
मनागपि विचारेण चेतसः स्वस्य निग्रहः ।
मनागपि कृतो येन तेनाप्तं जन्मनः फलम् ॥ १
विचारकणिका यैषा हृदि स्फुरति पेलवा ।
एषैवाभ्यासयोगेन प्रयाति शतशाखताम् ॥ २
किंचित्प्रौढविचारं तु नरं वैराग्यपूर्वकम् ।
संश्रयन्ति गुणाः शुद्धाः सरः पूर्णमिवाण्डजः ॥ ३
सम्यग्विचारिणं प्राज्ञं यथाभूतावलोकिनम् ।
आसादयन्त्यपि स्फारा नाविद्याविभवा भृशम् ॥ ४
किं कुर्वन्तीह विषया मानस्यो वृत्तयस्तथा ।
आधयो व्याधयो वापि सम्यग्दर्शनसन्मतेः ॥ ५
क्व भ्रमत्पवनापूरास्तडित्पटलपाटलाः ।
पुष्करावर्तजलदा गृहीता बालमुष्टिभिः ॥ ६
क्व नभोमध्यसंस्थेन्दुर्मुग्धैर्मणिसमुद्गकैः ।
मुग्धयाऽङ्गनया बद्धो मुग्धेन्दीवरशङ्कया ॥ ७
क्व कटप्रोच्चलद्भृङ्गमण्डलोत्पलशेखराः ।
मुग्धस्त्रीश्वासमधुरैर्मशकैर्मथिता गजाः ॥ ८
क्वेभमुक्ताफलोल्लासलसत्सन्नखपञ्जराः ।
सिंहाः समरसंरब्धा हरिणैः प्रविमर्दिताः ॥ ९
क्व विषोल्लासनिर्यासदग्धोन्नतवनद्रुमाः ।
क्षुधिताजगराः क्षुब्धैर्निगीर्णा बालदर्दुरैः ॥ १०

प्रकृतप्रशंसार्थमाह—**कालमित्यादिना** । कालं चिरं क्षपयन्तीति संबन्धः ॥४४॥४५॥ यतः दुःखानां रागादिदोषाणां च शतैरादग्धाः अतो न विदन्ति विदन्ति वा । अनित्या एकत्रास्थिराः । नरकस्वर्गमानुषैर्भोगभेदैर्निमित्तैः पातोत्पातकरा आकारा देहभेदा येषां तथाविधा भूत्वा क्षीयन्ते मरणादिना पीड्यन्ते ॥४६॥ इहैव दंशमशकादिजन्मावृत्तिभिर्निवर्तन्ते परिवर्तन्ते ॥ ४७ ॥ एतां वर्णितहठादिलक्षणाम् ॥ ४८ ॥ आश्रित्य ज्ञात्वा ॥ ४९ ॥ विकलनं निर्विकल्पं निर्वासनं निर्विकारं च कलना चेतसो बाह्योन्मुखता तद्रहितस्तन्निरोधशीलः सन् हृदि हार्दे ब्रह्मण्येव तिष्ठ । व्युत्थानकाले तु यथोचितां क्रियां कुर्वन्नपि असंगशमेन उदिता श्रीः प्रागुक्तजीवन्मुक्तगुणसंपद्यस्य तथाविधः सन् अकर्तृपदमेत्य तिष्ठेत्यर्थः ॥५०॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे संसृतिनिराकरणक्रमयोगोपदेशो नाम द्विनवतितमः सर्गः ॥ ९२ ॥

विचारप्रौढिवैराग्यसद्गुणैर्बोधसंस्थितौ ।
विषयैरप्रधृष्यत्वाद्वर्ण्यतेऽत्र समास्थितिः ॥ १ ॥

तत्रादावल्पतरस्यापि विचारस्य चित्तनिग्रहस्य च रुच्युत्पादनप्रवर्तनद्वारा क्रमान्मोक्षे पर्यवसानं भवतीत्याह—**मनागिति**। जन्मनः फलमित्यनेन विचारशून्यस्य जन्मैव निष्फलमिति ध्वनितम् ॥१॥ तस्य जन्मसाफल्योपयोगितामुपपादयति—**विचारेत्यादिना** । विचारकल्पवृक्षस्य कणिका अङ्कुरः ॥ २ ॥ गुणाः प्रागुक्तशमदमादयः । अण्डजाः पक्षिणो मत्स्याश्च ॥ ३ ॥ यथाभूतं यथार्थमात्मतत्त्वमवलोकयितुं शीलमस्य । स्फाराः प्रचयप्रकर्षाभ्यां ख्याता अपि हैरण्यगर्भपदान्ता अविद्याकार्यभूता विभवा नासादयन्ति न प्रलोभयन्ति ॥ ४ ॥ किं कुर्वन्ति कं विकारं जनयन्ति । निर्विकारात्मभूतत्वात्तस्येति भावः ॥५॥ तत्प्रलोभनासामर्थ्यमेवान्योक्तिभिर्द्रढयति—**क्वेत्यादिना** । पुष्करावर्ताख्याः प्रलयजलदा बालमुष्टिभिः क्व गृहीताः ॥ ६ ॥ मुग्धैर्विकाशरम्यैरिन्दीवरैः स्वनेत्रशोभापराभवशङ्कया तद्विकाशहेतुर्नभोमध्यसंस्थेन्दुर्मणिमयैः समुद्गकैः संपुटकैः क्व बद्धः ॥ ७ ॥ कटेभ्यो गण्डस्थलेभ्यः प्रोच्चलन्ति भृङ्गमण्डलान्येवोत्पलसादृश्यादुत्पलानि शेखरेषु येषां तथाविधा गजा मुग्धस्त्रीश्वासैरपि पराणुद्यमानत्वात्तेष्वपि मधुरैः सौम्यैर्निर्वीर्यैरिति यावत् । मशकैः क्व मथिता निहताः । मुग्धस्त्रीभिः श्वासेन गजवधाय प्रेरणाद्वा मधुरैरुत्साहरम्यैः ॥ ८ ॥ इभानां स्वविदारितगजानां मुक्ताफलसंबन्धिभिरुल्लासैः कान्तिभिर्लसन्तो नखरपञ्जरा येषाम् ॥ ९ ॥ विषस्योल्लास उपचयस्तत्प्रयुक्तैर्निर्यासप्रायैर्विषबिन्दुभिर्दग्धा उन्नता वनद्रुमा यैः अथवा सृक्किदेशात्स्वदेहे मुहुः प्रसृतार्धशुष्कविषोल्लासा एव निर्यासा येषां तथाविधाः श्यामत्वादुत्थितत्वाच्च दग्धशाखखर्जूरद्रुमप्रायाः । देश-

१ कोन्नमत् इति पाठः. २ सुन्दरैः.

क प्राप्तभूतिको धीरो ज्ञातज्ञेयो विवेकवान् ।
आक्रान्तः किल विक्रान्तो विषयेन्द्रियदस्युभिः ॥ ११
विचारधियमप्रौढां हरन्ति विषयारयः ।
प्रचण्डपवनामृद्वीं कृत्तवृन्तां लतामिव ॥ १२
न विवेकलवं प्रौढं भङ्क्तुं शक्ता दुराशयाः ।
कल्पक्षोभमहाधीरं शैलं मन्दानिला इव ॥ १३
अगृहीतमहापीठं[1] विचारकुसुमद्रुमम् ।
चिन्तावात्याविधुन्वन्ति नास्थिरस्थितिसुस्थितम् १४
गच्छतस्तिष्ठतो वापि जाग्रतः स्वपतोऽपि वा ।
न विचारमयं चेतो यस्यासौ मृत उच्यते ॥ १५
किमिदं स्याज्जगत्किं स्याद्देहमित्यनिशं शनैः ।
विचारयाध्यात्मदृशा स्वयं वा सज्जनैः सह ॥ १६
अन्धकारहरेणाशु विचारेण परं पदम् ।
दृश्यते विमलं वस्तु प्रदीपेनेव भास्वता ॥ १७
ज्ञानेन सर्वदुःखानां विनाश उपजायते ।
कृतालोकविलासेन तमसामिव भानुना ॥ १८
ज्ञाने प्रकटतां याते ज्ञेयं व्ययमुदेत्यलम् ।
रवावभ्युदिते भूमावालोक इव निर्मलः ॥ १९
येन शास्त्रविचारेण ब्रह्मतत्त्वं प्रबुध्यते ।
तज्ज्ञानमुच्यते ज्ञेयादभिन्नमिव संस्थितम् ॥ २०
विचारोत्थात्मविज्ञानं ज्ञानमङ्ग विदुर्बुधाः ।
ज्ञेयं तस्यान्तरेवास्ति माधुर्यं पयसो यथा ॥ २१
सम्यग्ज्ञानसमालोकः पुमाञ्ज्ञेयमयः स्वयम् ।
भवत्यापीतमैरेयः सदा मदमयो यथा ॥ २२
समं स्वरूपममलं ज्ञेयं ब्रह्म परं विदुः ।
ज्ञानाभिगममात्रेण तत्स्वयं संप्रसीदति ॥ २३
ज्ञानवानुदितानन्दो न क्वचित्परिमज्जति ।
जीवन्मुक्तो गतासङ्गः सम्राडात्मेव तिष्ठति ॥ २४
ज्ञानवान्हृद्यशब्देषु वीणावंशरवादिषु ।
कामिन्याः कान्तगीतेषु संभोगमलिनेषु च ॥ २५
वसन्तमदमत्तानां षट्पदानां स्वनेषु च ।
प्रावृट्प्रसरपुष्पेषु जलदस्तनितेषु च ॥ २६
उत्ताण्डवशिखण्डेषु केकाकलरवेषु च ।
रणिताम्भोदखण्डेषु सारसक्वणितेषु च ॥ २७
कर्तर्यादिकरान्तेषु गम्भीरमुरजेषु च ।
ततावनद्धसुषिरचित्रवाद्यस्वनेषु च ॥ २८
केषुचिन्न निबध्नाति रूक्षेषु मधुरेषु च ।
रणितेषु रतिं राम पद्मेष्विव निशाकरः ॥ २९
ज्ञानवान्बालकदलीस्तम्भपल्लवपालिषु[2] ।
सुरगन्धर्वकन्याङ्गलतानन्दनकेलिषु ॥ ३०
केषु क्वचिन्न बध्नाति स्वायत्तेष्वप्यसक्तधीः ।
राम स्पर्शरतिं धीरो हंसो मरुमहीष्विव ॥ ३१
ज्ञानवान्पिण्डखर्जूरकदम्बपनसादिषु ।
मृद्वीकौर्वारुकाक्षोटबिम्बजम्बीरजातिषु ॥ ३२
मदिरामधुमैरेयमाध्वीकासवभूमिषु ।
दधिक्षीरघृतामिक्षानवनीतौदनादिषु ॥ ३३

विशेषे द्रुमवदुत्थिता मनुष्यवत्कूजन्तः श्यामा अजगरविशेषा वृक्षभ्रान्त्या समीपगतान्मनुष्यादीन्परिवृत्तेन व्यात्तेन मुखेन झटिति ग्रसन्तीति प्रसिद्धम् । बालदर्दुरैः क्षुद्रभेकैः ॥ १० ॥ प्राप्तचतुर्थपञ्चमादिभूमिकः । विक्रान्त उत्तरभूमिकाजये उद्युक्तः ॥ ११ ॥ तत्पूर्वभूमिकास्वेवापक्वचित्तानां विघ्नप्रसक्तिर्नोत्तरत्रेत्याह—**विचार**इति । कृत्तवृन्तां छिन्नप्रतानवतीम्[3] ॥ १२ ॥ दुष्टा आशयाः रागादिवृत्तयो भङ्क्तुं विनाशयितुं न शक्ताः । यथा अवान्तरकल्पक्षोभेषु महाधीरं मेर्वादिशैलं भङ्क्तुं मन्दानिला न शक्तास्तद्वत् ॥ १३ ॥ न गृहीतं महत् पीठं मूलबन्धनं येन तम् । विचाराः कादाचित्का आर्तवकुसुमप्राया एव नतु फलितास्तथाविधद्रुमप्रायम् ॥ १४ ॥ अतएव विचारविच्छित्तिकाले प्रमादाद्रागादिमृत्युनाऽसौ ग्रस्यत इत्याशयेनाह—**गच्छत** इति । यस्य यदा तदा असौ मृत इति योज्यम् । तथा चोक्तं लैङ्गे—'सा हानिस्तन्महच्छिद्रं सान्धता सा च मूकता । यत्क्षणं वा मुहूर्तं वा शिवमेकं न चिन्तयेत् ॥' इति ॥ १५ ॥ स्वयमेक एकान्ते वा सज्जनैर्गुरुसतीर्थ्यादिभिः सह वा ॥ १६ ॥ विचारस्य फलावश्यंभावमाह—**अन्धकार**इति । प्रमादान्धकारहरेण ॥ १७ ॥ ज्ञानफले द्वे आह—**ज्ञानेने**ति द्वाभ्याम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ ज्ञानलक्षणमाह—**येने**ति । ज्ञेयब्रह्माकारत्वाद्द्वैदबाधरूपत्वाच्चाभिन्नमिव संस्थितं दृढप्रतिष्ठितम् ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥ सदा ज्ञेयमयः अनुभूयमानब्रह्मानन्दप्रचुरः ॥ २२ ॥ संप्रसीदति निरस्ताविद्यातत्कार्यपङ्कं भवति ॥ २३ ॥ सम्राट् राजाधिराजस्तदात्मेव पूर्णमनोरथः ॥ २४ ॥ तस्य रागिजनस्पृहणीयेषु भावेष्वनासङ्गं प्रपञ्चयति—**ज्ञानवा**नित्यादिना । सर्वेषां सप्तम्यन्तानां रतिं न निबध्नातीति व्यवहितेनान्वयः ॥ २५ ॥ प्रावृट्प्रसरप्रयुक्तपुष्पेषु ॥ २६ ॥ २७ ॥ कर्तरीसूचीशलाकासूत्रकण्टककरान्तोपायवादनीयेषु वाद्यभेदेषु । तन्त्रीभिस्ततं वीणादि । चर्मणा अवनद्धं मुरजादि । सुषिरमन्तश्छिद्रं वंशादि । चित्रं परिशेषाद्घनं कांस्यतालादि च यद्वाद्यं तत्स्वनेषु च ॥ २८ ॥ २९ ॥ बालकदलीस्तम्भानां पल्लवपङ्क्तयो यत्र । सुरगन्धर्वकन्यानामिवाङ्गानि अवयवा यासां तथाविधलताशालिनन्दने केलिषु क्रीडासु । तासामङ्गलताभिर्नन्दने केलिषु वा ॥ ३० ॥ स्पर्शरतिं भोगेच्छाम् ॥ ३१ ॥ पिण्डखर्जूरादयः फलजातिभेदाः ॥ ३२ ॥ मदिरादयो

१ महीपीठं इति पाठश्चिन्त्यः. २ राजिषु इति पाठः. ३ प्रतानबन्धनां इति पाठः.

षड्रसेषु विचित्रेषु लेह्यपेयविलासिषु ।
फलेष्वन्येषु मूलेषु शाकेष्वप्यामिषेषु च ॥ ३४

केषुचिन्नानुबध्नाति तृप्तमूर्तिरसक्तधीः ।
आस्वादनरतिर्विप्रः स्वशरीरलवेष्विव ॥ ३५

ज्ञानवान्यमचन्द्रेन्द्ररुद्रार्कानिलसद्मसु ।
मेरुमन्दरकैलाससह्यदर्दुरसानुषु ॥ ३६

कौशेयदलजालेषु चन्द्रबिम्बकलादिषु ।
कल्पपादपकुञ्जेषु देहशोभाविलासिषु ॥ ३७

रत्नकाञ्चनकुड्येषु मुक्तामणिमयेषु च ।
तिलोत्तमोर्वशीरम्भामेनकाङ्गलतासु च ॥ ३८

केषुचिद्दर्शनं श्रीमान्नाभिवाञ्छत्यसक्तधीः ।
परिपूर्णमना मानी मौनी शत्रुषु चाचलः ॥ ३९

ज्ञानवान्कुन्दमन्दारकह्लारकमलादिषु ।
कुमुदोत्पलपुन्नागकेतक्यगुरुजातिषु ॥ ४०

कदम्बचूतजम्ब्वाम्रकिंशुकाशोकशाखिषु ।
जपातिमुक्तसौवीरबिम्बपाटलजातिषु ॥ ४१

चन्दनागुरुकर्पूरलाक्षामृगमदेषु च ।
काश्मीरजलवङ्गैलाकङ्कोलतगरादिषु ॥ ४२

केषुचिन्न निबध्नाति सौगन्ध्यरतिमेकधीः ।
समबुद्धिरविक्षोभो मद्यामोदेष्विव द्विजः ॥ ४३

अब्धौ गुडगुडारावे प्रतिश्रुत्स्वस्वने गिरौ ।
निनादे च मृगेन्द्राणां न क्षुभ्यति मनागपि ॥ ४४

द्विषद्भेरीनिनादेन पटहारणितेन च ।
कटुकोदण्डघोषेण न बिभेति मनागपि ॥ ४५

मत्तवारणबृंहासु वेतालकलनासु च ।
पिशाचरक्षःक्ष्वेडासु मनागपि न कम्पते ॥ ४६

अशनिस्वनघोषेण नगस्फोटरवेण च ।
ऐरावणनिनादेन सम्यग्ध्यानी न कम्पते ॥ ४७

वहत्क्रकचकाषेण सितासिदलनेन च ।
शराशनिनिपातेन कम्पते न स्वरूपतः ॥ ४८

नानन्दमेत्युपवने न खेदमुपगच्छति ।
न खेदमेति मरुषु नानन्दमुपगच्छति ॥ ४९

पूताङ्गारसमाकल्पसैकतेष्वपि धन्वसु ।
पुष्पप्रकरसंछन्नमृदुशाद्वलभूमिषु ॥ ५०

क्षुरधारासु तीक्ष्णासु शय्यासु च नवोत्पलैः ।
उन्नताचलदेशेषु कूपकोशतलेषु च ॥ ५१

शिलास्वर्कांशुरूक्षासु मृद्वीषु ललनासु च ।
संपत्स्वापत्सु चोग्रासु रमणेषूत्सवेषु च ॥ ५२

विहरन्नपि नोद्वेगी नानन्दमुपगच्छति ।
अन्तर्मुक्तमना नित्यं कर्मकर्तेव तिष्ठति ॥ ५३

अयःसंकुचिताङ्गासु नरकारण्यभूमिषु ।
परस्परेरितानन्तकुन्ततोमरवृष्टिषु ॥ ५४

न बिभेति न वादत्ते वैवश्यं न च दीनताम् ।
समः स्वस्थमना मौनी धीरस्तिष्ठति शैलवत् ॥ ५५

अपवित्रमपथ्यं च विषसिक्तं मलाद्यपि ।
भुक्त्वा जरयति क्षिप्रं क्लिन्नं नष्टं च मृष्टवत् ॥ ५६

बिम्बप्रतिविषाकल्कक्षीरेक्षुसलिलान्धसाम् ।
असक्तबुद्धिस्तत्त्वज्ञो भवत्यास्वादने समः ॥ ५७

मद्यजातिभेदाः । तप्ते पयसि दधिसेकात्पिण्डीभूतं द्रव्यमामिक्षा ॥ ३३ ॥ आमिषेषु मांसेषु ॥ ३४ ॥ स्वशरीरलवेषु स्वमांसखण्डेष्विव ॥ ३५ ॥ दिक्पालपङ्क्तिपाठाद्रुद्र ईशानः ॥ ३६ ॥ कौशेयानीव मृदुस्निग्धानि दलजालानि पल्लवसमूहा येष्विति प्राक्तनसानुविशेषणम् । देहशोभया दिव्यशरीरसंपत्त्या विलसनशीलेषु ॥ ३७ ॥ कुड्यपदेन तदवयविनो गृहा लक्ष्यन्ते ॥ ३८ ॥ अचलः द्वेषाद्यप्रकम्प्यः ॥ ३९ ॥ कुन्दादिषु पुष्पजातिषु ॥ ४० ॥ कदम्बादिवृक्षजातिषु । जपादिगुल्मवल्लीजातिषु ॥ ४१ ॥ चन्दनादिष्वङ्गरागभेदेषु । लाक्षा अलक्तकरसः ॥ ४२ ॥ द्विजो मद्यामोदेष्विव रतिं न निबध्नाति प्रियाप्रिययोः समबुद्धिः । अप्रियेष्वविक्षोभश्च ॥ ४३ ॥ एवं भयहेतुध्वनिभ्यस्तस्य भयं न जायत इत्याह—अब्धावित्यादिना । प्रतिश्रुत्प्रतिध्वनिस्तद्रूपे स्वस्वने आकाशजशब्दे ॥ ४४ ॥ पटह आडम्बराख्यो वाद्यविशेषः ॥ ४५ ॥ मत्तवारणानां बृंहासु गर्जितेषु । बृंहेः 'गुरोश्च हलः' इत्यप्रत्ययः । वेतालानां कलनासु कलहादिध्वनिषु । पिशाचरक्षसां क्ष्वेडासु सिंहनादेषु ॥ ४६ ॥ ऐरावण ऐरावतस्तस्य निनादेन ॥ ४७ ॥ वहतश्चलतः क्रकचस्य काषेण घर्षणेन । स्वरूपतः स्वरूपस्थितिलक्षणात्समाधेर्न कम्पते न चलतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ पूतैर्भस्मापसरणेनोज्ज्वलितैरङ्गारैः समानि अकल्पान्यसह्यानि सैकतानि येषु तथाविधेषु धन्वसु मरुदेशेषु ॥ ५० ॥ कूपकोशस्य कूपोदरस्य तलेष्वधोभूमिषु ॥ ५१ ॥ अर्कांशुरूक्षासु प्रतप्तासु कठिनासु च । रमणेषु क्रीडनेषु ॥ ५२ ॥ भारवहनादिकर्मकर्ता श्रान्तः पुरुषो भारोत्तारण इवान्तर्मुखमना विश्रान्तिसुखमनुभवन्नुदासीनस्तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥ अयोयन्त्रैः संकुचिताङ्गासु माण्डव्यस्येव प्रारब्धशेषोपनीतासु नरकारण्यभूमिषु ॥ ५४ ॥ वैवश्यं व्याकुलताम् ॥ ५५ ॥ मलादि गोमयाद्यपि । क्लिन्नं सार्द्रीभूतम् । नष्टं गतरसमपि । मृष्टं परिष्कृतमन्नं तद्वत् ॥ ५६ ॥ सद्योबुद्धिहरत्वेन प्रसिद्धस्य बिम्बफलस्य प्रतिविषाणां विषप्रायाणामाकल्कानां सर्वतः कषायाणां क्षीरस्येक्षोः सलिलस्य अन्धस

मैरेयमदिराक्षीररक्तमेदोरसासवैः ।
रूक्षास्थितृणकेशान्तैर्न हृष्यति न कुप्यति ॥ ५८
जीवितस्यापि हर्तारं दातारं चैकरूपया ।
दृशा प्रसादमाधुर्यशालिन्या परिपश्यति ॥ ५९
स्थिरास्थिरशरीरेषु रम्यारम्येषु वस्तुषु ।
न हृष्यति ग्लायति वा सदा समतयेद्धया ॥ ६०
मुक्तास्थत्वादनास्थेयरूपत्वाज्जगतः स्थितौ ।
नूनं विदितवेद्यत्वान्नीरागत्वात्स्वचेतसः ॥ ६१
न कस्यचिन्नो कदाचिदक्षस्य विषयस्थितौ ।
ददाति प्रसरं साधुराधिप्रोज्झितया धिया ॥ ६२
अतत्त्वज्ञमविश्रान्तमलब्धात्मानमस्थितम् ।
निगिरन्तीन्द्रियाण्याशु हरिणा इव पल्लवम् ॥ ६३
उह्यमानं भवाम्भोधौ वासनावीचिवेल्लितम् ।
निगिरन्तीन्द्रियग्राहा महाक्रन्दपरायणम् ॥ ६४
विचारिणं भव्यपदं विश्रान्तधियमात्मनि ।
न हरन्ति विकल्पौघा जलौघा इव पर्वतम् ॥ ६५
सर्वसंकल्पसीमान्ते विश्रान्ता ये परे पदे ।
तेषां लब्धस्वरूपाणां मेरुरेव तृणायते ॥ ६६
जगज्जरत्तृणलवो विषं चामृतमेव च ।
क्षणः कल्पसहस्रं च सममाततचेतसाम् ॥ ६७
संविन्मात्रं जगदिति मत्वा मुदितबुद्धयः ।
संविन्मयत्वादन्तस्थजगत्का विहरन्त्यमी ॥ ६८
संविन्मात्रपरिस्पन्दे जागते वस्तुपञ्जरे ।
किं हेयं किमुपादेयमिह तत्त्वविदां मतम् ॥ ६९
संविदेवेदमखिलं भ्रान्तिमन्यां त्यजानघ ।
संविन्मयवपुः स्फारं किं जहाति किमीहते ॥ ७०
यदेतज्जायते[1] भूमेर्भविष्यत्पल्लवाङ्कुरम् ।
तत्संविदेव प्रथते तथा तत्त्वाङ्कुरस्थितम्[2] ॥ ७१
आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तस्य च ।
कंचित्काललवं दृष्टा सत्तासौ संविदो भ्रमः ॥ ७२
इति मत्वा धियं त्यक्त्वा भावाभावानुपातिनीम् ।
निःसङ्गसंविद्रूपो भव भावान्तमागतः ॥ ७३
कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।
कर्म कुर्वन्नकुर्वन्वा निःसङ्गः सन्न लिप्यते ॥ ७४
गतसङ्गेन मनसा कुर्वन्नपि न लिप्यते ।
सुखदुःखैर्महाबाहो मनोरथदशास्विव ॥ ७५
गतसङ्गां मतिं कुर्वन्कुर्वन्नप्यङ्गयष्टिभिः ।
न लिप्यते सुखैर्दुःखैर्मनोरथदशास्विव ॥ ७६
गतसङ्गमना दृष्ट्या पश्यन्नपि न पश्यति ।
एतदन्यस्थचित्तत्वाद्बालेनाप्यनुभूयते ॥ ७७
गतसङ्गमना जन्तुः पश्यन्नेव न पश्यति ।
न शृणोत्यपि शृण्वंश्च न स्पृशत्यपि च स्पृशन् ॥ ७८
न जिघ्रत्यपि संजिघ्रन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि ।
पदार्थे च पतत्येव बलात्पतति नाप्ययम् ॥ ७९

ओदनस्य च आस्वादने विषयसमस्तुल्यचित्तो भवतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥ रक्षःपिशाचादिष्वपि जीवन्मुक्तानां संभवात्तत्साधारण्येनाह—**मैरेये**ति ॥ ५८ ॥ तस्य शत्रुमित्रयोरपि समदृष्टिमाह—**जीवितस्ये**ति । जीवितस्य दातारमित्यपि संबन्धः ॥ ५९ ॥ स्थिरेषु चिरस्थायिषु देवादिशरीरेष्वस्थिरेषु मर्त्यादिशरीरेषु च । रम्यारम्येषु तद्भोग्यवस्तुषु च । समतया इद्धया दीप्तया ॥ ६० ॥ चेतसो नीरागत्वाद्विदितवेद्यत्वाच्च हेतोर्जगतः स्थितौ मुक्तास्थत्वाद्विषयाणां च मिथ्यात्वेन आस्थायामयोग्यरूपत्वाच्च अक्षस्य विषयस्थितौ प्रसरं सदा विचाररससेवनात्कदाचिदपि न ददाति । कस्यचिदपि न ददातीति द्वयोरन्वयः ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥ किं तर्हि इन्द्रियाणि निगिरन्ति तमाह—**अतत्त्वज्ञ**मिति द्वाभ्याम् ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ लोभादिविकल्पा अप्यात्मज्ञं न चालयन्तीत्याह—**विचारिण**मित्यादिना ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ आततचेतसां पूर्णात्माकारविस्तृतचित्तानाम् ॥ ६७ ॥ सर्वस्य जगत आन्तरप्रत्यङ्मात्रत्वदर्शनादन्तस्थजगत्काः ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ ईहते इच्छति । उपादत्ते इति यावत् ॥ ७० ॥ अतीते स्पृहाया अदर्शनादज्ञहरिणस्पृहणीयं वर्तमानं भूमेः सकाशाद्यत्पल्लवाङ्कुरप्रायं विषयजातं जायते यच्च भविष्यत्तत्सर्वं तत्त्वज्ञदृशा यथा संविदेव प्रथते तथा वियदादितत्त्वाङ्कुरमिव स्थितं शब्दस्पर्शादिविषयान्तरमपीत्यर्थः ॥ ७१ ॥ उक्तार्थसिद्धौ युक्तिमाह—**आदा**विति । चकारस्त्वर्थे । तस्य वर्तमाने मध्ये कंचित्काललवं दृष्टा सत्ता संविदो भ्रम एवेत्यर्थः ॥ ७२ ॥ इति उक्तमर्थं मत्वा मननेन दृढीकृत्य भावाभावविकल्पानुपातिनीं धियं त्यक्त्वा ॥ ७३ ॥ केवलैरासङ्गदोषशून्यैः । कुर्वन्व्युत्थानकाले । अकुर्वन्समाधिकाले ॥ ७४ ॥ मनोरथदशासु मनोराज्यविभवेषु नष्टेष्वनष्टेषु वा यथा सुखदुःखैर्न लिप्यते तद्वत् ॥ ७५ ॥ अकर्त्रभोक्त्रात्मदर्शनेन मतिं गतसङ्गां कुर्वन् । अङ्गयष्टिभिः शरीराद्युपकरणैः कुर्वन्व्यवहरन्नपि ॥ ७६ ॥ अन्यस्थचित्तत्वादिति अन्यव्यासक्तचित्तत्वात्पश्यन्नपि न पश्यतीत्येतद्बालेन, अपिशब्दादन्यैश्च सर्वैरनुभूयत इत्यर्थः । 'अन्यत्रमना अभूवं नादर्शमन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषम्' इति श्रुतिरप्यत्र संवादिनीति भावः ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ उन्मिषन्नेत्रे उन्मीलयन्नपि निमिषन्ननुन्मीलयन्नेव । एवं कर्मेन्द्रियगणे च पदार्थे स्वस्वविषये संस्कारबलात्पतत्यपि सति अयं न पतति ॥ ७९ ॥

[1] अस्थिति इति पाठः. [2] जीयते इति पाठश्चिन्त्यः.

देशान्तरस्थचेतोभिरेतदात्मगृहस्थितैः ।
अप्रौढमतिभिः साधु मूर्खैरप्यनुभूयते ॥ ८०
सङ्गः कारणमर्थानां सङ्गः संसारकारणम् ।
सङ्गः कारणमाशानां सङ्गः कारणमापदाम् ॥ ८१
सङ्गत्यागं विदुर्मोक्षं सङ्गत्यागादजन्मता ।
सङ्गं त्यज त्वं भावानां जीवन्मुक्तो भवानघ ॥ ८२

श्रीराम उवाच ।

सर्वसंशयनीहारशरन्मारुत हे मुने ।
सङ्गः किमुच्यते ब्रूहि समासेन मम प्रभो ॥ ८३

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

भावाभावे पदार्थानां हर्षामर्षविकारदा ।
मलिना वासना यैषा सा सङ्ग इति कथ्यते ॥ ८४
जीवन्मुक्तशरीराणामपुनर्जन्मकारिणी ।
मुक्ता हर्षविषादाभ्यां शुद्धा भवति वासना ॥ ८५
तामसङ्गाभिधां विद्धि यावद्देहं च भाविनी ।
तया यत्क्रियते कर्म न तद्बन्धाय वै पुनः ॥ ८६
अजीवन्मुक्तरूपाणां दीनानां मूढचेतसाम् ।
[1]युक्ता हर्षविषादाभ्यां बन्धनी वासना भवेत् ॥ ८७
सैवोक्ता सङ्गशब्देन पुनर्जननकारिणी ।
तया यत्क्रियते कर्म तद्बन्धायैव केवलम् ॥ ८८
एवं रूपं परित्यज्य सङ्गं स्वात्मविकारदम् ।
यदि तिष्ठसि निर्व्यग्रः कुर्वन्नपि न लिप्यसे ॥ ८९
हर्षामर्षविषादाभ्यां यदि गच्छसि नान्यताम् ।
वीतरागभयक्रोधस्तदसङ्गोऽसि राघव ॥ ९०
दुःखैर्न ग्लानिमायासि यदि हृष्यसि नो सुखैः ।
आशावैवश्यमुत्सृज्य तदसङ्गोऽसि राघव ॥ ९१
विहरन्व्यवहारेषु सुखदुःखदशासु च ।
न विमुञ्चसि सत्साम्यं तदसङ्गोऽसि राघव ॥ ९२
संवेद्यो यदि चैवात्मा वेदिते लक्ष्यते समः ।
यथाप्राप्तानुवर्ती च तदसङ्गोऽसि राघव ॥ ९३
असङ्गतामनायासाज्जीवन्मुक्तस्थितिं स्थिराम् ।
अवलम्ब्य समः स्वस्थो वीतरागो भवानघ ॥ ९४
जीवन्मुक्तमतिर्मौनी निगृहीतेन्द्रियग्रहः ।
अमानमदमात्सर्यमार्यस्तिष्ठति विज्वरम् ॥ ९५

सदा समग्रेऽपि हि वस्तुजाले
समाशयोऽप्यन्तरदीनसत्त्वः ।
व्यापारमात्रात्सहजात्क्रमस्थान्न
किंचिदप्यन्यदसौ करोति ॥ ९६
यदेव किंचित्प्रकृतं क्रमस्थं
कर्तव्यमात्मीयमसौ तदेव ।
संसर्गसंबन्धविहीनयैव
कुर्वन्न खेदं रमते धियान्तः ॥ ९७
अथापदं प्राप्य सुसंपदं वा
महामतिः स्वप्रकृतं स्वभावम् ।
जहाति नो मन्दरवेल्लितोऽपि
शौक्ल्यं यथा क्षीरमयाम्बुराशिः ॥ ९८
संप्राप्य साम्राज्यमथापदं वा
सरीसृपत्वं सुरनाथतां वा ।
तिष्ठत्यखेदोदयमस्तहर्षं
क्षयोदयेष्विन्दुरिवैकरूपः ॥ ९९

एतत्पश्यतोऽप्यदर्शनादिदेशान्तरस्थचेतोभिरन्यत्र गतमानसैरात्मनः स्वस्य गृहे स्थितैर्मूर्खैः पामरैरप्रौढमतिभिर्बालपश्वादिभिश्च साधु सम्यगनुभूयत इति नात्र विवाद इत्यर्थः ॥८०॥ तथाच संसक्तिपूर्वकं पदार्थदर्शनमेव बन्धहेतुर्नासंसक्तचित्तस्येत्याशयेनाह—**सङ्ग** इति॥ ८१॥ मोक्षं वर्तमानदेहादिसंबन्धनिवृत्तिम् । अजन्मता भाविदेहादिबन्धनिवारणमिति भेदः ॥ ८२ ॥ किमिति सामान्ये नपुंसकम् । प्रश्नः स्पष्टः ॥ ८३ ॥ इष्टानिष्टपदार्थानां भावाभावे संयोगे वियोगे च हर्षामर्षविकारदा रागादिवासनैव सङ्ग इति कथ्यते इत्यर्थः ॥ ८४॥ ॥ ८५॥ यावद्देहं प्रारब्धशेषक्षयपर्यन्तम् ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ॥ ८८ ॥ निर्व्यग्रः स्वस्थः ॥ ८९ ॥ समाहारद्वन्द्वगर्भेतरेतरयोगद्वन्द्वविवक्षणाद्धर्षामर्षविषादाभ्यामिति द्विवचनम् । अन्यतां वैरूप्यम् ॥ ९० ॥ आशया वैवश्यं पारवश्यम् ॥ ९१ ॥ सत्साम्यं ब्रह्मैकरस्यं न विमुञ्चसि यदीत्यनुषङ्गः ॥ ९२ ॥ आत्मा चित्तस्वभावः ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ निगृहीताः इन्द्रियलक्षणा गृह्णन्तीति ग्रहाः पाशा येन ॥ ९५ ॥ भोगविक्षेपादिहेतौ वस्तुजाले सदा समग्रे प्रचुरतरे सत्यपि समाशयः । अन्तर्बहिरप्यदीनं स्पृहा याञ्चादिदैन्यवर्जितं सत्त्वं यस्य स्ववर्णाश्रमोचितसहजक्रमस्थाद्व्यापारमात्रादन्यत्किंचिदप्यसौ न करोति ॥ ९६ ॥ संसर्गः क्रियाभिनिवेशः संबन्धः फलाभिलाषस्तद्विहीनयैव धिया अन्तः स्वात्मनि रमते ॥ ९७ ॥ स्वं स्वीयं प्रकृतं पूर्वसिद्धं शान्तिदान्तिप्रसादसमदर्शनादिस्वभावं नो जहाति । यथा मन्दरेण वेल्लितो मथितोऽपि क्षीरमयाम्बुराशिः सहजं शौक्ल्यं न जहाति तद्वत् ॥ ९८ ॥ आपदं दारिद्र्यादि । सरीसृपत्वं डुण्डुभादियोनिम् । अखेदोदयं अस्तहर्षं चेति स्थितिक्रियाविशेषणे । क्षयोदयेषु कलानामुपचयापचयकालेषु उदयास्तमयकालेषु वा ॥ ९९ ॥

---

१ युक्तामर्षविषादाभ्यां इति पाठः.

निरस्तसंरम्भमपास्तभेदं
प्रशान्तनानाफलवल्गुवेषम् ।
विचारयात्मानमदीनसत्त्वो
यथा भवस्युत्तमकार्यनिष्ठः ॥ १००

तयोदितप्रसरविलासशुद्धया
गतज्वरं पदमवलम्बयामलम् ।
धियेद्धया पुनरिह जन्मबन्धनै-
र्न बध्यसे समधिगतात्मदृश्यया ॥ १०१

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये देवदूतोक्ते द्वात्रिंशत्साहस्र्यां संहितायां मोक्षोपायेषु उपशमप्रकरणे समदर्शनं नाम त्रिनवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥

दर्शितलक्षणजीवन्मुक्तिसुखप्राप्तौ रागद्वेषभेदवासनाक्षयाभ्यासहित आत्मविचार एवोपाय इति तमेव रामायोपदिशन्नुपसंहरति—**निरस्ते**ति। संरम्भः क्रोधः। त्रीण्यपि क्रियाविशेषणानि। यथा येन विचारेण उत्तमकार्यमवश्यसंपाद्यं चरमपुरुषार्थस्तन्निष्ठो भवसि तथा विचारयेत्यर्थः ॥ १०० ॥ तया विचारणया उदितप्रसरस्य समाधेर्विलासेन सर्ववासनाक्षयाच्छुद्धया समधिगतमात्मरूपं दृश्यमवश्यद्रष्टव्यं वस्तु यया तथाविधया अतएव अविद्यातत्कार्यदाहक्षमतया इद्धया दीप्तया धिया गतज्वरं निर्दुःखनिरतिशयानन्दरूपं परमपदमवलम्बय अध्यास्व। तदवलम्बने पुरावृत्तिशङ्कावारणायाह—**पुनरिहे**ति। तस्मात्तत्त्वसाक्षात्कारेणैवाविद्यातत्कार्यसर्वानर्थोपशमनान्नित्यनिरतिशयानन्दस्वरूपे प्रतिष्ठेति सिद्धम् ॥ १०१ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे समदर्शनं नाम त्रिनवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यश्रीमत्सर्वज्ञसरस्वतीपूज्यपादशिष्यश्रीरामचन्द्रसरस्वतीपूज्यपादशिष्यश्रीगङ्गाधरेन्द्रसरस्वत्याख्यभिक्षोः शिष्येण श्रीमदानन्दबोधेन्द्रसरस्वत्याख्यभिक्षुणा विरचिते श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणं संपूर्णम् ॥

॥ समाप्तमिदं उपशमप्रकरणम् ॥